T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

ŞEYHÜLİSLAM HASAN HAYRULLAH EFENDİ'NİN HAYATI VE SİYASİ FAALİYETLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İbrahim AKKURT
2501100053

Danışman
Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN

İstanbul–2013

T.C. İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER
1982 ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS

TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı	**:İbrahim AKKURT**	Numarası	**:2501100053**
Anabilim/Bilim Dalı	**:Tarih**	Tez Savunma Tarihi	**:22.07.2013**
Danışman	**:Prof.Dr.M.Ali BEYHAN**	Saati	**:11:00**
Tez Başlığı	**:"Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi'nin Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri "**		

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin **36. Maddesi** uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜ'NE** OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / ~~RED / DÜZELTME~~)
1-Prof.Dr.M.Ali BEYHAN		Kabul
2-Prof.Dr.Mahir AYDIN		Kabul
3-Prof.Dr.Mehmet CANATAR		Kabul

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-Prof.Dr.İsmail COŞKUN		
2-Yrd.Doç.Dr.Neriman ERSOY HACISALİHOĞLU		

Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri

İbrahim Akkurt

ÖZ

1876 yılı Osmanlı Tarihi literatürüne üç padişah yılı olarak geçmiştir. Sultan Abdülaziz 30 Mayıs 1876'da, Sultan Beşinci Murad ise 31 Ağustos 1876'da Şeyhülislam fetvası ile tahtlarından indirilmişlerdir. Her iki padişahın da hal' fetvasını imzalayan kişi Şeyhülislam sıfatıyla Hasan Hayrullah Efendi'dir.

Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın liderliğinde gerçekleştirilen 30 Mayıs 1876 askeri darbesinin etkisi kısa sürmüştür. Sultan İkinci Abdülhamid, 27 Haziran 1881'de kurulan Yıldız Mahkemesinde 30 Mayıs 1876 askeri darbesinde rolü olanlarla hukuk önünde hesaplaşmış, Hasan Hayrullah Efendi mahkemede yargılanmadığı halde suçlu bulunarak diğer mahkûmlarla birlikte Tâif Kışlasında hapsedilmiş ve 18 yıl kaldığı hapiste vefât etmiştir.

Siyasi tarih alanında biyografik çalışmaların tarih ilmine katkıları şüphesiz çok önemlidir. Hasan Hayrullah Efendi, modern anlamdaki askeri darbelerin ilki sayılan 30 Mayıs 1876 darbesine Şeyhülislam olarak destek vermiştir. O dönem siyasetine etki etmiş ve vazifesi esnasındaki siyasi faaliyetleri, gerçekleştirilen darbeyi incelerken daha geniş bir çerçeveden bakmamızı sağlayacaktır.

Araştırmanın bütününde tarih araştırmalarında modern metotlar kullanılarak konu tarafsız bir görüşle incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sultan Abdülaziz, Şeyhülislam, 30 Mayıs 1876 Askeri Darbesi, Hasan Hayrullah Efendi, Yıldız Mahkemesi, Fetva

Shaykh Al-İslam Hasan Hayrullah Efendi's Life and Political Activites

İbrahim Akkurt

ABSTRACT

In the history of Ottoman Empire, 1876 has been recorded as the year of three sultan. Sultan Abdul Aziz on May 30, 1876 and Sultan Murad V on August 31, 1876 were dethroned by the fatwa of Shayk al-İslam. The person who dethroned these two sultans with his signature was "Hasan Hayrullah Effendi" with his title of the Shaykh al-islam of the time.

The effect of military coup, which was made under the leadership of Hüseyin Avni Pahsa, on 30 May, 1876 lasted for a short time. In Yıldız Courts on June 27, 1881, Sultan Second Abdülhamid settled accounts with those who had a role in the military coup of May 30 1876. Hasan Hayrullah Effendi was found guilty although he was not even judged by the court. He was committed to prison in Taif quarters with other convicts and died there after 18 years of prison.

In the field of political history, biographical studies undoubtedly have a very important contribution to the science of history since they help us look at the coup from bigger perspective as well as help us understand works and behavior of Hasan Hayrullah Effendi, who affected the politics of his time by supporting the coup of May 30, 1876 as Shaykh al-İslam of the time.

Through the whole study, modern methods have been used for historical researches and the research subject has been examined impartially.

Key Words: Sultan Abdul Aziz, Shayk al-İslam, May 30,1876 The military coup, Hasan Hayrullah Effendi, Yıldız Court. Fatwa

ÖNSÖZ

17. yüzyıl Osmanlı bilginlerinden Kâtip Çelebi, Takvîmü't-tevârih isimli eserinin sonunda şöyle der: “Kişinin ihtiyarlığına alâmet, saç ve sakal ağarmasıdır. Devletin kocadığına alâmet de, devleti yönetenlerin, saltanata ve süse düşkünlüğüdür. Ki bu, açık bir çöküntü eseridir. Devletlerin hayatında, duraklama devresinden sonra bu devre gelir. Refah, süs ve lükse rağbet fevkalâde artar. Eski hayat tarzı beğenilmez, terk edilir. Herkes şanını ve ününü artırmak hevesine düşer. Herkes her makama geçmeye başlar. En yüksek makam ve unvanlar, belli vasıflar aranmaksızın dağıtılır. Zevk ve rahat, keyif ve konfor, vazgeçilmez örf ve adetler haline gelir, tabii görünür. Asker zümresi, savaşın meşakkatlerine rağbet etmeyip, sulh ve sükûn ister. Savaşmaktan başka her işle uğraşır. Türlü mihnetler gerektiren memleket işlerine kimse el atmak istemez. Savaştan el çeken asker, halk içinde gittikçe itibar kaybeder. Düzen bozulur.”

Büyük devletlerin tarihlerinde dönüm noktaları vardır. 19. yüzyıl Osmanlı Devleti açısından, dönemin güçlü devletlerinin siyasi arenasında parçalanma hesaplarının yapılarak uygulandığı, isyanlar ve savaşlarla son derece önemli toprak kayıplarının yaşandığı bir dönemdir. Osmanlı Devleti, yabancı devletlerin uygulamaya koydukları plan çerçevesince, çok uluslu yapısındaki unsurların isyanlarına ve bağımsızlıklarını kazanarak devletten toprak parçaları koparmalarına sahne olmuştur. Bunların yanı sıra Osmanlı bürokrasisine hâkim olan devlet adamlarının geneli ehil ve liyakat sahibi kişiler olmayıp, kayırma sistemi ile iş başına gelen kimselerden oluşmaktaydı. Bütün bunlar devletin çökmesine giden eşikte önemli faktörler olarak sıralanabilir. Sultan Abdülaziz’e karşı 30 Mayıs 1876 tarihinde gerçekleştirilen darbe, o darbeyi yapan grubun sebeb olduğu doksan üç harbi ve bu harpten Osmanlı’nın mağlup ayrılması devleti neredeyse yok olma tehlikesi ile karşı karşıya bırakıyordu.

Çalışmamızda öncelikli hedefimiz; 1876 Askeri darbesine Şeyhülislam olarak destek veren Hasan Hayrullah Efendi’nin hayatıyla alakalı kısıtlı olan bilgileri, biyografik bir çalışma etrafında toparlayarak Osmanlı siyasi tarihi literatürüne katkıda bulunmaktır. Ve yine bu çalışma vesilesiyle siyasi tarihe etki eden bir olayın farklı perspektifler üzerinden değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Bu çalışma önsöz, giriş, üç bölüm, sonuç ve eklerden oluşmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın birinci bölümünde; Hasan Hayrullah Efendi'nin hayatının ilk yılları, ailesi ve eğitimi ile ilgili bilgiler, eğitimi ve ilmi çevresi, saraya intisâb etmesi gibi konulardan, padişah imamlığı, Sultan Abdülaziz'in Bursa, Mısır ve Avrupa Seyahatlerinde yanında bulunması ve devlet kademelerinde yer aldığı vazifelerden bahsedilmektedir. İkinci bölümde; Hasan Hayrullah Efendi'nin kırk iki gün süren ilk şeyhülislamlığı ve üç padişah dönemini kapsayan ikinci şeyhülislamlığı dönemleri ele alınmıştır. Özellikle ikinci şeyhülislamlığı döneminde ön plana çıkmasını sağlayan Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesindeki rolü, Sultan Abdülaziz ve Sultan Beşinci Murad hakkında vermiş olduğu hal' fetvalarındaki isnât edilen suçlamalar maddeler halinde incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise; Hasan Hayrullah Efendi'nin, Yıldız Mahkemesi kapsamında Sultan Abdülaziz'in hal' ve ölümü meselesinde suçlu bulunarak Taif'te hapse girmesi ve hapis yılları belgeler ışığında anlatılmaktadır. Şeyhülislam olarak vermiş olduğu bazı fetvâlar ve kendisine yöneltilen suçlamalara cevap verdiği savunması da bu bölümde yer almaktadır. Eklerde ise; Hasan Hayrullah Efendi'ye ait mektuplar ve hayatından önemli kesitleri ihtiva eden tablo ve fotoğraflar sunulmuştur.

Bu çalışmanın hazırlanışı esnasında öncelikle Hasan Hayrullah Efendi'nin yaşadığı döneme ait kaynak eserler, hatıratlar ve ansiklopedi maddelerinden yola çıkılarak çalışmalara başlanmıştır. Buradan elde edilen bilgilerin ön değerlendirilmesinden sonra, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde ve İstanbul Müftülüğü'nde yer alan Şeriyye Sicilleri ve Meşihat Arşivi'nde Hasan Hayrullah Efendi ile alakalı belgeler temin edilmiştir. Konu ile alakalı arşiv ve kütüphanelerde çeşitli araştırmalar yapılmıştır.

Çalışma konumuzun belirlenmesinde, başlangıcından son haline gelmesine kadar ki her aşamasında değerli katkılarını esirgemeyen tez danışmanım Prof. Dr. Mehmet Ali Beyhan hocama şükranlarımı sunarım. Çalışma ile alakalı fikirlerine müracaat ettiğim Prof. Dr. Mehmet İpşirli, Prof. Dr. Azmi Özcan ve Doç. Dr. İlhami Yurdakul hocalarıma tavsiye ve yönlendirmelerinden dolayı müteşekkirim. Ayrıca yüksek lisans eğitim dönemim boyunca kıymetli bilgilerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Mahir Aydın başta olmak üzere İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı'ndaki değerli hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Çalışmalarım esnasında bana katkısı olan İSAM Kütüphanesi, Bilim ve Sanat Vakfı Kütüphanesi, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri ve İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi mensuplarına, bilgi-belge temini noktasında yardımcı olan muheterem Süleyman Zeki Bağlan hocama, kıymetli arkadaşlarım Kasım Bolat, Mehmet Yıldırım, Hasan Ünlü ve Ali Okumuş'a, teknik desteklerinden ötürü de Hakan Özdemir'e ayrıca teşekkür ediyorum. Son olarak da çalışmam boyunca fikir teatisinde bulunduğum kıymetli ablama ve dualarıyla her daim yanımda olup bana manevi güç veren - inancımıza göre cenneti ayaklarının altında taşıyan - değerli anneme minnetarım.

İbrahim Akkurt
Başakşehir, 2013

İÇİNDEKİLER

ÖZ ..... **II**
ABSTRACT ..... **III**
ÖNSÖZ ..... **vii**
KISALTMALAR ..... **vii**
RESİMLER LİSTESİ ..... **xı**
GİRİŞ **1**

I.BÖLÜM
HASAN HAYRULLAH EFENDİ'NİN HAYATI, EĞİTİMİ VE DEVLET KADEMELERİNDEKİ VAZİFELERİ

1. 1. HAYATI 7
1. 2. AİLESİ 8
1. 3. EĞİTİMİ 9
1. 4. DEVLET KADEMELERİNDEKİ VAZİFELERİ 10
1. 4. 1. Osmanlı Sarayı'na İntisabı ve Sultan Abdülmecid'in İkinci İmamlığı Vazifesi 10
1. 4. 2. Sultan Abdülaziz'in Birinci İmamlığı Vazifesi 12
1. 4. 2. 1. Mısır Seyahatinde Yer Alması 13
1. 4. 2. 2. Avrupa Seyahatinde Yer Alması 15
1. 4. 3. Anadolu Kazaskerliği ve Diğer Vazifeleri 17

II. BÖLÜM
HASAN HAYRULLAH EFENDİ'NİN SİYASİ FAALİYETLERİ VE 1876 ASKERİ DARBESİNDEKİ ROLÜ

2. 1. BİRİNCİ ŞEYHÜLİSLAMLIK DÖNEMİ 19
2. 1. 1. Hasan Hayrullah Efendi'nin Şeyhülislamlık Makamına Getirilmesi 20
2. 1. 2. Hüseyin Avni Paşa ile Ters Düşmesi ve Şeyhülislamlıktan Azli 21
2. 2. İKİNCİ ŞEYHÜLİSLAMLIK DÖNEMI 24
2. 2. 1. SULTAN ABDÜLAZİZ DÖNEMİ 24
2. 2. 1. 1. Hasan Hayrullah Efendi'nin İkinci Kez Şeyhülislamlığa Getirilişi 24
2. 2. 1. 2. Darbe Heyeti ve Darbe Heyetine Dâhil Edilmesi 27
2. 2. 1. 3. Darbenin Gerçekleştirilmesi ve Sultan Abdülaziz'in Hal' Fetvasını Yazması 38

2. 2. 1. 4. Sultan Abdülaziz'in Ölümü Hadisesi ve Ölümüne İlişkin Yazılan Raporlar 43
2. 2. 1. 5. Sultan Abdülaziz'in Ölümünü İnceleme Komisyonunda Meşihat Makamı'nın ve Hasan Hayrullah Efendi'nin Tutumu 48
2. 2. 1. 6. Sultan Abdülaziz Hakkında Verilen Hal' Fetvasının Tahlili 52
2. 2. 1. 7. Hasan Hayrullah Efendi'nin 30 Mayıs 1876 Askeri Darbesindeki Rolü 58
2. 3. SULTAN BEŞİNCİ MURAD DÖNEMİ 60
2. 3. 1. Sultan Murad Dönemindeki Faaliyetleri 60
2. 3. 2. Sultan Murad'ın Hastalığı İçin Verilen Doktor Raporu 62
2. 3. 3. Sultan Murad Hakkında Verilen Hal' Fetvası ve Tahlili 63
2. 4. SULTAN İKİNCİ ABDÜLHAMİD DÖNEMİ 64
2. 4. 1. Hasan Hayrullah Efendi'nin Sultan İkinci Abdülhamid Dönemi Faaliyetleri 64
2. 4. 2. Şeyhülislamlıktan Azli ve Şeyhülharemlik Vazifesi 68
2. 4. 3. Şeyhülharemlikten Azli ve Yıldız Mahkemesi Kapsamında Tutuklanması 71

III. BÖLÜM
TAİF KALESİNDEKİ HAPİS HAYATI VE ÖLÜMÜ

3. 1. HASAN HAYRULLAH EFENDİ'NİN TÂİF KALESİNDEKİ HAPİS HAYATI 76
3. 1. 1. Hasan Hayrullah Efendi'nin Taif Hapishanesindeki İlk Yılları 76
3. 1. 2. Midhat ve Mahmud Paşa'nın Ölümleri Ve Hasan Hayrullah Efendi'nin Durumu 79
3. 1. 3. Ailesine Yazdığı Mektuplar 85
3. 1. 4. İstanbul'daki Mülkü ile Alakalı Sarayla ve Ailesiyle Yazışmaları 86
3. 2. VEFÂTI 92
3. 3. ŞAHSIYETI VE SOYUNDAN GELENLER 94
3. 3. 1. Şahsiyeti 94
3. 3. 2. Soyundan Gelenler 96
3. 4. VERDİĞİ FETVALAR 97
3. 5. KENDİ KALEMİNDEN SAVUNMASI 99

SONUÇ 116
KAYNAKÇA 119
EKLER 125

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
A. DVN.MHM.	Mühimme Kalemi Belgeleri
A.MKT.MHM	Sadaret, Mektûbî Kalemi, Mühimme
Bknz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
DH. MKT.	Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi
DİA	Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Haz.	Hazırlayan
HR. TO.	Hariciye Nezareti Tercüme Odası
İ. DH.	İrade Dâhiliye
İŞSA	İstanbul Şer'iye Sicilleri Arşivi
MA	Meşihat (Şeyhülislamlık) Arşivi
MEB İ.A.	Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
MV.	Meclis-i Vükela
nr.	Numara
TOEM	Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
TTK	Türk Tarih Kurumu
s.	Sayfa
Sad:	Sadeleştiren
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Y.A.HUS.	Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı

Y. EE. Yıldız Esas Evrakı

Y.PRK.HH. Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i Hassa Nezareti

Y.PRK.MK. Yıldız Tasnifi Parekende Evrakı Müfettişlik ve Komiserlikler Tahriratı

Yay. Haz. Yayına Hazırlayan

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1: Sultan Abdülaziz ve Fransa Kralı 3. Napolyon Elysee Sarayı'nda…..16

Resim 2: Basiret Gazetesi'nin Kadir Gecesi benzetmesinin yer aldığı 25 Haziran 1874 tarihli sayısı……...……... 22

Resim 3: 10 Mayıs 1876 Talebe-i Ulûm Ayaklanmasını gösteren bir gravür…. 25

Resim 4: Sultan Abdülaziz'in ölümünün ardından on dokuz doktor tarafından verilen ölüm raporu……...44

Resim 5: Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesini sağlayan, Hasan Hayrullah Efendi imzalı hal' fetvası……. 51

Resim 6: Sultan Abdülaziz'in hal'den bir gün sonra Sultan Murad'a yazdığı mektub……. 52

Resim 7: Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin de yer aldığı Sultan İkinci Abdülhamid Han'ın Kılıç Kuşanma Merasimi…… 63

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine büyük etkisi olan 1876 Askeri Darbesinde Şeyhülislam olarak yer alan Hasan Hayrullah Efendi'nin hayatını, siyasi faaliyetlerini ve darbedeki rolünü incelediğimiz bu çalışmamızda konuya geçmeden önce Şeyhülislamlık Makamı ve bu makamın Osmanlı devlet sistemindeki konumunu açıklamak faydalı olacaktır.

a) Şeyhülislamlık Makamı'nın Tarihçesi

Şeyhülislam kelimesi; terminolojide yaşlı, reis ve bilge adam gibi manalar içeren "şeyh" kelimesinin İslam'a izafesiyle "Şeyhülislam" terkibinden meydana gelen bir unvandır.[1] Bu unvan ilk olarak 10. yüzyılda ta'zim lafzı olarak kullanılmaya başlanmıştır. 10. yüzyılın yarısında ortaya çıkan "Şeyhülislam" tabiri, İslam hukukçuları arasında meydana gelen ihtilaflı meseleleri çözüme kavuşturan âlimlere verilen bir şeref unvanıydı.[2] Nitekim bu konuda Kitâb-ı A'lâmü'l-Ahyâr'da büyük âlimlerin hangilerine Şeyhülislam denileceği şu şekilde târif edilmektedir: "Fukahâ-yı izâm ve fudalâ-yı fîhâmdan şol sâhib-i sadr-ı iftâya ıstılâhât-ı örfiyyede şeyhülislam denilür ki, aralarında tehaddüs eden münazâa ve muhâsamadan dolayı hall-i müşkilât-ı enâm eyleye…"[3] Farklı bir kaynakta, şeyhülislam ünvanının kimlere verildiği şu şekilde açıklanmaktadır: "Ehl-i sünnet mezhebi üzere fetva vermek, şer'i meseleleri halletmek salâhiyetine haiz olan ve mesleğinde imam addedilen bazı büyük âlimlere "Şeyhü'l-İslam" unvanı verilmiştir."[4]

İslam devletlerinde Şeyhülislam ünvânını kullanan devletlere baktığımızda; 11. Yüzyılda Horosan'da Şâfîlerin başındaki âlimler şeyhülislam ünvanıyla anılırdı. Fakat zamanla kelimenin kullanımı yaygınlaşmış, Memlüklüler'de fetvaları ile şöhret

[1] Ziya Kazıcı, **Osmanlı'da Eğitim-Öğretim**, Bilge Yayınları, İstanbul 2004, s. 205

[2] İlhami Yurdakul, **Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatında Reform**, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 18

[3] Ali Emiri Efendi, "Meşîhat-ı İslamiyye Tarihçesi", **İlmiye Salnamesi**, Darulhilâfetilâliyye 1334, s. 304 -306

[4] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti İlmiye Teşkilatı,** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 174 -175

bulan fıkıh âlimlerinin şöhret ünvanı olmuş, bir nevi dini reis şeklinde anlaşılmıştır. Şeyhülislam ünvanı 1300 yıllarına doğru ise tanınmış müftüleri nitelemiş ve bu şekliyle İslam dünyasında yaygın biçimde yer almıştır. Evliya Çelebi de gezdiği şehirleri tasvîr ederken buralardaki fetva verme yetkisine sahip müftüleri Şeyhülislam diye anmıştır. Özellikle Orta Asya'da ve Çin'in önemli şehir merkezlerinde şeyhülislam olarak nitelendirilen âlimlerin fetva verme yetkilerinin yanı sıra; medreseleri teftiş etme, medreselerde okutulacak dersleri belirleme, talebelere icâzet verme ve kadıya yardım etme gibi görevleri bulunmaktaydı.[5]

İslam tarihinde "Şeyhülislam" unvanını taşıyan belirli sayıda ulemâ gelip geçmişse de, bilindiği gibi bu bir resmi unvan değildi ve bu unvanı taşıyanlar Osmanlı Devleti'ndeki gibi bir kurumu temsil etmiyorlardı. Bu yönüyle incelendiğinde Osmanlı Devleti'ndeki Şeyhülislamlık Müessesesi, İslam tarihinde bir ilk olma özelliğini taşımaktadır.[6]

b) Osmanlı Devlet Sisteminde Şeyhülislamlık Müessesesi

Şeyhülislâmlık unvanı, her ne kadar değişik biçimde ve farklı amaçlarla Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan önceki dönemlerde kullanılmışsa da; resmî bir makam olarak bu devlette ortaya çıkış tarihi konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür.[7] Bu görüşlerden ilki, şeyhülislâmlığın müftülük anlamında kabul edilmesine bağlı şekilde, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda fetvâ verme görevini üstlenen Şeyh Edebali ile ortaya çıktığına ilişkindir. Taşköprülüzade, Ali Emîrî ve d'Ohsson, fetvâ vermekle yetkili ilk kişinin Şeyh Edebali olduğunu, Şeyh Edebali'nin 1326'da vefâtından sonra, bu görevi Dursun Fâkih'in devraldığını ileri sürmüşlerdir. Ancak bu dönemde fetvâ verme yetkisinin başka bazı görevlerden bağımsız olup olmadığı belli değildir.[8] Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, Süleyman Saadeddin ve Ahmed Refik gibi yazarlar ise, Osmanlı Devleti'nin ilk şeyhülislâmının İkinci Murad

[5] Mehmet İpşirli, "Şeyhülislam", **DİA**, C. 39, İstanbul 2010, s.91

[6] Esra Yakut, **Şeyhülislamlık,** Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s.21 -26

[7] Seda Örsten, **"Osmanlı Hukukunda Fetva",** Ankara Üniversitesi SBE Kamu Hukuku Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s.23

[8] Esra Yakut, **a.g.e.,** s.26-27

döneminde yaşayan Muhammed Şemseddin Fenârî(Mola Fenari) Efendi olduğunu ileri sürerler. Hezarfen Hüseyin Efendi ise; Osmanlı Devleti'nde şeyhülislâmlık makamının İkinci Murad döneminde ortaya çıktığını kabul etmiş; fakat ilk şeyhülislâmın Fahrüddin-i Acemî Efendi olduğunu belirtmişti. Ona göre, Fahrüddin-i Acemî Efendi'den önce gelen fetvâ vermekle görevli kişiler, müderrislik, kadılık vb. görevleri de yapıyorlardı.[9]

Şeyhülislam, esas itibariyle İstanbul Müftüsüdür. İstanbul'da oturur ve diğer kazalardaki müftüleri de tayin ederdi.[10] "Müftü'l-enâm" da denilen şeyhülislamların makamı zamanla Meşîhat ve Meşîhat-ı İslamiyye şeklinde de anılmıştır. Bu makam için Fatih Kanunnamesinde hem Müftü hem de Şeyhülislam tabiri geçmekte ve Şeyhülislam; padişah hocası ile birlikte ulemanın reisi olarak tavsif edilmektedir.[11] Şeyhülislamın protokoldeki yeri veziriazamın bile önündedir.[12] 16. yüzyılın ortalarına kadar siyasi-idari sistem ve ilmiye teşkilatının hiyerarşik yapısı içerisinde, Divân-ı Hümâyun'un üyesi olan kadıaskerlerin yeri şeyhülislamlardan daha üstündü. Fakat şeyhülislamlık makamının öneminin artması ve kadıaskerlerin makamının üzerine çıkması Kânuni devrinde seçkin şeyhülislamlardan Kemalpaşazâde ve Ebussuud Efendilerin zamanında ve onların sayelerinde gerçekleşti. Şeyhülislamların İlmiye teşkilatının başına geçmeleriyle birlikte 16. yüzyıldan itibaren şeyhülislamlığın Osmanlı yönetimindeki önemi artmıştır. Şeyhülislamlar, Divân-ı Hümâyun üyesi değillerdi, ama önemli konularda kendilerini dinlemek için Divân-ı Hümâyun'a davet ediliyorlardı. Bu tamamen bir bilgi danışma şeklindeydi. 17. yüzyıldan itibaren ise şeyhülislamlara danışmak bir gelenek haline geldi. Mühim devlet işlerinde şeyhülislamların fikirlerinden de faydalanıldı. 17. yüzyılda şeyhülislamlık yahut Meşîhat, siyasi nüfuzu daha da artan bir kurum hüviyetine bürünmüş, ardından sürekli gelişmiştir. 18. yüzyılda savaş ilan etmek ve barış yapmak gibi önemli

[9] Esra Yakut, **Şeyhülislamlık,** s. 27.

[10] Mehmet Ali Ünal, **Osmanlı Müesseseleri,** Tarihi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Isparta 1997, s.99-100

[11] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nde İlmiye Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 175

[12] Kanunname-i Âl-i Osman'ın 10. sayfasında Şeyhülislamın protokoldeki yeri hakkında "Şeyhülislam ulemanın reisidir ve muallim-i sultanî dahî serdar-ı ulemadır. Veziriazam onları riâyeten üstüne almak münasibtir" şeklinde bir bilgi yer almaktadır.

konularda şeyhülislamın fetvası gerekli görülmüştür. Daha da önemlisi padişahların hal' edilmelerinde şeyhülislamların fetvalarına başvurulması, bu makamın siyasi anlamda ne derece öneminin arttığını göstermektedir. 1759'dan itibaren saraydaki Huzur Dersleri'ne katılacak ulemayı seçme görevi de şeyhülislamlara verilmiştir.[13] 18. yüzyılda Divan-ı Hümayun üyesi olan şeyhülislamların, 1830'lardan sonra Vekiller Heyetine, Şer'iyye Vekili olarak katılmaları yönetimdeki yerlerini ve işlevlerini güçlendirmiştir. 19. yüzyıldaki idari düzenlemeler sırasında şeyhülislamlar kabine üyesi olmuştur.[14]

Osmanlı Devleti'nde "din asıl ve devlet onun fer'i olarak" görüldüğünden, şeyhülislâm vezir-i âzam ile aynı derecede sayılmış ise de, derecesi manevî açıdan ondan yüksektir. "Şeyhülislâmlık makamı, sadrâzamlıktan daha yüksek değilse de, ona eşit ve bazı yönlerden üstündür. Devlet işleri din üzerine binâ olunur. Din asıl, devlet onun fer'i gibi kurulmuştur. Din reisi, şeyhülislâmdır ve sadece devlet reisi vezir-i âzamdır. İkisinin reisi dahî padişahtır." Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti'nde padişahlar, devletin her türlü yetkilerini şahıslarında toplamakla beraber, onları giderek bizzat yürütmekten vazgeçerek, zamanla Fatih'in mutlak vekil olarak kabul ettiği sadrâzamlara devretmişlerdir. Sadrâzam, İmparatorluğu şeriata ve kanunnâmelere göre ve padişahın onayı ile idare etmiştir. Şeriatla ilgili maddelerde, yine padişah tarafından tâyin edilmiş olan şeyhülislâmın fetvâsını almaya mecburdur. Sadrâzam nasıl padişahın yürütme yetkisinin mutlak temsilcisi ise, şeyhülislâm da padişahın İslâm cemaatinin başı imam sıfatıyla, dinî yetkilerinin mutlak temsilcisi sayılmıştır. Bu suretle, iktidarın icapları padişah, sadrazam ve şeyhülislâm tarafından yürütülmekte, fakat iktidarı ancak padişah temsil etmektedir.[15] Şunu da belirtmek gerekir ki, şeyhülislâm, dinî hükümlerin resmî açıdan yorumlanması hususunda en yetkili kişi olduğu gibi, bütün devlet adamlarının karar ve davranışlarının şer'îliği konusunda da görüş (fetvâ) verebilecek tek kişidir.[16]

---

[13] Cemal Fedayi, **"Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlık Kurumu",** Osmanlı Ansiklopedisi C.6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.448-448

[14] Mehmet İpşirli, **"Şeyhülislam",** s.92

[15] Seda Örsten, **a.g.e,** s.25

[16] Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600),** Çev: Ruşen SEZER, YKY, İstanbul 2004, s. 102, 103; Bahaeddin YEDİYILDIZ, **"Osmanlı Toplumu",** Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, C. 1, İstanbul, 1994, s. 462

Şeyhülislamların görevlerini genel olarak ikiye ayırabiliriz;

1. Siyasi ve İdari nitelikli fetva: Kadı, müftü ve müderrislerin atanmaları, terfileri vs.
2. Dini nitelikli olan fetva, Divân-ı Hümâyun'a bilgi verme gibi görevler.

Bu görevler şeyhülislamı siyasi bir aktör haline getirmiş ve sistemin işlemesinde etkin işlevler görmesine imkân vermiştir. Şeyhülislamlar, Osmanlı Tarihi boyunca meydana gelen siyasi ve sosyal olayların çoğunda aktif şekilde rol oynamışlardır.[17] Şeyhülislâmın başlıca görevi; devletin hukukunun ve idarî faaliyetlerinin şeriat hükümleri çerçevesinde olması için padişaha ve sadrâzama yardım etmek olmuştur. Yargı yetkisi bulunmayan, idarî yetkileri ise yok denilecek kadar az olan şeyhülislâmlar, ölen padişahların namazını kıldırmak, tahta yeni çıkan sultanlara kılıç kuşandırmak gibi önemli biçimsel görevlere de sahip olmuşlardır.[18]

Osmanlı Devleti'nde, siyasî konular hakkında verilen fetvâlara çok büyük bir önem verilmiştir. Bu fetvâlara; Ali Cemali Efendi'nin Mısır'a ve Ebusuûd Efendi'nin Venedik'e savaş ilan edilmesi için vermiş oldukları fetvâlar örnek olarak gösterilebilir. Kamuya ilişkin meselelerde verilen fetvâlardan en önemli örnekler ise; "kahve içilmesine izin veren" Ebusuûd Efendi'nin, "matbânın kurulması için" Abdullah Efendi'nin ve Sultan Üçüncü Selim'in "Nizâm-ı Cedîd'ini" onaylayan Esad Efendi'nin fetvalarıdır.[19] Görüldüğü gibi, fetvâ devletin her türlü işinde etkili olduğu gibi, toplum hayatına ilişkin çeşitli konular açısından da önem arz etmektedir. Şeyhülislâmların verdikleri fetvâlardan bazıları belirli bir amacın gerçekleşmesine yöneliktir. Devlet içindeki çeşitli menfaat grupları ortak hareket ederek istediklerini elde etmişlerdir ve fetvâda, elde edilen sonucun hukuken meşruiyetinin ilânıdır. Bu yolla tahttan indirilen hükümdarlar şunlardır: İkinci Osman, Sultan İbrahim, Dördüncü Mehmed, İkinci Mustafa, Üçüncü Ahmed, Üçüncü Selim, Dördüncü Mustafa, Sultan Abdülaziz olup, İkinci Abdülhamid ise hem parlamento kararı, hem de fetvâ ile tahttan indirilmiştir. Bu hükümdarlardan İkinci Osman, Sultan İbrahim, Üçüncü Selim, Dördüncü Mustafa ve Sultan Abdülaziz tahttan indirildikten sonra öldürülmüşlerdir. Akıl zayıflığından dolayı tahttan indirilenler ise, Birinci Mustafa (iki kez, 1613 ve

[17] Cemal Fedayi**, a.g.m.,** s.448

[18] Seda Örsten, **a.g.e,** s.34

[19] J.Kramers, "Şeyhülislam", **MEB İ.A.** C.11, s. 487, 488.

1623 yıllarında), Sultan İbrahim (ayaklanma sonucu) ve 1876 yılında Beşinci Murad'tır.

Osmanlı Devleti Tarihinde beş asır boyunca devam eden Şeyhülislamlık makamına toplamda 131 kişi gelmiştir. Bunlardan ilki Molla Fenârî olup, sonuncusu da Mehmed Nuri Medeni Efendi'dir.[20] 498 yıl kadar süren Osmanlı Meşîhat döneminde 131 şeyhülislâm gelmiş, bunlar arasında 185 tebeddül (değişme) olmuş, 54 kez de aynı kişiler yeniden göreve çağırılmışlardır.[21] Şeyhülislamın belirlenmesinde özellikle 16. yüzyılın sonlarından itibaren ilmi ve hukuki ölçülerin yanında siyasi ve idari uyum arayışı ön plana çıkmış, padişahlar ve sadrazamlar kendisiyle rahat çalışabilecekleri, icraatlarına destek olabilecek kimseleri bu makama getirmeyi tercih etmişlerdir. Daha önceleri kayd-ı hayat şartı ile tayin edilirken 17. yüzyıldan itibaren sıkça şeyhülislam değişikliğine gidilmesi bu anlayışın bir sonucudur.

Sultan Abdülaziz dönemi şeyhülislamları incelendiğinde enteresan bir istatistik karşımıza çıkmaktadır. Sultan Abdülaziz döneminde görev yapan şeyhülislamların hepsi azledilerek görevlerine son verilmiştir. Sultan Abdülaziz devrinde Bâb-ı Meşîhat'e getirilen şeyhülislamların kronolojik bir tarzda sıralanışı şöyledir: Mehmed Saadeddin Efendi, Ömer Hüsameddin Efendi, Mehmed Refik Efendi, Hasan Fehmi Efendi, Turşucuzâde Ahmed Muhtar Efendi, Hasan Hayrullah Efendi.

[20] Osmanlı Şeyhülislamları listesi için bakınız: İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi C.5**, 109-168; Abdülkadir Altınsu, **Osmanlı Şeyhülislamları**, Ayyıldız Matbbası, Ankara 1972, s.268-280; Esra Yakut, **Şeyhülislamlık,** s.242-247

[21] Abdülkadir Altınsu, **a.g.e.,** s.205

I.BÖLÜM
HASAN HAYRULLAH EFENDİ'NİN HAYATI, EĞİTİMİ VE DEVLET KADEMELERİNDEKİ VAZİFELERİ

1. 1. HAYATI

Yaşadığı devir, Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz, Sultan Beşinci Murad ve Sultan İkinci Abdülhamid Han'ın padişahlıkları dönemini kapsayan Hasan Hayrullah Efendi, özellikle Sultan Abdülaziz, Sultan Beşinci Murad ve Sultan İkinci Abdülhamid dönemlerinde Şeyhülislamlık vazifesi esnasındaki siyasi faaliyetleriyle ön plana çıkmış bir şahsiyettir. Henüz 19 yaşında Sultan Abdülmecid'in ikinci imamı olarak devlet kademelerindeki vazifesine başlamış ve Sultan Abdülaziz devrinde ilmiye kadrolarında ilerleyerek şeyhülislamlık makamına kadar yükselmiştir.

19. asır Osmanlı Devleti'nin yenileşme asrı olarak telakki edilmiştir. Bu devir; ilmiye, askeriye, bürokrasi ve iktisat gibi alanlarda hızlı dönüşümlerin gerçekleştiği bir zaman dilimi olarak karşımıza çıkmaktadır. 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle başlayan bu açılım sürecinde Mustafa Reşid Paşa ve yetiştirdiği kadrolar devlet bürokrasisinde etkin ve yetkin konumlarda yer almışlardır. Bu kadronun ömrünü tamamlamasından sonra devlet bürokrasisinde "kaht-ı ricâl"(adam kıtlığı) denilen devir başlamıştır. Bu devirde ilmiye teşkilatında görev alan kimseler, devlet kademelerinde vazife alabilmek için bürokrasiye hâkim olan zevât ile iyi ilişkilerde bulunmak mecburiyetinde kalmışlardır.

Hasan Hayrullah Efendi 1853 yılında padişah imamlığı vazifesi ile saraya intisâb etmiş, Sultan Abdülaziz devrinde birçok hediyeye ve iyi muameleye nâil olmuş, yeterli ilmi birikimi olmamasına rağmen Şeyhülislamlık gibi ilmiye kadrolarının zirvesi olan bir vazifeyi; İlki bir ay sekiz gün, ikincisi ise bir yıl iki ay on altı gün olmak üzere toplamda bir yıl üç ay yirmi dört gün deruhte etmiştir. İkinci şeyhülislamlık döneminde üç padişah ile çalışmış olan Hasan Hayrullah Efendi, bu padişahlardan Sultan Abdülaziz ve Sultan Beşinci Murad'ın hal' fetvasını vererek tahttan indirilmelerini sağlamıştır.

Hasan Hayrullah Efendi'nin özellikle hayatının ilk yıllarına ait bilgiler kısıtlıdır. Bunun sebebi ise; mütevâzî bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmesi ve hayatı hakkında müstakil bir eser yazmamış veya yazılmamış olmasıdır. Doğum tarihi ile ilgili verilen bilgilere göre; Hasan Hayrullah Efendi, 1834(H.1250) tarihinde İstanbul'un Kasımpaşa semtinde dünyaya gelmiştir.[22]

1. 2. AİLESİ

Hasan Hayrullah Efendi'nin nesebi hakkında bilgiler de maalesef kısıtlıdır. Kaynaklardan Hasan Hayrullah Efendi'nin Kasımpaşalı Osman Efendi isminde birisinin torunu ve tersane yoklamacılarından Hamdullah Efendi'nin oğlu[23] olduğunu öğrenmekteyiz. İstanbul Müftülüğü Şeriyye Sicillerinde yer alan Hasan Hayrullah Efendi'ye ait dosyada[24] "Şeyhülislam-ı Esbâk Hasan Hayrullah Efendi İbn-i Osman" ibaresi vardır. İbn-i Osman ibaresinden Hayrullah Efendi'nin Osman isminde birinin olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen bu kayıt zuhul eseridir; burada babası yerine dedesinin ismi yazılmıştır.

---

[22] İŞSA, **523B numaralı Dosya** (Şeyhülislâm-ı Esbak Hasan Hayrullah Efendi); İlmiyye Salnamesi, **Osmanlı İlmiyye Teşkilatı ve Şeyhülislamlar**, Yay. Haz: Seyit Ali Kahraman, Ahmed Nezihi Galitekin, Cevdet Dadaş, İşaret Yayınları, İstanbul 1998, s.486; Abdülkadir Altınsu, **Osmanlı Şeyhülislamları**, Ayyıldız Matbaası, Ank.1972, s.206; Mithat Sertoğlu, **Sultan Aziz'in Mabeyn Başkâtibi Atıf Bey'in Hatıraları**, Hayat Tarih Mecmuası 11.Sayı, İst.1965, s.65; Yılmaz Öztuna, **Bir Darbenin Anatomisi**, Babıâli Kültür Yayıncılık, İstanbul 2011, s.25; Mehmed İpşirli, "Hayrullah Efendi", **DİA** C.17, İstanbul 1998, s.75

[23] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Taif Mahkumları**, TTK Basımevi, Ank. 1992, s.131; İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi C.5** , Türkiye Yayınevi, İst. 1971, s.156; Abdülkadir Altınsu, **a.g.e.,** s. 206; İlmiyye Salnamesi, **a.g.e,** s. 486; Mehmet İpşirli, **a.g.m,** s. 75

[24] İŞSA, **523B/1**

Hasan Hayrullah Efendi'nin babası Hamdullah Efendi, mukîm olduğu Kasımpaşa Tersanesinde, tersane yoklamacısı olarak vazife yapmaktaydı. Hayrullah Efendi, devlet memuru bir babanın ve mütevâzi bir ailenin ferdi olarak dünyaya gelmiştir. Dört kardeşli bir ailenin ikinci çocuğu olan Hasan Hayrullah Efendi'nin Servet Hanım isminde bir ablası ve Ömer Efendi ile Hacı Hamdi Bey adlarında iki erkek kardeşi olduğu bilinmektedir.[25]

Yukarıda belirtildiği üzere Hasan Hayrullah Efendi'nin hayatının ilk yılları ve ailesi ile ilgili bilgiler kısıtlı olduğundan dolayı annesinin ismi, ailesinin kökeni, aile bireylerinin meşguliyetleri gibi hususlarda detaylı bilgilere sahip değiliz.

1. 3. EĞİTİMİ

Hasan Hayrullah'ın çocukluğu, babasının tersanedeki memuriyeti dolayısıyla İstanbul'da geçmiştir. İlk eğitimini Eminönü'nde Bahçekapı civarında bulunan Arpacılar Cami'nin imam ve hatibi olan Hacı Hafız Ahmed Efendi'den ilm-i kıraat ve tecvid derslerine devam ederek tamamladı. Hacı Hafız Ahmed Efendi ki; Mazınne-i kirâmdan ve Tarîkat-ı Nakşibendiyye hulefâsından kurrâ-i meşhûr[26] bir kişi olarak tanınmaktadır. Diğer bir kaynakta Hacı Hafız Ahmed Efendi için;

"O sırada Arpacılar Sofusu derler bir herif vardı. Bahçekapısı civarında Arpacı camiinde imam ve hatipti. Güzel Kur'ân-ı Kerim okur ve Arabistan usulünde hutbe söylerdi. Bu yüzden ekseriya burada bulunan Araplar ve ulemadan bazıları hutbesini dinlemeye ve cemaatinde bulunmaya rağbet ederlerdi. Hayrullah da ona intisab edip Kur'ân-ı Kerim'i hıfz ve kıraat usulünü tahsil etti"[27] denilmektedir.

Hasan Hayrullah Efendi, ilk eğitimi ve öğrenimini bitirdikten sonra, Bâyezîd Camii dersiâmlarından Eğinli Mehmed Kasım Efendi'den yüksek öğrenim gördü ve

[25] Yılmaz Öztuna, **II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti,** Kubbealtı Yayınları, İst. 2008, s.217

[26] İlmiyye Salnamesi, **a.g.e.,** s.486

[27] Mithat Sertoğlu, **a.g.m.,** s.65

ilk hocası Hacı Hafız Ahmed Efendi'ye damad oldu.[28] Sesinin güzelliği ve hafız olması nedeniyle herkesin ilgisine mazhar olmuştur.[29]

1. 4. DEVLET KADEMESİNDEKİ VAZİFELERİ

1. 4. 1. Osmanlı Sarayı'na İntisâbı ve Sultan Abdülmecid'in İkinci İmamlığı Vazifesi

Kayınpederi Arpacılar Camî İmamı Hacı Hafız Ahmed Efendi'den ve Bayezîd Câmî dersiâmlarından Eğinli Mehmed Kasım Efendi'den ilim tahsil ettikten sonra Hasan Hayrullah Efendi, sesinin güzelliği yanında tecvid ve kıraat ilmindeki kudretinden dolayı dikkat çekerek saraya intisab etmiştir.[30]

1853'te Sultan Abdülmecid Han'ın ikinci imamı vazifesinden ayrıldığında, o vakitlerde Hasan Hayrullah Efendi'nin hüsn-i tilaveti ve güzel sesi padişaha haber verildi. Bunun üzerine padişahın huzuruna çıkarılan Hayrullah Efendi, kıraat ve tecvit konularında imtihan edilmiş ve padişah tarafından beğenilerek 22 Şubat 1853[31] tarihinde ikinci imamlığa atanmıştır. İkinci imamlığa atandıktan 13 gün sonra İstanbul Rûus'unu[32] (diplomasını) almaya hak kazandı.[33] "Sesinin güzelliği sayesinde yaptığı şöhret ve kayınpederinin nüfuzu ile hak etmediği halde medresenin en yüksek kısmından ruus" aldığı şeklinde değerlendirmelerde bulunanlar da olmuştur. Hasan Hayrullah Efendi, padişah imamlığı yaptığı halde hocası Eğinli Mehmed Kasım Efendi'nin derslerine devam etmiştir.[34] 1856 tarihinde

[28] Arpacılar Cami İmamı Hacı Hafız Ahmed Efendi'ye damad olan Hasan Hayrullah Efendi'nin eşi Fatma Zehra Hanım'dır. Hayrullah Efendi ile Fatma Zehra Hanım'ın evliliklerinden Sıdıka, Servet, Bedriye isimlerinde üç kız evlatları dünyaya gelmiştir. Bknz: Ek:8 Hasan Hayrullah Efendi'nin Soyağacı

[29] A. Altınsu, **a.g.e.,** s. 206

[30] M. İpşirli, **a.g.m.,** s. 75

[31] İŞSA, **523B/6 Hasan Hayrullah Efendi'nin Hizmet Cetveli**

[32] **İstanbul Rûusu:** İstanbul Rûusuna sahip bir kişi, İstanbul'daki medreselerde ders verebilme yetkisine sahipti.

[33] İlmiye Salnamesi, **a.g.e.,** s.486

[34] Abdülkadir Altınsu, **a.g.e.,** s.206

22 yaşında iken Mahreç payesi almıştır. Mahreç payesi o dönemde askeri rütbelerden albay'a eşit bir ilmiye rütbesi idi. Mahreç payesi, 3 yıl sonra Haremeyn pâyesine çıkarıldı. Bu rütbe de askeri rütbelerden tümgenerale eşitti.[35] Hasan Hayrullah Efendi'nin, padişah ikinci imamlığı vazifesi esnasında 20 Mayıs 1857 tarihinde Sofya Mevleviyeti pâyesini ve 3 Haziran 1859 tarinde de Muğla'yı Arpalık[36] olarak almıştır.[37]

Çok genç yaşta Sultan Abdülmecid'in ikinci imamı olan Hasan Hayrullah Efendi, bu vazifesi esnasında padişaha, sultanlara, şehzadelere, kadın efendilere Kur'an-ı Kerim okuyarak hepsinden - maaşı dışında - büyük ihsanlar almış ve hepsinin gözdesi olmuştur.[38] Hâtıra-i Âtıf'ta Hasan Hayrullah Efendi'nin ikinci imamlığı esnasındaki bir olayı şu şekilde anlatmaktadır;

"Hatta o zamanlar Abdülaziz Efendimiz, efendiliğinde Beşiktaş tarafında kızlarağası dairesinde bulunan efendi dairesinde bulundukça Hayrullah aşağılarda dolaşarak gözetirmiş. Teşrif ederlerken hemen bir sipere gelerek yerden temenna ettikten sonra iki elini kaldırub duâ eder gibi başını tahrik ile "Ne vakit Efendimizin cülusunu göreceğiz?" tavrını gösterirmiş ve böylece kendi velinimeti olan Abdülmecid Hazretleri'nin zevâli temennisinde bulunurmuş."[39]

Hasan Hayrullah Efendi'nin, Sultan Abdülmecid devrindeki ikinci imamlık vazifesi yaklaşık 9 yıl sürmüştür.[40]

---

[35] Yılmaz Öztuna, **a.g.e.,** s.25

[36] **Arpalık:** Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfı mensuplarına, idari işlerde ve saray teşkilatında görevli olanlara, maaşlarına ek olarak verilen veya emekliye ayrıldıkları yahut azledikleri zaman emekli maaşı olarak tahsis olunan mal ya da para.

[37] İŞSA, **523B/6**

[38] Yılmaz Öztuna, **a.g.e.,** s.25

[39] İbnülemin Mahmud Kemal, "**Hatıra-i Âtıf"**, Türk Tarih Encümeni Mecmuası, XV/7, İstanbul 1341, s.44

[40] İlmiye Salnamesi, **a.g.e,** s.486

1. 4. 2. Sultan Abdülaziz'in Birinci İmamlığı Vazifesi

Sultan Abdülmecid Han'ın 25 Haziran 1861 tarihinde vefâtı neticesinde, Osmanlı tahtına Sultan Abdülaziz geçmiştir. Sultan Abdülaziz'in 25 Haziran 1861 tarihinde tahta çıkışını müteâkiben üçüncü günde Sultanahmed Camîi'nde yapılan selâmlıkta hutbeyi okuyan birinci imam Afyonîzâde Hacı Ahmed Şükrü Efendi'nin bir hafta sonra azledilmesiyle yerine Hasan Hayrullah Efendi, birinci imamlığa getirilmiştir.[41] Sultan Abdülaziz'in cülusunun ardından ikinci imam bulunan Hasan Hayrullah Efendi'ye, Anadolu Kazaskerliği pâyesi ve birinci imamlık rütbesi, padişahın isteği üzerine şeyhülislama arz edilerek verilmiştir.[42] Hasan Hayrullah Efendi'nin, Sultan Abdülaziz'in birinci imamı olmasını Mâbeyn Başkâtibi Âtıf Bey şu şekilde anlatmaktadır:

"Nihayet Abdülaziz Efendimizin cülûsundan biraz sonra Afyonizâde bilmem nedir, arkasından namaz kılınmaz diye yayıp ayağını kaydırdı ve baş imam oldu. Fındık Rıza Hâfız da ikinci imamlığa getirildi."[43]

Hasan Hayrullah Efendi'ye Ekim 1861'de ikinci rütbeden mecidiye nişanı[44], Kasım 1862'de de birinci rütbeden bir kıta mecidiye nişanı[45] tevcih edilmiştir. Hasan Hayrullah Efendi, İmam-ı evvel olmasından sonra Gemlik, Molava kazaları 1861'de Bayramiç, 1863'te Şarköy, 1865'te Kastamonu kendisine arpalık olarak verilmişti.[46] Hayrullah Efendi, bir müddet sonra İstanbul pâyesine[47] nail oldu.

---

[41] Abdülkadir Altınsu, **a.g.e,** s. 206; İlmiyye Salnamesi, **a.g. e,** s.487

[42] M.A, **Meşihat Arzları** …, nr. 1, s.192 17 Ekim 1862 (22 Rebiülahir 1279)

[43] Mithat Sertoğlu, **a.g.m,** s.65

[44] **BOA, A.DVN. MKH. 34/26**

[45] **BOA, A.}MKT. MHM. 245 86**

[46] İŞSA, **523B/6**

[47] İlmiye sınıfında Harameyn Kadılıklarından sonraki rütbe İstanbul Kadılığı rütbesidir. Fakat İstanbul kadısı hali hazırda mevcut ise bu makamı hak eden kişiye İstanbul pâyesi verilirdi.(İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı**, TTK Basımevi, Ank. 1988, s.265)

Bursa'da 1855 yılında meydana gelen ve "kıyamet-i suğra"(küçük kıyamet) olarak adlandırılan büyük depremde Ulu Cami'nin büyük bir kısmı hasar görmüştü. Depremden hemen sonra 1855-1862 yılları arasında tadilâtı gerçekleşen Ulu Cami'nin açılış töreni için Sultan Abdülaziz ve maiyetindekiler Bursa'ya gelmişlerdi. Şehzadeliğinden beri İstanbul'da yaşamış olan Sultan Abdülaziz için bu seyahat aynı zamanda İstanbul dışına ilk kez çıkmak anlamına geliyordu. Sultan Abdülaziz'in Bursa Seyahatinde padişah imamı sıfatıyla Hasan Hayrullah Efendi de yer almıştı. 1862'deki Bursa Seyahatinde Hasan Hayrullah Efendi, Bursa Ulu Cami'de irâd ettiği Cuma hutbesinde Osmanoğullarını yücelten ifadelere yer vermişti. Bu hutbeden halk çok etkilenmiş, Hasan Hayrullah Efendi bu vesilesiyle Sultan Abdülaziz'in gözüne girmeyi başarmıştı. Bu hutbe sayesinde 1863 yılında Anadolu Kazaskerliği pâyesine sahip olmuştu.[48]

Mehmed Memduh Paşa'ya göre; "Hayrullah Efendi, padişahın dostluğuyla ve vakitli vakitsiz dolgun hediyeleriyle iltifata nâil olarak kısa zamanda Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği payesiyle şereflenmiş" [49] bir kimsedir.

1. 4. 2. 1. Mısır Seyahatinde Yer Alması

Mısır Hidivi İsmail Paşa 18 Ocak 1863 tarihinde İstanbul'a gelmiş, Sultan Abdülaziz ile görüşmüş ve padişahın yakın ilgisine ve iyiliklerine mazhar olmuştu. O da bu iyiliklere karşılık verebilmek için buharla işleyen yatını (Feyz-i Cihad vapuru) Sultan Abdülaziz'e hediye etmiş ve Sultan Abdülaziz'i Mısır'a davet etmişti. Olayın geçtiği yıllarda Mısır'da yeni bir hanedan teşekkül etmekteydi. Halkın çoğu Kavalalı Mehmed Ali Paşa ve evladını Mısır hâkimi olarak tanımakta ve İstanbul'da padişahın kim olduğundan dahî habersiz bulunmaktaydı.[50] Sultan Abdülaziz'in Mısır Seyahatinin diğer taraftan birçok sebebi vardı; o yıllarda Mısır, Süveyş Kanalı sebebiyle Batılı devletlerin rekabet alanıydı. Kanal teşebbüsünü Fransızlar yapıyor, İngilizler ise bundan ciddi rahatsızlık duyarak Hint yolunu kısaltan bu önemli deniz

[48] Abdülkadir Altınsu, **a.g.e.**, s.486; İlmiyye Salnamesi, **a.g.e ,** s.487

[49] Mehmed Memduh Paşa, **Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Mir'ât-i Şuûnât**, Sad: Hayati Develi, Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s.103

[50] Kadir Mısıroğlu, **Bir Mazlum Padişah: Sultan Abdülaziz**, Sebil Yayınevi, İst. 2011, s.277

geçidi üzerinde başka devletlerin söz sahibi olmasını menfaatine aykırı buluyordu. Sultan Abdülaziz Mısır Seyahatiyle; Mısır'ın bir Osmanlı eyaleti olduğunu, Mısır halkının hilafet ve saltanata bağlı bulunduğunu batılılara göstermek, bu gezi vesilesiyle Mısır halkının Osmanlı'ya bağlılığını arttırmak istiyordu.[51] Sultan Abdülaziz, Fuad Paşa'nın yerine sadrazamlığa getirdiği Yusuf Kâmil Paşa'nın teşvikiyle 3 Nisan 1863 tarihinde Mısır'a bir seyahat yaptı.[52] Böylesine stratejik hedefleri haiz bir seyahatte - o sıralarda 29 yaşında olan - Hasan Hayrullah Efendi, padişahın baş imamı[53] sıfatıyla yer almıştır.[54]

Sultan Abdülaziz, Yavuz Sultan Selim Han'dan beri hiçbir Osmanlı padişahının gitmediği Mısır'da, görülmemiş bir ilgi ile karşılandı. Çarşıdan geçerken, kimi yerde atının ayağına pullar saçıldı, kimi yerde çiçekler atıldı. Halkın büyük sevgi gösterileri, Padişah'ın geniş halk tabakaları tarafından çok sevildiğini, kendisine büyük ümitler bağlandığını açıkça gösteriyordu.

1. 4. 2. 2. Avrupa Seyahatinde Yer Alması

Mali buhranlar, Sırbistan ve Girit İsyanları gibi ağır sebeplerle dâhili vaziyetimiz sarsılmış Avrupa matbuatında aleyhimize yazılar çoğalmaya başlamıştı. Âlî Paşa ve bürokratlar devleti iyi idare etmek için, eski müttefiklerimiz İngiltere ve

---

[51] Can Alpgüvenç, **Darbeci Paşalar**, Kaynak Yayınları, İst. 2011, s.25

[52] Cevdet Küçük, "Abdülaziz", **DİA** C.1, İstanbul 1988, s.179

[53] Ali Kemal Aksüt, Sultan Abdülaziz ve beraberindekilerin İstanbul'dan ayrılışını anlatmakta ve kafilede kimlerin yer aldığına dair şu bilgileri vermektedir:
"Apansız kaim bir ses, bir düdük sesi duyuldu. Saat üçtü (alaturka:9). Donanma İstanbul limanından ayrılıyordu. Her iki kıyıdan ve hususiyle Selimiyeden atılan toplar Boğazı duman içinde bırakmış, İstanbul ahalisini bir kat daha coşturmuştu. Çok ağır bir yürüyüşle Marmaray'a açılan bu şahane kafile şu tertibde ilerliyordu. İsmail Paşa'nın İstanbul'da iken padişaha bizzat hediye etmiş olduğu -Feyz-i Cihad

İçindekiler: Sultan Aziz, Yusuf İzzeddin Efendi, Fuad Paşa, Kapudan Mehmed Paşa, Mabeyinci Yaver, Hasan, Halid, Emin Beyler; Başkâtip Mustafa Efendi; **İmamlar,** musahipler, başhekim Marko Paşa; yaverler: Said Paşa, Hüseyin Paşa, Beşim Paşa, Muhtar Bey, Rauf Bey, ressam Masson, bir müfreze asker ve muhafızlar" Ali Kemal Aksüt'ün vermiş olduğu bu listede Hasan Hayrullah Efendi ismi bizzat geçmemektedir. Fakat İmamlar diye belirttiği kısımda padişahın birinci ve ikinci imamı olduğundan dolayı Hasan Hayrullah Efendi'nin de birinci imam olarak yer aldığı bilinmektedir.(Ali Kemali Aksüt, **Sultan Abdülaziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati,** Ahmet Saitoğlu Kitabevi, İst.1944, s.99)

[54] Abdülkadir Altınsu**, a.g.e,** s.485; İlmiyye Salnamesi, **a.g.e**, s. 486-487

Fransa ile iyi geçinmek arzusunda idiler.[55] İşte bu sıralarda Fransa İmparatoru III. Napolyon, Milletlerarası I. Paris Sergisi dolayısıyla birçok Avrupa hükümdarlarının yanı sıra Sultan Abülaziz'i de Fransa'ya davet etmişti. Hükümet yetkilileri ve bilhassa Sadrazam Âli Paşa ile Hariciye Nâzırı Fuad Paşa, hem bu alandaki görüşlerimizin en yetkili ağızdan Fransızlara ulaştırılması, hem de genç padişahın Avrupa'daki yenilikleri görüp, Osmanlı ülkesinde tatbikine çalışması bakımından bu geziyi faydalı bularak Sultan Abdülaziz'i bu teklifin kabulü için teşvik ettiler.

Sultan Abdülaziz'in Fransa başta olmak üzere İngiltere, Belçika, Prusya ve Avusturya'yı kapsayan Avrupa Seyahatinde kimlerin yer aldığı bilgisi, Osmanlı Devleti'nin Fransa Sefiri Cemil Paşa III. Napolyon'a gönderdiği listede belirtmektedir. Bu listede padişah imamı sıfatıyla Hayrullah Efendi'nin de ismi yer almaktaydı.[56]

Hasan Hayrullah Efendi, Fransa'da iken 5 Temmuz 1867 tarihinde Fuad Paşa'nın tavsiyesi ile Sultan Abdülaziz'in Hocası Hasan Nâimi Efendi ve Esad Paşa ile birlikte, Fransız Kilisesinin en büyük ruhâni reisi Paris arşevekini ve onu tâkiben de Papa'nın Paris'teki sefirini ziyâret etmişlerdir. Sefir, bu ziyaret vesilesiyle Sultan Abdülaziz'i ve heyetini Papa'nın davetlisi olarak Roma'ya davet etmiştir:

"Vâkıa Roma'daki mütevazı hükümetimizin maddi imkânı, Zât-ı Şâhaneyi karşılamaya müsaid değildir. Fakat kalbi hislerimizle bu fakrimizi telafi etmeye amâdeyiz. Sultan, Roma'ya şeref verirlerse Papa Hazretleri kendilerini karşılamaktan şeref duyacaklardır."[57]

Hayrullah Efendi'nin bu ziyareti, Illustrated London News gazetesinin 13 Temmuz tarihli nüshasındaki yazıya göre, Türkiye'de "tesâmuh(hoşgörü) tolerance" devrinin bir işareti gibi telâkki olunmuştu.[58] Çünkü bir Müslüman ilim heyetinin, ilk defa Hıristiyan âleminin mümessillerini makamlarında ziyareti vukûa geliyordu.[59]

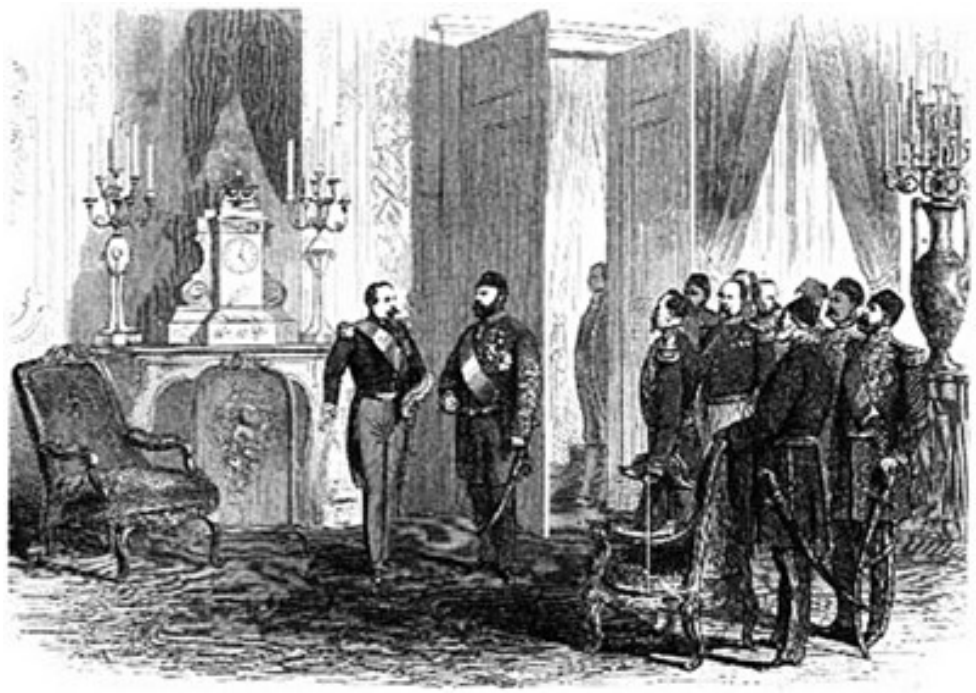
[55] Haluk Y. Şehsuvaroğlu, **Sultan Aziz**, Hilmi Kitabevi, İst. 1949, s.34

[56] Ali Kemali Aksüt, **Sultan Abdülaziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati,** Ahmet Saitoğlu Kitabevi, İst.1944, s.99

[57] Cemal Kutay, **Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati**, Boğaziçi Yay., İst.1991, s.42

[58] Ali Kemali Aksüt, **a.g.e.,** s.134

[59] Cemal Kutay, **a.g.e,** s.42

Resim 2: Sultan Abdülaziz ve Fransa Kralı 3. Napolyon Elysee Sarayı'nda (B.Şehsuvaroğlu, Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati, s.47)

Padişah imamı sıfatıyla Hasan Hayrullah Efendi'nin de yer aldığı Fransa'ya yapılan bu ziyaret sebebiyle Fransa İmparatoru III. Napolyon, Osmanlı heyetine bazı nişanlar ve hediyeler vermişti.[60] III. Napolyon'un hediyelerinden birisi de Hasan Hayrullah Efendi'ye vermiş olduğu Murassa Enfiye Mahfazası'dır. Bâbıâli'nin, Fransa sefiri ile geziyle alakalı yazışmalarında da bu hediyeden bahsedilmektedir.[61]

"Fransa İmparatoru Napolyon tarafından "İmam-ı evvel-i hazret-i şehriyarî sâbık semahatlû Hayrullah Efendi hazretleriyle Ma'beyn-i hümâyûn ikinci kâtibi Hilmi Efendi'ye murassa birer enfiye mahfazası ve "Tersane-i âmire miralaylarından Mehmed Bey'e" bir kronometre saat gönderilmiştir." [62]

---

[60] Ali Kemali Aksüt, **a.g.e,** s. 234

[61] **BOA, HR. TO. 500/79**

[62] **BOA, HR. TO, 500/73**

Sultan Abdülaziz'in 21 Haziran 1867 tarihinde ayrılıp, 7 Ağustos 1867 Çarşamba günü İstanbul'a dönmesiyle sona eren bu gezi; bir halifenin, bir Osmanlı padişahının Hristiyan ülkelerine yaptığı ilk ve son dostluk gezisidir. O bakımdan bu gezinin tarihimizde önemli bir yeri vardır.[63]

1. 4. 3. Anadolu Kazaskerliği ve Diğer Vazifeleri

Osmanlı İlmiye teşkilatında dini, ilmi ve hukuki alanlarda en yüksek rütbe olan kazaskerlik, mülki rütbelerden vezirliğe, askeri rütbelerden ise müşirliğe denk gelmekteydi. Osmanlı idari teşkilatında ise, Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleri bulunmaktaydı. İstanbul pâyesine ulaşan bir ilmiye mensubu önce Anadolu Kazaskeri, daha sonra da Rumeli Kazaskeri olabilirdi.[64] Osmanlı memuriyet sisteminde bilfiil göreve "mansıb", o görevin rütbesine de "pâye" denilirdi. Mansıb ve pâyeler kıdem esasına göre derecelenir; bir göreve tayinden önce o memuriyetin pâyesini almak gerekirdi.[65]

Hasan Hayrullah Efendi, padişah imamlığı vazifesinin ilk yıllarında (M. 17 Ekim 1862, H. 22 Rebiülahir 1279) Anadolu Kazaskerliği pâyesini almış idi.[66] 1867-68 yılında Anadolu Kazaskerliğine getirilince kendisine Üsküdar kazası arpalık olarak verilmiştir. Anadolu Kazaskeri olduğu için kurallar gereği İmam-ı Sultanilik vazifesinden ayrılmak durumunda kalmıştı.[67] Anadolu kazaskerliğinde iki yıl vazife yaptıktan sonra 22 Mart 1869'da[68] bazı kaynaklarda 1870 tarihinde[69] Rumeli kazaskerliği payesini elde etti.

---

[63] Bedri Şehsuvaroğlu, "**Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati",** Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, sayı 1, İstanbul 1966, s.41-42; Cevdet Küçük, **a.g.m**., s. 180

[64] Bilal Kemikli, **Ârif Hikmet Beyefendi**, Kitabevi Yayınları, İst. 2011, s.23

[65] İlhami Yurdakul, **Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatı'nda Reform**, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s.95

[66] MA, **Meşihat Arzları**, nr.1, s.192

[67] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Taif Mahkûmları**, s.131-132; M. İpşirli, **"Hayrullah Efendi",** s.75

[68] Mehmet İpşirli, **a.g.m.,** s.75

[69] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.,** s.131; Abdülkadir Altınsu, **a.g.e,** s.485; İlmiyye Salnamesi, **a.g.e.** s.486

Kazandığı makamlarla birlikte sırasıyla; Gemlik, Molova, Bayramiç, Şarköy, Mihaliç, Üsküdar ve Kastamonu kazaları kendisine arpalık olarak verilen Hasan Hayrullah Efendi, 1871 Haziranında Tersane Müftülüğü'ne getirildi.[70] Tersane Müftülüğü vazifesi ile ilgili bilgi kaynaklarda bulunmamaktadır. Hasan Hayrullah Efendi, 18 Kasım 1872 (H. 5 Ramazan 1288) tarihinde yeniden imam-ı evvelliğe yani padişahın birinci imamlığı vazifesine tayin edilmiştir. Aynı arşiv belgesinden öğrendiğimize göre Rıza Efendi de Hüsameddin Efendi'den boşalan imam-ı sâniliğe tayin edilmiştir.[71] 1 ay 8 gün sonra 11 Haziran 1874'te Şeyhülislâm Turşucuzâde Ahmed Muhtar Efendi'nin Meşîhat'tan ayrılması üzerine, Hasan Hayrullah Efendi şeyhülislâmlığa tayin edilmiştir.[72]

[70] Can Alpgüvenç, **a.g.e.,** s.137

[71] **BOA, İ..DH.. 641/44613**; İlmiyye Salnamesi, **a.g..e,** s.487

[72] Abdülkadir Altınsu, **a.g.e,** s.486

II. BÖLÜM
HASAN HAYRULLAH EFENDİ'NİN SİYASİ FAALİYETLERİ VE 1876 ASKERİ DARBESİNDEKİ ROLÜ

2. 1. BİRİNCİ ŞEYHÜLİSLAMLIK DÖNEMİ

Tanzimat Dönemi şeyhülislamlarını iki grupta incelemek gerekmektedir. Birinci grup; liyâkat sahibi ve ehil kimseler olup, ilmi seviyesi sayesinde göreve gelen kişilerdir. Mekkizâde Âsım, Ârif Hikmet Beyefendi, Eşrefzâde Ârif Efendi'yi bunlara örnek olarak gösterebiliriz. İkinci grup ise liyâkat sahibi olmayıp kayırma sistemi ya da diğer bir ifade ile padişaha yakınlığı sebebi ile şeyhülislam olan gruptur. Bu gruba ise; Turşucuzâde Ahmet Muhtar Efendi, Padişah hocası Akşehirli Hasan Fehmi Efendi, padişah imamı Hasan Hayrullah Efendi'yi örnek olarak gösterebiliriz.

Hasan Hayrullah Efendi, 1853 yılında Sultan Abdülmecid Han'ın ikinci imamı olarak saraya intisab etmiş, 1861 yılında Sultan Abdülaziz'in birinci imamlığına getirilmiş ve sırasıyla Anadolu Kazaskerliği, Tersane Müftülüğü vazifelerini îfa etmiştir. Sultan Abdülaziz'in birinci imamı olması vesilesiyle Sultan'ın Mısır ve Avrupa Seyahatlerinde yanında bulunma imkânına sahip olmuştu. 1874 yılında Turşucuzade Ahmed Muhtar Efendi'nin Şeyhülislamlık'tan azledilmesiyle, Şeyhülislamlık makamı padişah tarafından - o sıralar padişahın birinci imamı olan - Hasan Hayrullah Efendi'ye tevdî edilmiştir. Böylelikle Hasan Hayrullah Efendi, 11 Haziran 1874 tarihinde 40 yaşında iken ilk şeyhülislamlık vazifesini devralmıştır.

2. 1. 1. Hasan Hayrullah Efendi'nin Şeyhülislamlık Makamına Getirilmesi

1874 yılında Şirvanizade Rüşdi Paşa sadaretten azlediliği vakitlerde, o dönemde Serasker bulunan Hüseyin Avni Paşa, o makama geldikten birkaç gün sonra davet edillip saraya gittiğinde sarayda bazı hazırlıklar görür. Bunun sebebini sorunca bu hazırlıkların Turşucuzade Ahmed Muhtar Efendi'nin azli cihetiyle yerine geçecek zâat için olduğunu öğrenir. Oysa bir gün evvel padişahın huzurunda bulunduğu zaman padişah kendisine böyle bir değişikliğe dâir bir şey söylememişti. Hüseyin Avni Paşa, bu hususu merak edip padişahın huzuruna çıktığında Meşihatın hangi zâata verilmesinin düşünüldüğünü sorar. Sultan Abdülaziz'den aldığı cevapla bu makamın Sahip Molla Bey'e verileceğini öğrenince, "Aman Efendimiz, Sahip Bey, Şirvanizade'nin en ziyade sevdiklerindendir. Halbûki Şirvanizade'nin ne gibi bir alçaklık üzerine sadaretten azil buyrulduğunu tekrara hacet yoktur…" diyerek padişahı bu kararından vazgeçirmiştir. Diğer taraftan herkesçe de Meşihattaki değişiklik öğrenildiğinden bazı isimler ortaya atılır. Fakat bunlar hakkında da gerek padişah, gerekse de Hüseyin Avni Paşa tarafından bazı sakıncalar öne sürüldüğünden Zât-ı Şâhâne, "Bâri bizim imamı çağıralım da ferâceyi ona giydirelim" demek zorunda kalır. Bu fikri Hüseyin Avni Paşa da uygun bulur. Bunun üzerine İmam-ı evvel-i şehriyârî Hasan Hayrullah Efendi huzur-ı hümâyuna çağrılır, sonra da mutad alay ile Bâb-ı Âli'ye gönderilir.[73] Hasan Hayrullah Efendi'nin ilk meşihatı kaynaklarda şu şekilde anlatmaktadır:

"Padişahın birinci imamı idi. Turşucuzade'nin görevden alınmasından sonra Hüseyin Avni Paşa'nın ısrarlı tavsiyesine rağmen Sultan Abdülaziz: "Bizim imamı Şeyhülislâm yaptım, biraz da vükelâ (bakanlar) kahrını çeksin" diyerek Hasan Hayrullah Efendi'yi Şeyhülislâm yapmıştı."[74]

[73] Ali Rıza, Mehmed Galib, **19. Yüzyılda Devleti Yönetenler Ya Da Sonun Başlangıcı** Milenyum Yayınları, İstanbul 2002, s.167-168

[74] Abdurrahman Şeref Efendi, **Tarih Musâhabeleri**, Sad: Enver Koray, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ank. 1985, s.248

2. 1. 2. Hüseyin Avni Paşa ile Ters Düşmesi ve Şeyhülislamlıktan Azli

Hasan Hayrullah Efendi, 11 Haziran 1874'te Turşucuzâde Ahmed Muhtar Efendi'den boşalan meşihat makamına tayin edildi.[75] Hasan Hayrullah Efendi'nin şeyhülislamlığının ilk günlerinde, Meclis-i Vükelâ'daki bir görüşme esnasında, (Osmanlı Bankası'nın imtiyazının genişletilmesi konusunda) dönemin Sadrazamı ve Seraskeri Hüseyin Avni Paşa'ya muhalif kalması, ikisinin arasındaki sürtüşmenin başlangıcı olmuştu. "Şeyhülislâm Turşucuzade Ahmed Muhtar Efendi, erbâb-ı fazl u kemalden, hakperest, müstakîm bir merd-i metin olduğundan keyfe hizmet etmezdi. Haksız tavsiyeleri red eylerdi. Bu sebeble sarayın derûn ve birûnunda peydâ olan aleyhdarların ilkâatiyle infisâl ederek yerine padişahın baş imamı Hasan Hayrullah Efendi tayin kılındı. Hüseyin Avni Paşa, bu tebdilden hoşnud olmadı. Ahvâl-i mâliyenin ıslâhı maksadıyla Şirvanizade'nin yaptığı banka mukavelesine Avni Paşa mu'teriz bulunduğundan mukâveleyi ta'dil ve tevsie ve kırk milyon konsolid çıkarmağa karar verip Meclis-i Vükelâda mevkî müzakereye koydu. Hayrullah Efendi, sadrıâzamın reyine muhalefet etti. Sadr-ı dessâs, pek ziyade münfail olduysa da renk vermedi. Fakat şeyhülislâmı devirmek için fırsat gözetmeye başladı."[76]

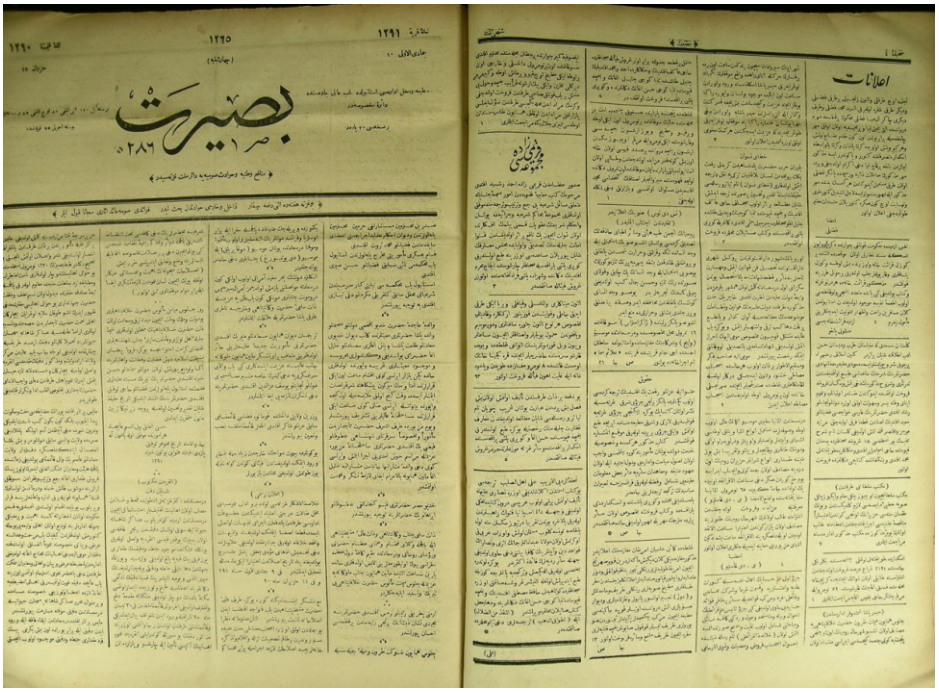
25 Haziran 1874 tarihinde Sultan Abdülaziz'in tahta geçişinin 13. yıldönümü dolayısıyla düzenlenen tören için Basiret Gazetesi'nin "Kadir Gecesi" benzetmesini kullanması ve şeyhülislamın bu makalenin yazarının cezalandırılmasını isteyerek Bâb-ı Ali'ye bir yazı göndermesi, Sadrazam Hüseyin Avni Paşa için de fırsat oldu. Bunu çarptırarak şeyhülislam aleyhinde kullandı. Avni Paşa, padişahın vasıflarının tanımlanmasının Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi tarafından yasaklanmaya çalışıldığı yolunda bir söylenti ortaya attı.

Bu söylentinin padişahın kulağına gitmesi üzerine Hayrullah Efendi, şeyhülislamlığa atanmasının 42. gününde azledildi. Söylentiyi padişaha ulaştıran kişi başmabeynci Fevzi Bey'dir. Hatıra-ı Âtıf'ta Hüseyin Avni Paşa'nın, Mâbeynci Fevzi Bey'e olayı istediği şekilde – Hasan Hayrullah Efendi aleyhine – anlatması için

[75] Mehmet İpşirli, **"Hayrullah Efendi",** s.75

[76] İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Sadrazamlar** C.1, s.496

rüşvet verdiği iddia edilmektedir.[77]

بصیرت

Resim 2: Basiret Gazetesi'nin Kadir Gecesi benzetmesinin yer aldığı 25 Haziran 1874 tarihli sayısı

"Cülus-ı hümayun sene-i devriyesi münasebetiyle Basiret gazetesine yazılan baş makâlede "Ey ümmet-i Osmâniye! Bu günü, sabah-ı idden bin kat âlî ve tabende ve bu geceyi leyle-i kadirden sâd mertebe mesud ve ferhunde bilmeliyiz ki....» şekli meşumunda saçmalar saçılması üzerine Şeyhülislâm, Bâb-ı Âli'ye gönderdiği tezkirede şiddetle şikâyet etti. Sadr-ı mekkâr, şikâyeti icra-yı garaza vesile ad ederek padişahın medâyihine dair yazılan yazılardan şeyhülislâm, hoşlanmıyarak şikâyette bulunduğunu saraya duyurdu. Padişah, gazetenin ne için kapatıldığını sorduğunda baş mabeyinci Feyzi Bey, Hüseyin Avni Paşa ile muhabere ederek sebebi öğrendi. Paşa, gazâbı tahrik için şeyhülislâmın tezkiresini gönderdiğinden padişah okudu. Baş mabeyinci de, Avni Paşa'nın maksadını tervîc ettirecek tarzda fitneâmiz bir kaç söz söyledi. Böylece Hayrullah Efendi yürütüldü.

[77] Avni Paşa, Hayrullah Efendi'yi meşihatden def ve kendine muvafık olmayan vükelâyı terhib eyledikden sonra banka muamelesine girişüb kırk milyon konsolid ihraç etdi. Bu misillu ahz u itada istifade-i zâtiye vukuunu emsali delâletiyle Padişahın bileceği derkâr ise de biraz müddet sükût ile muamele buyurmalarını mucib olmak içün hazine-i hümâyuna yirmi bin kiseye karîb meblağ takdim eylemişdir. Yardakçı Feyzi'ye de (Baş mabeyinci) biraz şey vermiş olmalıdır.(İbnülemin, **Son Sadrazamlar**, s.497)

Sadrıâzam, kendi müntehablarından birinin tayini için Feyzi Bey'e talimat verdiyse de Padişah, hocası Hasan Fehmi Efendiyi - ikinci defa - makâm-ı meşihate getirdi. Velev ki Padişah olsun fenâya mahkûm bir kulun cülusuna tesadüf eden günün gecesini - Kur'an-ı Kerim'de mezkûr ve ehl-i islâm indinde mükerrem ve mebrûr olan - mukaddes bir geceye takdim etmeğe, ve "Leyle-i kadirden sad mertebe mesud ve ferhunde bilmeliyiz" suretinde hezeyanlar savurmağa cüret eden Basiret'in basiretden mahrum ve iblis-i racîmden "sad mertebe" mezmum olan muharririnin küstahlığına maddi ceza olmak üzere gazetenin kapattırılmasına şeyhülislâmın hasbe'l-vazife lüzum göstermesi ne kadar takdire şâyân ise Leyle-i Kadrin kadrini takdir etmeyen sadr-ı fitnekârın -jurnal verircesine- saraya ilkaat-ı müfsidânede bulunması ve hakikat de gazetenin edebsizliğini tensib ve şeyhülislâmın şikâyetinden şikâyet etmesi o nisbet de takbîhe lâyıktır". [78]

Hasan Hayrullah Efendi, şeyhülislamlıktan azledilmesinden sonra Sultan Abdülaziz'e karşı içinde büyük bir kin beslemeye başladı.[79] 19 Temmuz 1874'te azledilen Hayrullah Efendi'ye padişah tarafından 2500 lira ihsan verildi[80] ve Kastamonu Arpalığı ile taltif edildi.[81] Diğer bir bilgiye göre ise; "Hayrullah Efendi, şeyhülislamlığa tayininden kırk iki gün sonra azledilmişti. Fakat Abdülaziz, Hayrullah Efendi'nin bu suretle azlinden nedâmet getirerek kendisine beş bin altın atiye ihsan ve yedi bin kuruş ma'zuliyet maaşı tahsis eylemek suretiyle gönlünü almak istemişti".[82] Sultan Abdülaziz'in, Hasan Hayrullah Efendi'nin şeyhülislamlıktan azledilmesiyle kırılan gönlünü almak için ihsanda bulunduğu ve ma'zuliyet maaşı bağlattığı bilgileri doğru ise de verilen rakamlar, Meşihat arşivinde yer alan Hayrullah Efendi'nin hizmet cetvelindeki[83] rakamlar ve diğer kaynaklardaki rakamlarla örtüşmemektedir.

---

[78] İbnülemin, **Son Sadrazamlar**, s.496

[79] Mehmed Memduh Paşa**, Mir'at-ı Şuunat,** s.93-94

[80] Mehmet İpşirli, **"Hayrullah Efendi",** s.75

[81] İŞSA, **523/6**

[82] İsmail Hakkı Uzunçarşılı**, Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, TTK Basımevi, Ankara 2000, s.25

[83] İŞSA, **623B/6**

2. 2. İKİNCİ ŞEYHÜLİSLAMLIK DÖNEMİ

2. 2. 1. SULTAN ABDÜLAZİZ DÖNEMİ

2. 2. 1. 1. Hasan Hayrullah Efendi'nin İkinci Defa Şeyhülislamlığa Getirilişi

Hasan Hayrullah Efendi, 42 gün süren şeyhülislamlık vazifesinden 19 Temmuz 1874'te azledildikten sonra tekrar Sultan Abdülaziz'in imamlığı vazifesine getirildi. 12 Mayıs 1876 tarihinde Akşehirli Hasan Fehmi Efendi'nin yerine ikinci defa Şeyhülislam olana kadar padişah imamlığı vazifesini deruhte etmiştir. Hasan Hayrullah Efendi'nin ikinci kez şeyhülislamlığa getirilmesi şu şekilde olmuştur: Mahmud Nedim Paşa sadaretindeki Osmanlı Devleti, dış politikada bir taraftan Hersek İsyanı diğer taraftan Bulgaristan İhtilali ve Selanik Vakası ile uğraşmakta, Avrupa basınının ve kamuoyunun Osmanlı aleyhine tutum sergilemesi neticesinde zor günler yaşamaktaydı. Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın Rus yanlısı politikalar izlemesi, aleyhtarları tarafından "siyasi ve iç vaziyetin tehlikede olduğu" söylentileri çıkarılarak Mahmud Nedim Paşa'nın görevden alınması için kullanılmaktaydı.

Midhat, Hüseyin Avni ve Kayserili Ahmet paşalar adamları vasıtasıyla Mahmud Nedim Paşa aleyhinde propaganda yaptırmakta idiler; fakat padişah sadrazamın arkasında olduğu için emellerine muvaffak olamıyorlardı. Mahmud Nedim Paşa'yı sadaretten uzaklaştırmanın yolunu İstanbul'daki medrese talebelerini hükümet aleyhine ayaklandırmakla mümkün olabileceğini düşünüyorlardı. Bunların, Sadrazam'ın aleyhinde olmalarının sebebi; Mahmud Nedim Paşa sadarete geldiği zaman, Serasker bulunan Hüseyin Avni Paşa'yı Bursa'ya, Midhat Paşa'yı da Selanik'e sürmüş olmasından dolayıdır. Bunlardan Midhat Paşa görev yerine gitmemiş, Topkapı Çırpıcı çayırındaki konağında Mahmud Nedim Paşa'yı görevden uzaklaştırma planları yaparak günlerini geçirmiştir. Midhat Paşa ve ekibi, Veliahd Murad Efendi'nin sarrafı Hristaki'den aldıkları paraları medrese talebelerine gizlice dağıttırmışlar ve "Mahmud Nedim Paşa sadareti bir müddet daha devam edecek

olursa İstanbul'a Rus askeri gelecektir" şeklinde propaganda yaptırarak talebelerin ayaklanmalarını sağlamışlardı.[84]

10 Mayıs 1876 tarihinde sayıları üç-dört bin civarında olan Fatih, Süleymaniye ve Bayezid medreseleri talebelerinden müteşekkil bir grup "Devlet ve memleketin hukuk ve istiklâli çiğnendiği bir zamanda derslerle uğraşmak hamiyet ve diyanet şiarı değildir. Her tarafta Islâmlar, Hıristiyanların tahkirlerine ve eziyetlerine zebûn oluyor. Buna sebep olan büyükleri ortadan kaldırmak şer'an cümlemizin vazife borcudur" diyerek derslerini paydos etmişler ve sokağa dökülmüşlerdi. Bunların arasında Şirvanîzade Âhmed Hulusi, Gürcü Şerif Efendiler gibi İstanbul'un tanınmış uleması da bulunduğundan bu durum İstanbul halkına cesaret verdi. Başına sarık saran mutaassıp insanlar bu talebe cemiyetine iltihak ettiler. Kalabalık bundan sonra Babıâli önüne gelerek "Sadrazam ile Şeyhülislâmı istemiyoruz" diye bağırmaya başladılar.[85] Bu gelişmeler üzerine Sultan Abdülaziz ayaklanmayı bastırabilmek için talebelerin isteklerini yerine getirerek Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'yı ve Şeyhülislam Akşehirli Hasan Fehmi Efendi'yi görevlerinden azletti.

Resim 3: 10 Mayıs 1876 Talebe-i Ulûm Ayaklanmasını gösteren bir gravür (Cassell's History Of The Russo-Turkish War, Mir'at-ı Hakîkat)

[84] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi,** s.13

[85] Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi C. 3. Islahat Fermanı Devri,** TTK Yayınları, Ankara 1985, s.102

Sultan Abdülaziz, 12 Mayıs 1876 tarihinde yeni oluşacak hükümeti kurma görevini Mütercim Rüşdü Paşa'ya verdi. Mütercim Rüşdü Paşa da Akşehirli Hasan Fehmi Efendi'den boşalan Şeyhülislamlık makamına o sıralarda padişah imamı olan Hasan Hayrullah Efendi'yi önermiş ve bu önerisi padişah tarafından kabul edilmişti. "Akşehirli Hasan Hoca'nın azlinden sonra uygun bir şeyhülislam arandığında, Sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa, -her ne sebebten ise- Hayrullah Efendi'yi tavsiye etmiş, Bunun üzerine ikinci defa müftü olmuş. Rüşdü Paşa, bu tayinden sonra "Hiç olmazsa bir müftü mikrobu eksik olsun, diye bunu sevk ettim" [86] diyerek Hayrullah Efendi hakkındaki kanaatini dile getirmiştir. Sultan Abdülaziz de bu tayin ile ilgili olarak: "Bu herifi (Hasan Hayrullah Efendi) şeyhülislam yaptık. Halbûki bizim dâirede buna müfsid imam derdik. Allah vere bu teres bir halt yemese " dediği rivayet edilmektedir.[87] Hasan Hayrullah Efendi'nin bu tayininde, ilk şeyhülislamlığında sebepsiz yere azledilmesine üzülen Sultan Abdülaziz'in yeniden meşihate getirerek gönlünü almak istemesinin rolü olduğu belirtilir.[88]

2. 2. 1. 2. Darbe Heyeti ve Darbe Heyetine Dâhil Edilmesi

Âlî Paşa'nın 1871 yılında ölümünden sonra Bâb-ı Âlî'de iki grup belirmeye başladı. Mahmud Nedim ve Sakızlı Esad paşalarla Şeyhülîslâm Hasan Fehmi Efendi gibi Sultan Abdülaziz'in yakınında bulunan devlet adamlarına karşın Mütercim Rüşdü, Hüseyin Avni ve Midhat paşalarla eski Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi gibi Abdülaziz düşmanlığında ittifak etmiş bir muhâlif zümre teşekkül etmiştir. Sultan Abdülaziz'in felâketini elbirliği ile hazırlayan bu intikamcı ve kinci zümreye "Erkân-ı-Erbea", "Erkân-ı Müttefika" ve "Erkân-ı-Hal'" isimleri verilir. Yukarıda gördüğümüz "Talebe-i-ulûm" ayaklanması üzerine Mütercim Rüşdü Paşa, Sadrazam olunca Hüseyin Avni Paşa Seraskerliğe, Midhat Paşa Adliye Nazırlığı'na ve Hasan Hayrullah Efendi de Şeyhülislamlık makamına getirilmek suretiyle "Erkân-ı Erbea" aynı kabinede birleşmiştir.[89]

---

[86] Mithat Sertoğlu, **"Sultan Abdülaziz'in Mabeyn Başkâtibi Âtıf Bey'in Hatıraları**", s.67

[87] İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **"Hatıra-i Âtıf",** Türk Tarih Encümeni Mecmuası, XV/7, İstanbul 1341, s.84

[88] Mehmet İpşirli, **"Hayrullah Efendi",** s.75

[89] İsmail Hami Danişmend**, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi C. 4,** Türkiye Yayınevi, İst. 1972, s.254

Herhalde Sultan Abdülaziz; Mütercim Rüşdü, Hüseyin Avni ve Midhat paşaları iktidar mevkiine getirmekle, “Halkın kaygılarını gideririm” ve kendisine bağlı birisini şeyhülislâmlık makamına oturtmakla, “Talebelerin taşkınlığını yatıştırırım" düşüncesinde idi. Hattâ görevlendirmelerin yürürlüğe gireceği sırada Sultan Abdülaziz, Rüşdü Paşa'ya hitâben: “Sizi halk istediğinden göreve getirdim" demiş, bunun üzerine Rüşdü Paşa da: “Efendimiz halk bizi ne bilsin. Adımızın yayılması bize yönelen yüksek ilgilerinizin neticesidir” yollu dalkavukça cevap verdiği halde, padişah ilk söylediğini tekrarlamıştır ki, bundan da bu yeni kabinenin uzun süre işbaşında kalamayacakları anlamı çıkarılmıştı.[90] Vükelâ heyeti, padişahın kendilerinden hoşnud olmadığını biliyordu. Sultan Abdülaziz’in, zaman kazanmak istediğini ve uygun göreceği anda Mahmud Nedim Paşa’yı tekrar sadarete getireceğini düşünmekte idiler. Böyle bir durumda ise sadece mevkilerini kaybetmeyecekler, son ayaklanmanın failleri olarak cezalandırılmalarına dahî girişilecekti. Onlara göre, bu ihtimallere karşı koyabilmek için tek çıkar yol; Sultan Abdülaziz’i tahtından indirmekti.

Sultan Abdülaziz, Talebe-i Ulûm’un ayaklanmasından ve buna ulemadan bazı kimselerin destek vermesinden ve de kendisinin ordu ve donanma için sarfettiği meblağları bazı ulemanın sefâhat saymasından dolayı ulemaya kırılmıştı. Başmabeynci Hafız Mehmed Bey’i Şeyhülislamlık Kapısı’na göndererek şöyle irade etmiştir: “Devletin şevket ve safvetini ve mukaddes haklarını yükseltmek ve muhafaza etmek azm-i kavisiyle bir misli görülmemiş donanma yaptırdım. Kara kuvvetlerinin takviyesi maksadıyla ordulara nev icat top, tüfek ve mühimmat aldırdım. Maksad-ı şâhânem memlekette huzur ve asayişin devamı ve memleket imar iken bazı ulemanın tefevvühâta cür’etleri lâyık-ı takbîh ve muaheze ise de bu kerre afva nâil oldular. Lâkin mücaseretleri hâlinde devlet düşmanları için hazırladığım silahları onlara çeviririm.”[91] Bu irâde tebliğinden sonra Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi, Meclis-i Vükela‟ ya gelerek, durumu sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa’ya bildirmiş, sadrazam da padişahı yatıştıracak tarzda ulema lisanından bir ariza yazdırarak Sultan Abdülaziz’i bu yolla teskin etmiştir. Buradan da anlaşılacağı gibi Hasan Hayrullah Efendi Şeyhülislamlık makamına geçtiğinde siyasi durum kendisi açısından sıkıntılı bir döneme denk gelmekteydi

[90] Mahmud Celaleddin Paşa, **Mir’at-ı Hakikat,** s. 97

[91] Mehmed Memduh Paşa, **Mir’at-ı Şuunat,** s.97

Hasan Hayrullah Efendi'nin, Sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa tarafından Şeyhülislamlık makamına getirilmesi kaynaklarda şu şekilde yorumlamaktadır: "Darbenin hedefi Sultan Abdülaziz'i hal' olunca, buna fetva verecek bir şeyhülislam lazımdı. Bu kim olacaktı? Cuntanın kurulmakta olduğu günlerde meşihatın başında Hasan Fehmi Efendi bulunuyordu. Sultan'dan her türlü iltifat ve ihsan görmesi sebebiyle darbeyi ona haber verip bu konuda kendisinden fetvâ almak mümkün değildi. Bu yüzden, onu işbaşından uzaklaştırıp yerine fetva verebileceği düşünülen Hayrullah Efendi'nin getirilmesi kararlaştırıldı".[92]

Hasan Hayrullah Efendi, kendisini tutmayan Hüseyin Avni Paşa'nın muhalefetine rağmen Mütercim Rüşdü Paşa'nın ısrarıyla Abdülaziz'i hal' için uğraşan komiteye dâhil edilmiştir. Hüseyin Avni, Midhat, Mütercim Rüşdü paşalar ve Hayrullah Efendi'den oluşan bu komite zaman zaman Hayrullah Efendi'nin Kuruçeşme'deki yalısında toplanarak gizli kararlar alıyordu.[93] Hayrullah Efendi bir taraftan Sultan Abdülaziz'in aleyhinde olan bu oluşum içinde yer almakta, diğer taraftan ise padişaha, ulemâ ve devlet ricalinin saltanat makamının icraatlarından memnun olduğunu söyleyerek onu oyalıyordu.[94]

Abdülaziz'in hal'ine kati surette karar verenler; Sadrazam Rüştü, Midhat ve Hüseyin Avni paşalarla Hayrullah Efendi olup Bahriye Nazırı olan Kayserili Ahmed Paşa da meseleden haberdar idi ise de Hüseyin Avni Paşa'nın peyki olan Bahriye Nazırı sık sık dörtler meclisine gelmiyordu. Dörtler, bu defa yeniden bir vükelâ tebeddülüne meydan bırakmadan Abdülaziz'i hal' etmeye karar verdiklerinden, sık sık Babıâli'de, Bayezid'de Midhat Paşa konağında ve Hayrullah Efendi'nin Kuruçeşme'deki yalısında toplanarak hal' programını tesbit etmekle meşgullerdi. Bu hususta en ağır yük Serasker Hüseyin Avni Paşa'ya düşüyordu. Hüseyin Avni Paşa vükelâ ile temas edip karar vermeden evvel itimat ettiği askerî erkân ve ümerâ ile Abdülaziz'in hal'i için görüşmeler yapmakta ve bu konuda tertibât almakta idi. Bundan başka dış ve iç hâdiseler de hal' erkânına yardım ediyordu.[95]

---

[92] Can Alpgüvenç, **Darbeci Paşalar,** s.138-140

[93] Mehmet İpşirli, **"Hayrullah Efendi",** s.75

[94] Mehmed Memduh Paşa, **a.g.e.**, s. 77-78

[95] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi,** s.27

Darbe fikrini benimseyen ve kendilerine "erkan-ı erbea" denilen zümre hakkında birkaç cümle ile de olsa bilgi vermek bu noktada elzemdir.

Hüseyin Avni Paşa; Darbe planını tasarlayıp fiiliyata döken kişi ve darbenin elebaşısıdır. Hüseyin Avni Paşa; Fuad ve Âli paşaların himayesinde yetişip sivrilmiş bir kimseydi. Birkaç defa seraskerlik makamına getirilmiş, bir defa da sadarete gelip, padişahın itimadını kaybederek bu makamdan azledilmişti. Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazam olmasıyla İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. Her ne kadar Mahmud Nedim Paşa'nın ikinci sadaretinde tekrar seraskerliğe getirilmiş ise de bu makamda pek az kalmış ve Bursa'ya sürülmüştü. Bütün bunlar Hüseyin Avni Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e kin bağlamasına sebep olmuştu.[96] Her ne pahasına olursa olsun, hedefi Sultan Abdülaziz'i tahttan indirmek suretiyle ondan intikam almaktı. Hüseyin Avni Paşa, Sultan Abdülaziz'i tahttan indirmek için sadece Osmanlı Devleti içerisinde yer alan devlet adamlarını yanına almakla kalmıyor, bunun yanında İngiltere ve Fransa'nın da desteğini almak için bir takım faaliyetlerde bulunuyordu. 1875 tarihinde Aydın Valisi olduğu dönemde İzmir'e ulaştığında hastalanmış ve sağlık durumunu ileri sürerek görevden azlini istemiştir. Akabinde Fransız kaplıcalarında tedavi olma isteğinde bulunmuş, bu isteğinin kabulü neticesinde Paris yakınlarındaki Vichy'ye ardından Paris ve Londra'ya gitmiştir. Oralarda, Sultan Abdülaziz'in devrilmesi konusunda Fransız ve İngiliz yetkililerle temaslarda bulunmuştur.

"Paşa'nın tedavi bahanesi ile Avrupa'ya gidiş sebebi; Londra ve Paris'te, Sultan Abdülaziz'in devrilmesiyle ilgili pazarlıklar yapmak, bu konuda İngiltere ve Fransa'nın olurunu almaktı"[97] Nitekim Hüseyin Avni Paşa, Paris'te bulunduğu dönemde Fransız dostu Charles Mismer'e de Sultan Abdülaziz'i tahttan indireceğini anlatmıştır. Charles Mismer kaleme aldığı hatıratında Paris'te yaptıkları görüşmeyi şöyle anlatıyor; "Ben o sırada Paris'te Mozarte Sokağındaki bir evde oturuyordum. Avni Paşa, Paris'e gelince Albe Oteli'ne inmişti. Ertesi gün evime geldi, uzun uzun görüştük, konuşmamız tam dört saat sürdü. Paşa'nın ilk anlattığı Osmanlı hükümetinin mâli durumu oldu. Mahmud Nedim Paşa'nın ödenme zamanı gelen

[96] Hüseyin Avni Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e karşı intikam hissiyle hareket ettiğine dair sayısız delillerden birisi de şudur. Hüseyin Avni Paşa bir görüşme esnasında Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa'ya: "Abdülaziz'den intikam almadıkça Allah canımı almasın.." demiştir. "Kinim dinimdir" sözü de Hüseyin Avni Paşa ile bütünleşen bir sözdür.

[97] İsmail Hâmi Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi C.4,** s.248

kuponları(tahvil faizlerini) ödememeyi düşündüğünü söyledi. Hükümetin itibar ve haysiyetini sarsacak bu tedbiri, her türlü fedâkarlığı göze alarak engellemek için, bazı zevâtla ve o sırada Bağdat'ta bulunan Midhat Paşa ile anlaştıklarını anlattı. Gerektiğinde Sultan Abdülaziz'i devirmekte tereddüt etmeyecekti. Midhat Paşa, sarhoş olduğu zamanlarda sırlarını saklayamadığı için ona tam olarak güvenemiyordu. Hüseyin Avni Paşa ile gizlice anlaşanların altmış iki kişi olduğunu öğrenince, bu planın gizli kalmayacağını bildirdim. "Ben insanları bilirim, yalnız başıma hareket edeceğim. Diğer arkadaşlarım, ancak bir oldu-bittiden istifade edecek. Zaten memnuniyetsizlik yaygındır. Harbiye Nezareti'ni ele geçirmem halinde, ordudan eminim" dedi.[98]

Hüseyin Avni Paşa'nın Fransız dostu Charles Mismer'e verdiği bilgiler ışığında darbeyi kendisinin bizzat planladığı ve ekibinin altmış iki kişiden oluştuğu bilgilerine ulaşmaktayız. Lakin bu altmış iki kişinin kimlerden müteşekkil olduğu hususunda yazılı herhangi bir liste mevcut değildir. Avni Paşa, Mismer'e verdiği bilgilerde "Harbiye Nezareti'ni ele geçirmem halinde, ordudan eminim" demiştir. Harbiye Nezareti'ni de o sıralarda Mekâtib-i Askeriye Nazırı (Askeri Okullar Bakanı) Süleyman Paşa'yı elde edip yanına çekerek sağlamış olacaktı.

Midhat Paşa; Eski kadılardan Rusçuklu Hacı Eşref Efendi'nin oğlu olup 1822'de İstanbul'da doğmuştur. Merkezde ve vilâyetlerde kalem hizmetlerinde bulunduktan ve birkaç defa teftiş göreviyle İstanbul dışına gönderilip başarısı görüldükten sonra 1860 Recebinde vezirlik rütbesi ile Niş Valisi tayin olunmuştur. Vilayeti iyi idare etmesi hükümet tarafından takdir edilerek İstanbul'a getirilmiş ve kendisinin de katılmış olduğu Meclis-i Vâlâ'da hazırlanan tüzük hükümlerine uygun olarak yeni usulleri uygulamak üzere yeniden kurulan Tuna vilayetine tayin edilmiştir. Üç seneyi aşkın bir zaman burada kalıp ayrıldığında devlet şurâsı başkanı olmuş ve bir sene sonra Bağdat'a gönderilmiştir. Midhat Paşa yeni usule göre kurulmasına ön ayak olduğu Tuna ve Bağdat vilayetlerinde yaptığı işlerle gücünü ve vatanseverliğini göstermiş bir devlet adamı idi

Osmanlı Devleti'nde meşrutiyet usulü kurulmadıkça eski güçlülüğün geri getirilmesine ve hattâ varlığının devamının mümkün olmayacağına kesin olarak

[98] Charles Mismer, **İslam Dünyasından Hatıralar**, Bedir Yayınevi, İstanbul 1975, s.154-155

inanmıştı. Mahmud Nedim Paşa'nın düşürülmesi ve sonra Sultan Abdülaziz Han'ın tahttan indirilmesi ve hürriyet fikirleriyle beslenmiş sayılan Sultan Beşinci Murad'ın saltanatında meşrutiyet idaresinin gerçekleştirilmesi uygun görünüyordu.[99] İngiltere; Hindistan politikası ve bölgedeki çıkarlarını zedeleyen bir siyaset izleyen Rus yanlısı Mahmud Nedim Paşa'nın yerine getirmeyi planladığı Midhat Paşa'yı İstanbul Sefiri Elliot marifetiyle desteklemiştir. Midhat Paşa, Sultan Abdülaziz'e devletin kötü gidişatının düzelmesi için raporlar hazırlamış[100] lakin bunların uygulamaya konulmamış olmasını yeniliklerin Sultan Abdülaziz tahtta olduğu sürece gerçekleşmeyeceğini düşünerek İngiltere'nin himayesine girmiş ve Sultan Abdülaziz aleyhine çalışmıştır. İngiliz elçisi Elliot: "Sadrazam Rüşdü Paşa sonradan ikna edilmiş ise de, bu olayı(darbeyi) gerçekleştirenler ve kapsadığı tehlikeyi üzerine alanlar yalnız Midhat Paşa ile Hüseyin Avni Paşa idi[101]". demektedir. Fransız araştırmacı Michel de Grece, 1876 darbesini "Midhat, Elliot ve Altın" diyerek özetlemektedir.

Mütercim Rüşdü Paşa: Darbenin yapıldığı 1876 yılında 65 yaşında olan Mütercim Rüşdü Paşa, Arapça, Farsça ve Fransızca'yı mükemmel bir şekilde öğrenmiş, İkinci Mahmud döneminde padişahın emri ile askeri okullar için kitaplar ve tüzükler tercüme ederek "Mütercim" ünvanını almıştır. Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa, batı kültürüne sahip, son derece kurnaz ve zeki bir politikacı idi. İlki 1859 yılında Sultan Abdülmecid zamanında diğerleri ise Sultan Abdülaziz devrinde olmak üzere toplamda 4 defa sadrazamlık görevini üstlenmiştir. Bunlardan sonuncusu da 10 Mayıs 1876'daki "Talebe-i Ulûm" ayaklanması neticesinde Mahmud Nedim Paşa'nın yerine göreve getirilmesidir. Bu değişikliğin harici siyaset itibariyle büyük bir ehemmiyeti vardır. Mahmud Nedim Paşa'nın takip ettiği Rus siyaseti yerine,

---

[99] Abdurrahman Şeref Efendi, **Tarih Musahabeleri,** s.151-152

[100] "Hal'den önce, Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan, Cevher Ağa vasıtasıyla Mithat Paşa'dan yeni bir layiha yazmasını istemişti. Ancak Paşa, bu layihanın uygulanmasına söz verilirse yazılabileceğini söylemiş ve buna dair sözü alınca 4-5 maddelik bir layiha tanzim edip, ertesi gün Valide Sultan'a takdim etmişti. Bu arada Hüseyin Avni Paşa, bütün hazırlıkların tamamlandığını söyleyince Mithat Paşa, gerekli tedbirlerin alınmasına dair bir layiha yazdığını ve kabul edilirse hal'e gerek olmadığını bildirdi. Ancak Hüseyin Avni Paşa, bunu olumlu bulmadı ve hal'in kaçınılmaz olduğunu söyledi. Bundan sonra yazılan layihanın uygulanmasına dair kesin bir söz alamayan Mithat Paşa Hüseyin Avni Paşa'ya iştirak etti" (Haluk Şehsuvaroğlu, **a.g.e.,** s.70-79)

[101] Süleyman Hüsnü Paşa**, Darbe ve Muamma: Abdülaziz'in Tahttan İndirilmesi ve Ölümü**, Yay. Haz: Dr. Ömer Yılmaz, İz Yayıncılık, İstanbul 2011, s.95

Mütercim Rüşdü, Midhat ve Hüseyin Avni paşaların izlemiş olduğu İngiliz politikası devlet politikasına hâkim olmuştur.[102]

Mütercim Rüşdü Paşa, Sultan Abdülaziz'in tahta çıkışından sonra yakın ilgisini görememiş bir kimse idi. Bu yüzden de pâdişâha karşı soğuk ve saray aleyhindeki fikirlere yatkındı. Böyle olduğu halde sadârete bu son gelişi, halkın taşkınlığını bastırıp yatıştırmak maksadına dayanıyordu. Bunun tesiri unutulunca yerinde kalma ihtimâli olamayacağını kendisi de bildiğinden, ihtiyarlık çağında ikbâlini korumak emeliyle Hüseyin Avni ve Midhat paşalara uymuştur. Rüşdü Paşa, darbenin başrollerini paylaştığı Hüseyin Avni ve Midhat Paşalar gibi cesur, cüretkâr birisi olmayıp, aksine korkak, mesuliyetten kaçınan, devlet işlerinde bir sorumluluk ile karşı karşıya kalınca derhal istifasını padişaha sunması ile şöhret yapmış tecrûbeli bir devlet adamıydı.[103] Rüşdü Paşa bu son sadrazamlığında bir taraftan cuntacı güruh ile birlikte darbe peşinde koşarken bir yandan da padişaha bağlılık arz etmekten geri durmuyordu.[104] Çok zeki, bilgili, temkinli bir vezir ise de iş başarmaktan ziyade tenkid edici idi. Kendisi ma'zul iken yapılan işleri beğenmez, akıl hocası geçinir, fakat iş başına gelince bir iş yapmazdı. Bundan dolayı Abdülaziz, lâf ebesi olarak gördüğü Rüşdü Paşa'yı sevmez, fakat biraderi Abdülmecid zamanından beri vezirlikte bulunması sebebiyle kendi saltanatı zamanında üç defa sadarette, iki defa seraskerlikte ve diğer hizmetlerde vazifelendirmişti. Askerî işlerin iyi gitmesini isteyen Abdülaziz, Rüştü Paşa'yı seraskerlikten azlettiği sırada onun hakkında: "Bu adam her şeye itiraz eder de devlete yarıyacak bir iş olsun meydana koymamıştır. Benim ecdadım bu gibilerin aklıyla hareket etmiş olsalardı Konya ovasında koyun sürüleriyle haymenişîn olmaktan kurtulamazdık. Biraderim Abdülmecid Han merhumun asrında yetişmiş olduğundan iktizâydı hale göre istihdam ediliyor"[105] demiştir. Mütercim Rüşdü Paşa, Abdülaziz zamanında ümit ettiği teveccühe nail olmadığından dolayı müteessir olup, o da Abdülaziz'i sevmezdi. Hasan Hayrullah Efendi'ye 12 Mayıs 1876 tarihinde oluşturduğu kabinede

[102] İsmail Hâmi Danişmend, **a.g.e.,** s.255

[103] Yılmaz Öztuna, **Bir Darbenin Anatomisi,** s.24

[104] Can Alpgüvenç, **Darbeci Paşalar,** s.127

[105] Mehmed Memduh Paşa, **Mir'at-ı Şuunat,** s.65

Şeyhülislam olarak görev vermiş, ardından Hayrullah Efendi'yi darbe heyetinde yer alması için ikna etmiştir.

Hasan Hayrullah Efendi: Çalışmamızın ana karakterini teşkil eden Hasan Hayrullah Efendi, yukarıda da zikrettiğimiz gibi darbe heyetine Mütercim Rüşdü Paşa'nın vasıtasıyla dâhil olmuştur. İslam hukukuna göre yönetilen devletlerde, devlet başkanını görevden alabilmek için Şeyhülislam sıfatını taşıyan kişiden fetva almak gerekliydi. Darbede ilmiye sınıfından yüksek konumda birisinin bulunması gerekli hatta zorunluydu. Bu iş için, darbe heyetinde yer alan kişiler o dönemde Şeyhülislam olan Hasan Hayrullah Efendi'yi uygun görmüşlerdi.

Hasan Hayrullah Efendi, ilmi yeterliliği olmadığı halde padişahın ihsanı ile 1874 yılında 42 gün süren bir şeyhülislamlığı olmuştur. Hüseyin Avni Paşa'nın tabir-i caizse arkasından kuyusunu kazması neticesinde şeyhülislamlıktan azledilmiştir. Fakat Hasan Hayrullah Efendi, bu olayın sorumlusu olarak gördüğü Sultan Abdülaziz'e de içten içe kin beslemeye başlamıştır. Padişahın gönlünü almak maksadıyla kendisine göndermiş olduğu ihsan-ı şahaneler ve ma'zuliyet maaşı Hasan Hayrullah Efendi'yi tatmin etmemiştir.

10 Mayıs 1876 tarihindeki "Talebe-i Ulûm" ayaklanması neticesinde yeni oluşan kabinede Şeyhülislam sıfatı ile yer almıştır. 1874 yılında ilk şeyhülislamlığından azledilmesini sağlayan ve birbirleriyle bir türlü uyuşamayan Hüseyin Avni Paşa'nın darbe heyetinde yer alması, velinimeti Sultan Abdülaziz aleyhinde faaliyet göstermesi aslında hayretle karşılanması gereken bir durumdur. Lakin ikbâl sevdası insanın gözlerini nasıl kör ediyor, menfaatleri uğruna iki düşman nasıl birleşebiliyor, bu soruların cevabına en müşahhas örnek Hüseyin Avni Paşa – Hasan Hayrullah Efendi ittifakıyla bizlerin karşısına çıkmaktadır. Hasan Hayrullah Efendi, Sultan'ın özel dostuydu; böyle tehlikeli, sonu belirsiz ve çirkin bir harekete kalkışmasına kimse ihtimal vermezdi.[106]

Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin darbe heyetinde yer almasının en önemli sebepleri; 1874 yılında Şeyhülislamlığının 42. gününde kendisini azleden Sultan Abdülaziz'den intikam almak arzusu ve Sultan Abdülaziz'i tahttan indiren fetvayı onaylayarak Şeyhülislamlık makamında uzun süre kalacağını düşünmesiydi.

[106] Ziya Nur Aksun, **Osmanlı Tarihi C. 4,** Ötüken Yayınları, İst. 1994, s.120

Mekâtib-i Askeriye Nazırı(Askeri Okullar Bakanı) Süleyman Paşa: Dörtlü çete ismiyle adlandırılan "Erkân-ı Erbea" içerisinde yer almasa da ismi zikredilmeye değer diğer bir isim de Askeri Okullar Bakanı Süleyman Paşa'dır. Darbe esnasında Harp Okulu Nazırı olan, Harbiye talebeleri ile Dolmabahçe Sarayı'nı karadan kuşatmak ve Veliahd Murad Efendi'yi saraydan çıkarmakla görevli olan Süleyman Paşa, 1860 yılında "Mülâzım-ı Sâni" rütbesiyle orduya katıldı. Kısa zamanda askeri rütbeleri bir bir kazandı ve nihayetinde 1873 tarihinde Mekâtib-i Askeriye Nazırı(Askeri Okullar Bakanı) tayin edildi. Harbiye'de tarih ve edebiyat dersleri okuttu. Harbiye öğrencilerine tarih, edebiyat zevkini aşıladı[107].

Coşkulu konuşması ve hitabetiyle Harbiye öğrencileri tarafından çok sevilen ve örnek alınan bir şahsiyetti. Süleyman Paşa, hatıralarında darbenin sebeplerini şöyle özetler: "Kanun gücünün yerini şahsi gücün alması, memuriyetlerin ehline verilmemesi, tayinlerin rüşvetle yapılması, Osmanlı Devleti'nin Danimarka ve Yunanistan'dan daha kötü duruma düşmesi, konsolosların "devlet içinde devlet" haline gelmesi, bazı büyükelçilerin danışma yeri halini alması, Rusların kışkırtmasıyla çıkan Hersek ve Bulgar İsyanları…"[108] Paşa, tüm bunların suçlusu olarak Padişah'ı görüyor, "ülke ve devletin kurtuluşu" için onun tahttan indirilmesini düşünüyor, hükümet ve saltanat değişikliğinin yanı sıra meşrutiyetin ilanını da istiyordu. Hüseyin Avni Paşa, Süleyman Paşa'nın bu düşüncelerinden ve yapısından yararlanmak maksadıyla Süleyman Paşa'yı darbe heyetine dâhil etmek için bir görüşme yapmış ve neticesinde Süleyman Paşa: "İstibdadın ilgası şartıyla ve Cenab-ı Hakk'ın yardım ve inayetine dayanarak bu işi üstlenirim" diyerek heyete dâhil olmuştur.

Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin Süleyman Paşa ile Tanışması ve Gördüğü İlginç Rüya

Hasan Hayrullah Efendi, darbeden birkaç gün önce oluşan heyete dâhil olmuştur. Darbe heyetinde yer alan Mekâtib-i Askeriye (Askeri Okullar) Nazırı Süleyman Paşa ile Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin ilk kez bir araya gelmeleri ve aralarında geçen diyalog pek gariptir.

---

[107] Yılmaz Öztuna, **Bir Darbenin Anatomisi,** s.29-30

[108] Süleyman Hüsnü Paşa, **Darbe ve Muamma,** s.39-40

“Süleyman Paşa maarifin millet arasında yayılmasını temenni eder idi. Vâkıa Mekâtib-i Rüştiye-i Askeriyye'yi (Askerî ortaokulları) ve öğretmen yetiştirme usûlünü tesis ile vatan evladı arasında ilmin yayılması için, gerekli bir yol koymuştu. Fakat İslâm milletinin eğitim açısından istikbalinin temini, İslâm âlimlerinin matematik bilimler ve felsefe alanlarında ilerlemelerine bağlı bulunduğuna inandığından, camilerde yüksek tahsil gören talebenin, eski âlimler gibi her fenden haberdar olarak yetişmeleri azmiyle, ulûm-u riyaziye (matematik) ve tabiat bilimleri gösterilmesini fevkalade arzu eder idi.

Şeyhülislam Hayrullah Efendi'nin vatan ve millet gayretini harekete geçirmek ve medrese talebelerini bu şekilde tahsile sevk için Süleyman Paşa ona müracaat etmiş onun sahilhanesine (yalısına) giderek, arzusunu anlatmak için Hayrullah Efendi Hazretleriyle tanışıklığı olan Dâr-ı Şûra başkâtibi Said Efendi'nin Perşembe günü beraber gelmesini rica eyler. Ertesi günü (ki Sultan Aziz'in en son selamlığıdır) Cuma merasimi Ortaköy Cami-i Şerifinde icra kılınmış idi. Sonra Süleyman Paşa, Said Efendi ile buluşarak Hayrullah Efendi'nin Sahilhaneleri'ne gittiler. Lâkin ne Süleyman Paşa Hayrullah Efendi'yi ve ne de Hayrullah Efendi, Süleyman Paşa'yı tanır idi. O vakte kadar görüşmemişlerdi. Süleyman Paşa, Said Efendi ile birlikte oda kapısından içeri girer iken o, yerinden kalkarak:

“Buyurun beyefendi ve vallahi sesiniz pek garip!" sözleriyle ve hayretle Süleyman Paşa'yı istikbal etti.

Said Efendi Süleyman Paşa'yı:

"Askerî Mektebler Nâzırı Süleyman Paşa!" diye takdim etti, oturdular.

Hayrullah Efendi Hazretleri düşünmeden:

- Ben pek az rüya görürüm, pek hatırımda kalmaz. O kadar ehemmiyet de vermem. Lâkin bu gece gördüğüm rüya pek garip ve dikkat çekiciydi. Özellikle rüyada gördüğüm zâtın aynen zuhuru ve buraya teşrifi nadir olaylardandır. Onun için buna son derece hayret ettim" diyerek rüyasını anlatmaya başladı:

"Güya ben Ravza-i Pâk-i Resulullah-ı ziyaret arzusuyla Yanbu Sahili’ne ve Medine-i Hazret-i Resul'e yaklaşmışım. Lâkin zihin ve fikrime bir hayret istila

ederek, tedbir ve ihtiyarım ortadan kalkmış. Hayretler içinde ve sersem bir zeminde aranmaktayım... Güya ki gaybî zuhuratlar içindeyim... Ben bu âlemden ve içindekilerden müstağni, istiğrakda mest, Aşk-ı Hûda ve Resul iken, bir de 'Burada ne duruyorsun? Kalksana! Ravza-i Mutahhara-i Fahr-i Enbiya'yı ziyaret ettireyim!' diyerek bir zat yanıma geldi ve beni tutarak kaldırdı. Müştâk olduğum Hazret-i Resul-u Sekaleyn'in nurlu mezarını gösterdiği gibi, önüme düşerek Medine'nin içinde ve dışında bulunan sâir mukaddes mekânları dahî ziyaret ettirdi. Bu ziyaretten hâsıl ettiğim zevk, şevk ve şâd-ı ruhanî ile hâlâ o kadar mütelezziz ve ferahtayım ki ömrümde böyle bir haz duymamıştım. Delilim (rehberim) olan zâat ise, işte bu Paşa hazretleri idi!" deyip dikkatli dikkatli ve tekrar tekrar bakarak:

"Vallahi siz idiniz. Bıyıklarınız ve yüzünüz ile aynıyle siz idiniz!" der.

Süleyman Paşa dahî:

"Bugün ziyaretten maksadım talebe-i ulûmun (medrese talebelerinin) riyaziye (matematik) ve tabiîyyeden (tabiat bilimleri) bir nebze tahsil etmelerine muvâfakât-ı seniyelerini temenni olup, Mekteb Nezâretinde bulunduğu cihetle, kabul buyurulduğu takdirde, muallim (öğretmen) vesâire tedâriki için yardım edeceğini, bu hayırlı iş sayesinde millet-i İslamiye için bir selamet ve saadet kapısı açılacağını ve zât-ı âlîlerini şahsen bilmediği halde, bu mücerret halis niyeti arz için geldiğini, maruzatının uygulanması halinde, Allah'ın ve Resulün rızasının elde edilmiş olacağına hikâye buyurdukları, rüyanın da buna yeterli delil olduğunu ve âcizâne teşebbüslerinin meşruluğu ve kutsallığı için bundan açık burhân-ı manevi olamayacağını" arz eder.

Hayrullah Efendi Hazretleri, Süleyman Paşa'nın maruzatını takdir ve tasdik ile bu bâbda bir program tanzimini sipariş ve yardımını talep eder. Biraz daha sohbet ve içinde bulunulan karanlık durumlardan şikayet ederek, müzakereden sonra Said Efendi ile birlikte kalkarlar giderler. Halbuki bu rüyanın delil ve tasdiki ertesi gün Hüseyin Avni Paşa ile Süleyman Paşa arasında demin verilen mukaddes kararın bereketli neticesi olan salı günü vukûa gelen olay imiş ki, Süleyman Paşa bu olayın faili olup, zât-ı Hazret-i Şeyhülislam'dan dahi fetvayı şerif-i hal'-i sultan ile onun delâlet ettiği doğru yola uymak olmuştu. Süleyman Paşa bu münasebetle Şeyhülislama gittiğini ve onun bu zeminde bir rüya naklettiğini Hüseyin Avni Paşa'ya

anlattı. Hüseyin Avni Paşa ile Hayrullah Efendi arasında zaten soğukluk olduğu gibi Hüseyin Avni Paşa yapı olarak da iyimser ve alaycı olduğundan:

"Seni aldatmış ve o rüyayı da uydurmuştur!" sözüyle ehemmiyet vermedi.

Süleyman Paşa:

"Benimle zaten tanışıklığı yoktur ve kapıdan daha içeri girerken hayretten rüyasını anlatmaya başladı. Zannederim ki uydurma değildir. Hamiyetli bir zâata benziyor, hatta itikadımca bu işi kendisine açsanız, O da iştirak eder ve ederse maksadımız pek meşru ve mukavemetsiz surette husûle gelir." sözleriyle cevap verdiyse de Hüseyin Avni Paşa görünüşte müsamahakârâne davranarak başka konuya geçti.

Zannolunur ki Hüseyin Avni Paşa'nın sonradan Hayrullah Efendi hazretleriyle birleşmesi, bu sohbetin tesiratından vukû bulan mülakâttan meydana gelmiştir."[109] Süleyman Paşa, Hüseyin Avni Paşa'ya Hayrullah Efendi'nin Şeyhülislam olarak bu darbe içerisinde yer almasının yapılacak darbeyi halk nazarında meşru hale getireceğini söylemiştir. Böylelikle Hüseyin Avni Paşa ile Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi arasındaki buzların erimesine vesile olması bakımından Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi-Süleyman Paşa görüşmesi darbe sürecinde önemli bir parametre olarak karşımıza çıkmaktadır.

2. 2. 1. 3. Darbenin Gerçekleştirilmesi ve Hayrullah Efendi'nin Sultan Abdülaziz'in Hal'ini Sağlayan Fetvayı Yazması

Hasan Hayrullah Efendi, 12 Mayıs 1876 tarihinde Sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa kabinesinde Şeyhülislam olduktan sonra yukarıda da bahsettiğimiz üzere Hüseyin Avni Paşa liderliğinde Sultan Abdülaziz'i tahttan indirmek isteyen grubun içerisinde yer aldı. Hasan Hayrullah Efendi'nin darbe heyetinde yer alması Sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa marifetiyle olmuştur. Serasker bulunan Hüseyin Avni Paşa, darbe için gereken plan ve programı birkaç güvendiği devlet adamıyla tasarlamış, daha sonra darbede yer alması düşünülen kimselere konuyu açmıştır.

[109] Süleyman Hüsnü Paşa, **Darbe ve Muamma**, s.47-50

“Hal’ işinin en hararetli taraftarı olan Serasker Hüseyin Avni Paşa, devletin durumunu ve padişahın hal’ini Dâru’ş-şurâ-yı Askerî Reisi Redif Paşa’ya açarak devleti selâmete çıkarmak için tebeddül-i saltanat lüzumunu ileri sürüp buna bir çare bulunmasını ortaya atmıştı. Bunun üzerine Redif Paşa bunu, itimat ettiği dostlarından Askerî Mektebler Nâzırı Süleyman Paşa’ya söylemiş ve o da Serasker Paşa muvâfakat ederse bunun hal’i kolay olduğunu bir veya iki tabur askerle bu işin yapılabileceğini beyan ettiğinden bu yoldaki görüşmeler ilerlemiş ve bu hususta aldığı muvâfakat cevabı üzere Süleyman Paşa faaliyete geçmiştir.

Süleyman Paşa, Taşkışla’da Hassa Ordusu beşinci Talia taburu kumandanı binbaşı İzzet Bey ile görüşüp onu elde ettikten sonra onun vasıtasıyla da Hassa dördüncü Talia taburu binbaşısı Osman Ağa ve Hassa birinci alayın ikinci taburu kumandanı binbaşı Ethem Bey de ittifaka alındılar. Yine bu faaliyet neticesinde İstanbul merkez kumandanı mirliva (tuğgeneral) Mustafa Seyfi Paşa da hal’ vukuu esnasında Süleyman Paşa’ya iltihak edeceğine dair yemin etmişti. Bütün bu görüşme ve kararlar Redif Paşa vasıtasıyla Serasker Hüseyin Avni Paşa’ya da bildirilmişti. Süleyman Paşa’nın emrinde de üç yüze yakın Harbiye mektebi talebesi vardı. Bu tertibat alındıktan sonra 1293 cemaziyelevvelinin üçüncü cumartesi gecesi (27 Mayıs 1876) Redif Paşa, Süleyman Paşa’yı alarak seraskerin, Üsküdar’la Kuzguncuk arasında Paşalimanındaki yalısına götürmüş, mesele yeniden görüşülmüş ve bir programla esası tesbit olunarak faaliyete geçilmesine karar verilmiştir. Program tesbiti ve verilen karardan sonra Hüseyin Avni Paşa keyfiyetten evvelâ Midhat ve sonra da Kayserili Ahmed paşaları haberdar etmiş ve ilk adımda vükelâdan üç kişi arasında Abdülaziz’in hal’i hususunda anlaşma olmuştur. Fakat teşebbüsün müsbet netice vermesi için bu anlaşmaya Sadrazam Mehmed Rüşdü Paşa ile Şeyhülislâm Hayrullah Efendi’nin de girmeleri zarurî görülmüştü

Hüseyin Avni Paşa cumartesi günü Harbiye mektebine gelmiş, talebenin imtihanlarında bulunmuş, talebeyi taltif etmiş ve sonra müdür odasına çekilerek hal’ işi hakkında Süleyman Paşa ile görüşmüştür. Hüseyin Avni Paşa, Abdülaziz’in sarayında yetiştirmiş olduğu bir hayli zabitin taburlarda bulunmasından dolayı işin duyulmasından endişe etmiş ise de Süleyman Paşa’nın teminatı üzerine tereddütü zâil olmuş ve işte bundan sonradır ki hal’ kararı sadrâzamla şeyhülislâma da açılmıştır. Rüşdü Paşa, Abdülaziz’e karşı muğber olduğundan tereddüt ve biraz da

tehditle[110] teklifi kabul etmiş ve onun isteğiyle Şeyhülislâm Hayrullah Efendi bu ittifaka dâhil olmuştur." [111]

Uzunçarşılı'nın verdiği bilgiler ışığında; Hasan Hayrullah Efendi'nin de darbe konusundan haberdar olması ve Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesini sağlayan darbe heyetine dâhil olması 26 Mayıs 1876 tarihinden sonra olmuştur. 26 Mayıs Cuma günü akşamı Serasker'in Paşalimanı'ndaki yalısında toplanan Hüseyin Avni Paşa, Redif Paşa ve Süleyman Paşa hal' işini etraflıca konuştular. Süleyman Paşa: "Şeyhülislam padişahın hal'i için fetva verirse halk nazarında bu hal'in meşruiyeti sağlanmış olur" diyerek Hasan Hayrullah Efendi'nin de ikna edilerek darbe heyetinde yer almasını istemiştir. Hüseyin Avni Paşa – Süleyman Paşa görüşmesi sonrası, Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi, bu heyette yer alıp, padişahın hal'i için fetva vererek darbenin halk gözünde dinen meşruiyetini sağlayacağı konusunda anlaşmaya varmış oldular. Netekim, Mekâtib-i Askeriye Nazırı Süleyman Paşa, darbeden önceki Pazar günü (28 Mayıs Pazar), Seraskerin yalısından çağrıldığını, bu görüşmede Sadrazamla konuşulduğu, Şeyhülislam'ın, Kazasker Filibeli Kara Halil'in ve Şirvâni Ahmet Hulusi Efendi'nin ittifaka katıldığını öğrendiğini belirtir. Fetva Emini Kara Halil, ilmiye sınıfı mensubu biridir. Şeyhülislam ikna edildikten sonra, sıra fetvayı yazıp Şeyhülislam'ın imzasına açacak olan Fetva Emini[112] Kara Halil'in ikna edilmesine gelmişti. Cuntanın sivil lideri Midhat Paşa, Kara Halil'i konağına çağrıldıktan sonra şöyle bir soru sordu:

"Padişah milleti mahvetti, devlet hazinesini israf etti. Bunun düzeltilmesi için Sultan'ın tahtından indirilmesi düşünülüyor. Dinimizce bu işi yapmak uygun mudur?" Fetva emini şöyle cevap verdi: " Bu hayırlı işe, çarşaf kadar fetva veririm". Bu hüküm üzerine, darbenin icrasına biraz daha yaklaşıldı[113].

---

[110] Darbe görüşmeleri yapıldığı esnada Mithat Paşa, Sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa'ya "Eğer bu maksatta işbirliğinden ayrılırsan, Bayezid Meydanı'nda milletin seni parça parça edeceğini düşünmelisin" diyerek Sadrazam'a gözdağı vermiştir.(Mahmud Celaleddin Paşa, **Mir'at-ı Hakikat**, s. 107)

[111] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 28-29

[112] Fetva emini şer'i meselelerde ihtisas sahibi kudretli zaatlardan tayin olunurdu. Verilen fetvanın mesuliyeti şeyhülislama aitti.(İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti İlmiye Teşkilatı**, s.197)

[113] İbnülemin, "**Hatırat-ı Âtıf"**, s.188

Darbe heyeti Abdülaziz'i hal' etmeye karar verdikten sonra sık sık Babıâli'de, Bayezid'de Midhat Paşa konağında ve Hayrullah Efendi'nin Kuruçeşme'deki yalısında toplanarak hal' programının netleştirmeye çalışıyorlardı. Serasker Hüseyin Avni Paşa, Mekâtib-i Harbiye Nazırı Süleyman Paşa ve Dâr-ı Şûrâ-yı Askeriye reisi Redif Paşa ile yapılan askeri plan neticesinde hal' gününü 31 Mayıs Çarşamba olarak belirlemişlerdi. Serasker Hüseyin Avni Paşa bu kararı Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'ye söylemiş; O da "Çarşamba gününün takvimde yazılı davranış seçimlerinde "İşe girmekten uzak durun" yazılı olduğundan, Allah'a tevekkülle Salı günü uygulanması" görüşünü öne sürmesiyle darbe günü yeniden değiştirilmiştir.[114] Muhtemelen bu görüşme 29 Mayıs Pazartesi günü yapılmıştır. Çünkü o günün sabahında Hüseyin Avni Paşa, Sultan Abdülaziz'in oğlu Yusuf İzzeddin Efendi ile yaptığı görüşme sonrası, Mahmud Nedim Paşa'nın tekrar sadarete getirileceği hissine kapılmış ve oradan Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin Kuruçeşme'deki yalısında geçerek Rüşdü, Midhat paşalar ve Hasan Hayrullah Efendi ile buluşmuştu.[115]

Sultan Abdülaziz olan bitenden habersizdi. 29 Mayıs Pazartesi günü akşamı Hüseyin Avni Paşa'yı saraya çağırdı. Bu davet, Hüseyin Avni Paşa'yı ürküttü. Padişahın hal' meselesini öğrenmiş olduğunu düşünmeye başladı ve işlerini bahane ederek bu davete katılmadı. Darbe heyetini acilen Seraskerlik dairesinde toplayarak hal' işinin bir an önce bitirilmesi kararının alınmasını sağladı. Hareket için yeni tarih olarak 30 Mayıs kararlaştırıldı. Yapılan plana göre; Süleyman Paşa, Harp Okulu talebesiyle sarayın veliahd dairesini tutacaktı. Redif Paşa, Dolmabahçe tarafını taburlarıyla muhafaza edecekti. Bahriye Nazırı Ahmed Paşa, donanma sandallarına bindirilmiş deniz erleriyle sarayın deniz cihetinden irtibatını kesecekti. Saray civarındaki karakolda mevcut, padişahın muhafaza birliği subay ve erlerine güvenilemeyeceği için bunlar tehdit edilerek silahları alınacak ve Taşkışla'da hapsedileceklerdi. Saraya girip çıkmak şiddetle men edilecekti. Abdülaziz'in durumu kavrayarak karşı koymak ümidiyle, Derviş Paşa'yı serasker tayin edip seraskerlik dairesindeki kuvvetleri kullanmayı istemesi ihtimaline karşı da, Haliç Köprüleri açık tutulacak ve Derviş Paşa'nın, Yüksekkaldırım'daki konağının etrafına asker

[114] Ziya Nur Aksun, **Darbe Kurbanı Sultan Abdülaziz Han**, Yay. Haz: Erol Kılınç, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, s.293

[115] Haluk Şehsuvaroğlu, **Sultan Aziz,** Hilmi Kitabevi, İst. 1949, s. 84

konulacaktı. Bu plan, harfi harfine uygulandı. Saray sarıldıktan sonra, Süleyman Paşa yanında beş subay ile Veliahd Murat Efendi'nin dairesine gitti.[116]

Murad Efendi, daha önce hal'in Salı günü öğle vaktinde yapılacağından haberdar edilmişti. Değişiklikten haberi yoktu. Süleyman Paşa'yı elinde silahla karşısında görünce telaşa kapıldı ve dairesinden çıkmak istemedi. Süleyman Paşa, Murad Efendi'yi güç bela ikna edebildi ve daireden çıkardı. Sarayın dışında, Sultan Murad'ı Hüseyin Avni Paşa karşıladı ve O'na biat etti. Ondan sonra da seraskerlik dairesine götürdü. Orada Sadrazam, Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi ve Midhat Paşa yeni padişaha biat ettiler. Sultan Murad'ın cülusunu ilan eden topların gürültüsü ile Abdülaziz uyandı ve hemen durumu anladı. Bu sırada Redif Paşa tarafından görevlendirilen Darüssaade Ağası Cevher Ağa Abdülaziz'e gelerek hal' edildiğini bildirdi ve derhal Topkapı Sarayı'na nakledileceği hususunda yeni padişahın iradesini kendisine tebliğ etti. Sultan Abdülaziz Topkapı Sarayı'na giderken, Sultan Murad da Seraskerlikte, Osmanlı geleneklerine uygun biçimde yapılmamış olan bîat töreninden dönmüş ve Dolmabahçe Sarayı'na gelmiştir.[117]

2. 2. 1. 4. Sultan Abdülaziz'in Ölümü Hadisesi ve Ölümüne İlişkin Yazılan Raporlar

Sultan Abdülaziz önce Dolmabahçe Sarayı'ndan Topkapı Sarayı'na getirildi. Burada kendisine Sultan Üçüncü Selim'in dairesinin ayrılmış olduğunu görünce müteessir olarak "Beni de amcam Sultan Selim gibi burada bitirmek istiyorlar" dedi. Üstelik dairede oturacak yer yoktu. Kendisinin ve çocuklarının o sırada yağan yağmurdan sırılsıklam olmuş bir halde ortada kalması, eski hükümdarı büsbütün incitmişti. Bir müddet sonra hazırlanan odaya geçince de Sultan Murad'a bir mektup yazdı ve kendi isteğiyle 1 Haziran 1876'da Feriye Sarayı'na nakledildi.[118]

Sultan Abdülaziz Feriye'ye gelişinin üçüncü günü sabah uyanmış, Arzıniyaz Kalfa kahvesini ve kahvaltısını vermiş, eskiden beri âdeti olduğu üzere sakalındaki

---

[116] Haluk Şehsuvaroğlu, **a.g.e.,** s. 82-89.

[117] Ziya Nur Aksun, **Darbe Kurbanı Abdülaziz Han**, s.309

[118] Cevdet Küçük, "**Abdülaziz"**, DİA C.1, İstanbul 1988, s. 182

beyaz kılları almak için makas ve ayna istemiş, Valide Sultan'ın emriyle de verilmiş. Validesi odasında bulunduğu esnada abdest almak için dışarı çıkmış ve sonra tekrar içeri girmiş. Bu sırada odada tek başına duruyor imiş. Odadan Kur'an sesleri duyulmuş. Sultan Aziz o esnada Yusuf Sûresi'ni okuyor imiş. Bir müddet sonra ses de kesilmiş, bunun üzerine Valide Sultan ile Fahri Bey gelmiş ve odaya girmişler. İçeri girdiklerinde Sultan Abdülaziz'i bilekleri kesilmiş bir vaziyette bulmuşlar. Sultan Abdülaziz, sedirin köşe minderi üzerinde sağ tarafa doğru yatmış, bileklerinden oluk gibi kan gelmekte ve gözleri hafif açıp kapanır vaziyette imiş. O sırada hâlâ hayat emareleri gösteriyor imiş. Pertevniyal Valide Sultan bu manzara karşısında hemen oğlunun yanına koşmuş, üzerine kapanarak kucaklamış ve ağlamaya başlamıştı. Sultan Abdülaziz, validesinin göğsüne ellerini dayayarak Allah diye feryat etmiş. O an ortalık karışmış, cariyelerin vâveylaları her tarafı inletmiş. O aralık Fahri Bey de hekim bulmak için aşağı inmiş ve karakola gitmişti. Sonra karakol komutanı İzzet Bey'e haber verilmiş, o da askerlerle birlikte saraya girmiştir. Deniz tarafından sarayı kuşatmış bulunan Arif Paşa da karaya çıkmış ve saraya girmiştir. Sultan Murad'ın validesi Şevk-i Efsar tarafından gönderilenlerden Mustafa Çavuş da askerle birlikte saraya girmiş bulunuyordu. Mustafa Çavuş, o sırada Abdülaziz Han'ın sol koluna bir bakır onluk koymuş ve akan kanı durdurmak istemiştir. Henüz hayat emareleri görülürken[119] Hüseyin Avni Paşa ya da Arif Paşa'dan birisinin emriyle Sultan Abdülaziz karakola taşınmıştır. Hüseyin Avni Paşa, Kuzguncuk'taki yalısında oturmakta iken Fer'iye'deki hareketliliği görmüş ve hemen beş çifte kayığına atlayarak saraya gelmişti. Vükelâdan olay mahalline gelen ilk kişi Hüseyin Avni Paşa olmuştu. Gelir gelmez de saray halkını susturmuş, olaya el koymuştu.

Henüz hayat eseri varken Sultan Abdülaziz, karakola götürülmüş, bir ot yatağın üstüne yatırılmış ve üstüne de pencereden koparılan perde örtülmüştür. Bu sırada da diğer vükela, olayı öğrenmiş ve birer birer olay mahalline gelmeye başlamışlardı. Sultan Abdülaziz'in naaşını muayene için doktorlar çağrılmıştı. Nihai rapordan önce beş doktorun imzasıyla ilk ölüm raporu yayınlanmıştı. Bu raporun sûreti şu şekildeydi:

[119] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi"** s.83-87; Bekir Sıtkı Baykal, **İbretnüma: Mabeynci Fahri Bey'in Hatıraları ve İlgili Bazı Belgeler,** TTK Yayınları, Ankara 1968, s.15-17

"Zîrde mümzî bulunanlar tasdik ederler ki bâ-irade-i seniyye sâbık Sultan Abdülaziz'in naaşını kemal-i dikkat ve îtina ile muayene ettiğimizde vücudü külliyeden kansız bulunduğu kolları iki iltivasında (büklüm yerlerinde) ekseriya fasedüddem (hacamât) olduğu mevzide iki ceriha görünüp bunların biri taraf-ı eyserden tahminen üç aşr-ı zirâ amîk bulunduklarından kollarında eviye-i veridiye ve şiryaniyenin maktû oldukları görünebilir idiyse de cerihanın hafileri (kenarları) gayr-ı muntazam ve bazı yerlerde memzuk bulundukları hasebiyle aldığımız habere göre âlet-i cariha makas olduğu cihetle musaddak bulunmuş olduğunu mübeyyin işbu imzalarımızı koyuyoruz.

Doktor Abdünnur, Doktor Kara Todori, Doktor Miltadi, Doktor Teodoris, Doktor Mustafa."[120]

Bu rapordan sonra toplam on dokuz doktorun imzasıyla ikinci bir rapor daha hazırlanmıştır. Fransızca yazılmış olan bu ikinci raporun Fransızcadan tercümesi şu şekildedir:

"Ber-mukteza-yı irade-i seniyye-i cenâb-ı şehinşâhi vükela-yı fîhâm hazerâtı tarafından verilen emir üzerine 11 cemaziyelevvel sene 93 ve 23 Mayıs 92 Pazar günü öğleden bir saat evvel hüdavendigâr-ı sâbık Abdülaziz Han'ın sebeb-i mevtini tahkik etmek için Çırağan saray-ı hümayunu ittisalinde bulunan karakolhaneye giderek orada bizi alt katta bulunan odaya götürdüklerinde yerde serilmiş bir şilte üzerine üzeri cedid bir bez ile örtülmüş bir ceset gördük. Örtüyü kaldırdığımızda hüdavendigar-ı sabık Abdülaziz Han'ın cesedi olduğunu tanıdık. Lede'l-muayene bilcümle âzâsı soğuk, kansız ve soluk ve bazı mahalleri dem-i mütehassir(pıhtı) ile mestûr olup ceset ise henüz donmamıştı. Göz kapakları açıkça, karine-i lâmiası hafifce kesif ve ağzı dahi biraz açık idi ve kolları ayaklarını setreden bezler kan ile mülemma olup kolundaki bezi kaldırdığımızda sol kolunun bükümünün biraz aşağısında beş aşr-ı zira tûlünde ve üç aşr-ı zira amikinde bir ceriha müşahede eyledik. İş bu cerihanın kenarları pürüzlü ve gayr-ı muntazam olup istikameti ise yukarıdan aşağıya, dâhilden harice doğru idi. Mezkûr nahiyenin evridesi kesilmiş ve şiryan-ı zendi takriben huruc eylediği noktada çapının üç rubu açılmış idi. Sağ kolunun büküm mahallinde dahi iki buçuk aşr-ı zira tûlünde kezalik pürüzlü ve biraz muharref bir ceriha müşahede eyledik. İşbu mahalldeki ceriha küçük çaplı evride üzerinde olup şerayin salim idiler. On aşr-ı zira tûlünde ve ziyada keskin ve bir

[120] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi,** s.91-92.

kolunun ucuna yakın yan tarafında ufak bir düğmesi bulunan bir makas irae olundu. Mezkûr makas kanlı olup hüdavendigar-ı sâbıkın bâlâda zikrolunan cerihaları bununla icra etmiş olduğunu bizlere beyan ettiler; badehû bizleri hüdavendigar-ı merhumun ikametgâhı olan deniz tarafındaki büyük odaya götürdüler. Bu odada bir pencerenin kurbunda bulunan köşe minderi üzeri kan ile göl kesilmiş ve hasırın üzerinde dahi pıhtılaşmış vafir miktar kan bulunduğu gibi hasırın ötesinde berisinde dahi kan lekeleri müşahede olunmuştur.

İşte salifüzzikr ahvalden cümlemiz müttehiden atiyüzzikr kararı verdik:

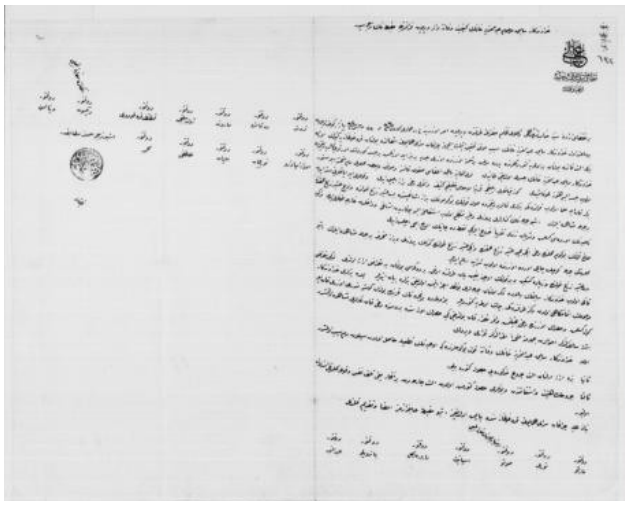
Evvela: Hüdavendigar-ı sâbık Abdülaziz Han'ın vefatına, kol büklümlerindeki eviyenin katiyle hâsıl olan seyelân-ı dem sebeb olmuştur.

Saniyen: Bize irae olunan alet, cürûh-ı mezkûreyi husule getirebilir.

Salisen: Cürûhun hey'et-i istikametinden ve bunları husûle getirmiş olan alet-i cerihadan bir intihar yani telef-i nefs vukua geldiği istidlal olunuyor.

Binaenaleyh Çırağan saray-ı hümayunu karakolhanesinde yapmış olduğumuz işbu mazbata-i acizanemiz imza ve takdim kılındı.

Doktor Marko, Doktor Nuri, Doktor Sotti, Doktor İspanyol(Spanyolo), Doktor Mark Markel, Doktor Batropolo(Jatropolo), Doktor Abdünnur, Doktor Servet, Doktor De Kastro, Doktor Maroin, Doktor Jul Milincın, Doktor Kostantin Kara Todori, Doktor Dikson, Doktor Vitalis, Doktor Edvar İspadaro(Spandora), Doktor Nurican Doktor Milyan Bey, Doktor Mustafa, Doktor Mehmed[121]

Resim 4: Sultan Abdülaziz'in ölümünün ardından on dokuz doktor tarafından verilen ölüm raporu[122]

[121] Abdurrahman Şeref, "**Sultan Aziz'in Vefatı-İntihar mı, Katl mi?",** s.322-323; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi,** s.93-94.

[122] **BOA, Y. EE., 17/31**

Bu raporlara göre Sultan Abdülaziz" in vefatının, intihar sûretiyle gerçekleştiğine dâir doktorlar kanaat getirmişlerdi. Hüseyin Avni Paşa, doktorların naaşı etraflıca muayenesi engelleyerek: "Bu cenaze Ahmed Ağa, Mehmed Ağa değildir, bir padişah cenazesidir; onun her tarafını açtırıp size gösteremem"[123] demişti. Yani doktorların etraflıca muayene etmesi engellenmiş, doktorlar da söylenen bilgilere göre - yönlendirmelerine göre - rapor hazırlamışlardı. Makasın o yarayı açtığı değil, açabileceği söylenmiştir. Bu sûretle de kati sûrette hüküm vermeleri aslında tıbbi açıdan pek de uygun görünmemektedir. Hüseyin Avni Paşa'nın, yukarıda geçen sözünü kılıcına dayanarak söylemesi, kaleme alınan bu raporun baskı altında verilmiş bir rapor olduğunu ortaya koymaktadır. Bu resmi görüş daha sonra basın yoluyla duyurulmuş, komuoyuna Sultan Abdülaziz'in intihar ettiği söylenmiştir.

Sultan Abdülaziz'in vefât haberi Sultan Murad'a ulaştığı zaman Sultan Murad yemek yiyordu. Vefât haberini, o esnada ikinci mabeyncisi olan Seyyid Bey: "Sultan İbrahim'in türbesine gömülecek zâat, Allah sizlere ömür versin, vefat etti!" diyerek sevinçle vermiş, bu haberi duyan Sultan Murad'ın elinden çatalı düşmüş, çok şaşırmış ve telaşlanarak: "Aman bu ne haldir, git şunu anla" diye Nuri Paşa'yı olay mahalline göndermiş ve kendisi de bu haberin ağırlığına dayanamayarak bayılmıştır. Nuri Paşa olay mahalline giderken birisine denk gelmiş: "Aman Sultan Abdülaziz yaralandı, Feriye'den hekim istiyorlar." denilince kendisine hemen Marko Paşa'nın gönderilmesini emretmiş, sonra Sultan Murad'ın yanına dönmüş, Sultan Murad da olayın aslını sorunca ufak bir yara almış olduğunu, Marko Paşa'yı gönderdiğini söylemiş, bunun üzerine Sultan Murad da telaşla: "Hemen durma git! Git Allah aşkına olsun tedavisine dikkat olunsun; aman bir şey olmasın; umum millet bunu benden bilirler." demiş ve tekrar Nuri Paşa'yı olay mahalline göndermiştir. Nuri Paşa olay mahalline vardığında, Hüseyin Avni Paşa kendisine Sultan Abdülaziz'in öldüğünü söylemiştir. Tekrar saraya dönen Nuri Paşa, keyfiyeti padişaha anlatmış, padişah da cenazenin Topkapı'da[124] yıkanıp Sultan Mahmud'un türbesine defnini

---

[123] Abdurrahman Şeref, **a.g.m.,** s.321-322.

[124] Padişahların Topkapı Sarayı'nda gasledilmeleri âdetti.

irâde buyurmuştur.[125] Gazeteler olaydan bahsederken ölüm sûretinin intihar yoluyla gerçekleştiğini ilân etmişlerdir.

Sultan Abdülaziz'in cenazesi, Feriye Sarayı'ndan çıkartılıp Topkapı'ya getirilmiş, burada Sultanahmed Camii Vaizi olan Duacı Ömer Efendi tarafından gasledilmiştir. Gasil sırasında bu zâatın müşahedesi ise hayli ilginçtir. Ömer Efendi, gasil sırasında cesedin henüz soğumadığını, merhumun(Sultan Abdülaziz'in) sol kaburgaları arasından - yani kalbi üzerinden - kan akmakta olduğunu, kollardan gelen kanın kesilmediği için cenazeye iki defa abdest aldırıldığını ve kollarını ancak tülbentle bağlayarak gasli tamamlayabildiğini söylemiştir.[126]

Sultan Abdülaziz'in nâaşı, olayın aynı günü akşam vaktinde babası Sultan Mahmud'un Çemberlitaş'taki türbesine defnedilmiştir. Cenazeye katılım, umumi çekingenlikten ve Hüseyin Avni Paşa'dan korkulduğundan dolayı az olmuştur.

2. 2. 1. 5. Sultan Abdülaziz'in Ölümünü İnceleme Komisyonunda Meşihat Makamı'nın ve Hasan Hayrullah Efendi'nin Tutumu

Sultan Abdülaziz'in ölüm sebebinin suikast veya intihardan hangisi olduğunun tesbiti konusunda Şeyhülislam Hayrullah Efendi ve meşihat makamı aktif rol oynamıştır.[127] Ölen kişi aynı zamanda yeryüzündeki bütün Müslümanların başı, Peygamberimizin meşru halefi ve halîfesi, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi, Emîrü'l-Mü'minin idi. Ölüm şeklinin tesbiti için sadece doktor raporu yeterli değildi. Şeriat hükümlerine göre bir "îlâm" çıkarılması lâzımdı. Bu da "Bâb-ı Meşihat" denen şeyhülislamlık makamının görevi idi. Şeyhülislâm Hayrullah Efendi, bu iş için Müsteşar Muavini Hüseyin Hüsnü Efendi'yi görevlendirdi ve onun yanına îlâm-ı şer'iyye mümeyyizi Hacı Tevfik Efendi'yi verdi. İki efendi, Feriye Sarayı'na durumu delilleriyle tesbit edip îlâmı kaleme almak için gittiler. Ancak onlar gittiğinde cenâze Feriye'den çıkarılmış bulunuyordu. İki efendi, saraya gittiklerinde karşılarında Askerî Mektebler Kumandanı Süleyman Paşa ile Saraylar Muhâfızı Mirlivâ Hacı Râşid

[125] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi,** s.88-90.

[126] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.,** s.96.

[127] Mehmet İpşirli, **"Hayrullah Efendi",** s.76

Paşa'yı, yani cuntanın iki eylemci subayını buldular. Süleyman Paşa, cuntadan olan eski ikinci mâbeynci Fahri Bey'i çağırtarak Efendilerle görüştürdü. Efendiler, onun ifâdesini aldıktan sonra, diğer şahitleri dinlemek istediklerini söylemeleri üzerine Süleyman Paşa:

- Diğer şahitler de aynı şeyleri söyleyeceklerdir, dedi. Fahri Bey'in şehâdeti ile iktifa edip îlâm-ı şer'iyye'yi kaleme almanız, Şeyhülislâm Efendi Hazretleri'nin emirleridir[128].

Sultan Abdülaziz'in ihtilâl-i şuuru sebebiyle intihar ettiğine dair Fahri Bey'in ifadesiyle Hüseyin Hüsnü Efendi tarafından kaleme alınmış, 13 cemaziyelevvel 1293 (6 Haziran 1876) tarihli olup Rumeli Kazaskeri Tosya'lı Mustafa İzzet Efendi'nin mührünü hâvi ve sadaret makamına takdim edilmiş olan ilâm sureti aynen şöyledir.

"Hüdavendigar-ı sâbık Abdülaziz Han Hazretleri'nin keyfiyet-i irtihalleri taraf-ı şer'i şeriften dahî bi't-tahkik bâ-ilam arz ve ifade olunmak bâbında şifâhen emr u ferman-ı cenâb-ı asâfileri südûruna binaen taraf-ı dâiyanemden irsal olunan sadreyn müsteşarı faziletlû Mehmed Servet Efendi ve ilâmât mümeyyizi faziletlû Mehmed Tevfik ile müsteşar muavini mekremetlû Hüseyin Hüsnü Efendiler ve Müstantık Mustafa Efendi Çırağan Sahilsaray-ı Hümâyunu ittisalinde karakolhane-i asâkir-i şâhâne ferikanından saadetlü Süleyman Paşa Hazretleri ve Bahriye Ferikanından Arif Paşa hazretleri ve Mirliva Saadetlû Ahmed Raşid Paşa ve Kaymakam İzzetlû Mehmed İzzet Bey ve merhum müşarünileyhin kurenasından Fahri Bey ve sair zevat mevcut oldukları halde tahkikât-ı icabiyyeye ibtidâr eylediklerinde merhum müşarünileyh Abdülaziz Han Hazretleri, Çırağan Sahilsaray-ı Hümâyunu ittisalinde bâ-irâde-i seniyye ikametlerine tahsis buyurulmuş olan dairede, orta katta, bahr tarafında bir odada bulundukları halde işbu cemaziyelevvelin on ikinci Pazar günü saat iki(alaturka) sularında valide-i muhteremeleriyle biraz söz etmiş ve bâdehû müşarünileyha ile saireyi yanından savarak ve ol esnada sakal kesmek için bir ufak el aynasıyla bir ufak tırnak makası isteyip bir takrip yanına götürülmüş ve bâdehû mezkûr oda kapısını kapatıp ve içeriden sürmeleyip kendisi oda içinde yalnız kalmış ve bir hayli müddetmürûr edip kapı açılmadığı cihetle valide-i muhteremeleri ve

[128] Yılmaz Öztuna, **Bir Darbenin Anatomisi,** s.156

hazinedar kalfalar şüpheye düşerek ve içeriden bir fenalık hissederek derhal kapıya dayanıp açtıklarında merhum müşarünileyhi kolları sıvalı ve başı açık olarak odanın yan minderi üzerinde sağ tarafa yatmış ve kana bulanmış olduğunu gördüklerinde feryad u figana başlamalarıyla derhal muhafaza memurları vesâireleri yetişip silahsız askerle daire-i mezkûreye girilerek merhum müşarünileyhin naaşı karakolhaneye nakledilmiş ve bu hale nazaran merhum müşarünileyh zikrolunan makası sağ eline alarak onunla sol kolu ve damarlarını külliyen kesip badehu sağ kolunu dahi biraz cerh etmesiyle cesette olan kan tamamiyle seyelan ederek tekmil-i enfâs-ı hayat etmiş olduğu anlaşılmış ve derhal sadır olan irade-i isabet-ade-i cenab-ı şehriyarîye binaen celb ve cem'edilen on dokuz nefer etibba-yı hâzikanın lede'l-keşfi'l-muayene ittihâd-ı ara ile vermiş oldukları rapor meali dahi bunu te'yid eylemiş ve bu vech ile merhum müşarünileyh ihtilal-i şuûru sebebiyle daire-i mahsusa-i mezkûreye nakilden beri gösterdiği evzâ-ı acib ve halat-ı nâ-makûle delaletiyle bizatihi kendisini cerh ve ifna ve te'sirinden nâaşı irtihal-i dâr-ı beka eylemiş olduğu mumaileyhimin icra eyledikleri tahkikattan anlaşılmış olmağın imtisalen li'l-emr-i âli huzur-ı sadr-ı âzamilerine arz ve ilam olundu. el-Emr li-men-lehülemr. Fi yevm-i sâlis-i aşer min cemaziyelûla li'l-sene-i selase ve tis'ine ve mieteyn ve elf.

Es-Seyyid Mustafa İzzet[129]

Diğer şahitlerle görüştürülmeyeceklerini anlayan Hüsnü ve Tevfik Efendiler îlâmı yazdılar, ilâmda, "bizzât kendi kendini öldürdü!" cümlesi de yer alıyordu. Bu cümle ertesi gün basında 19 doktorun raporu ile beraber yayınlanınca komuoyunda infiale sebeb oldu. Zira doktorlar tarafından kaleme alınan raporda böyle bir şey olmadığı halde şer'i îlâmda, "Doktor raporunda yazıldığı üzere kendi kendini öldürdü" denmesi[130], Efendilerin üstelik doktor raporunu da görmediklerini, sadece Fahri Bey'in ifade ve iddiasını îlâm olarak kaleme aldıklarını gösteriyordu. İşin bu derecesi zâten kâfi fiyasko idi. Fakat Yıldız Mahkemesi hazırlık sorgusunda, meselenin daha beter olduğu ortaya çıktı. Savcı, hazırlık sorgusunda, iki efendiye şu suali tevcih etti:

[129] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi** s.101-103.

[130] **BOA, YT, YEE, 17/31**

- Doktor raporunda, şehid padişah hazretlerinin (Sultan Abdülaziz'in) tırnak makası ile bizzât nefsini telef ettiği mes'elesi ne izah, ne tasrih edilmemiştir. Ancak yaraların gösterilen tırnak makası ile açılmış olabileceği, başkasından işitme rivayet olarak hikâye edilmiştir. Rapor bu mealde iken siz şer'î îlâmda neye dayanarak, "Cennetmekân Hâkan Hazretleri'nin bizzat telef-i nefs ettiklerini verilen rapor te'yîd eylemiştir" diye yazdınız?

Savcının bu sorusuna gerek Hüsnü, gerek Tevfik Efendiler ayrı ayrı dinlendikleri halde, aşağı yukarı şu aynı cevabı verdiler:

- Şer'î îlâmı biz yazmadık!
- Ya kim yazdı?
- Bizim yazdığımız şer'i îlâmı o gece Kuruçeşme'deki yalısında Şeyhülislâm Hayrullah Efendi okudu ve beğenmedi. Kendi istediği gibi değiştirdi. Gazetelere verilen îlâm meâli şeyhülislâm Efendi'nin kaleminden çıkmıştır!

Mâbeynci Fahri Bey'in Yıldız Mahkemesi'ndeki ifâdesi ise şu şekildeydi: "Bab-ı Meşihat'ten iki efendi geldiler. Kendileriyle karakolda görüşdük. Görüşmemiz yarım saatle üç çeyrek saat arası kadar sürdü. Akşama kadar askerler beni Feriyye Sarayı'na dönmem için bırakmadılar. Akşama doğru bir sorgu hâkimi gelerek Efendilerin aldığı ifadeyi bana imzalattı. Akşam olunca beni bıraktılar, saraya döndüm".[131]

Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi ve Meşihat Makamı, Sultan Abdülaziz'in ölümü meselesini Hüseyin Avni Paşa'nın şerrinden çekinerek onun istediği tarzda yani "Sultan Abdülaziz intihar etti" şeklinde şer'i ilamı yazarak olayın açıklığa kavuşmasını engellemiştir.

2. 2. 1. 6. Sultan Abdülaziz hakkında verilen Hal' Fetvasının Tahlili

İlmiye sınıfı ve ulema tarih boyunca İslam devletleri ve toplumlarında hukukun ve diyanetin temsilcisi olmuş, görüşleri ve tavırları standart ilkelerle belirlenmiş imtiyazlı bir zümredir. Bu imtiyazın kaynağı; Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i

[131] Yılmaz Öztuna, **Bir Darbenin Anatomisi,** s.155-156

Şeriflerde ilme ve ulemaya verilen değerdir.[132] Tarih boyunca İslam Hukuku ile yönetilen devletlerde hükümdarın tahttan indirilmesi konusunda şeyhülislamlardan fetva alınmıştır. Osmanlı Devleti de İslam Hukuku ile yönetildiğinden dolayı bazı hükümdarlar şeyhülislamların yazdıkları fetvalar neticesinde tahtlarından indirilmişlerdir.[133] İslam Hukuku ile yönetilen bir devlette, hükümdarı tahttan indirmek için, hükümdar olan kişinin ya akli dengesinin bozuk olması ya da İslam dininden çıkmış olması gerekmektedir

Şeyhülislam fetvası ile tahttan indirilen Osmanlı padişahlarından birisi de Sultan Abdülaziz Han'dır. Hal' fetvası altında imzası olan kişi de Şeyhülislam sıfatı ile Hasan Hayrullah Efendi'dir. 30 Mayıs 1876 tarihinde bir askeri ihtilal neticesinde tahttan indirilen Sultan Abdülaziz'in hal'ine neden olan bu hal' fetvasının tahlil edilmesi konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Sultan Abdülaziz ve Beşinci Murad'ın hal' fetvalarını; Midhat, Mütercim Rüşdü ve Hüseyin Avni paşaların arzusu doğrultusunda "Erkân-ı Erbaa"'nın dördüncü rüknü olup, tesir altında kalan Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi vermiştir. Neşrinden itibaren birçok tenkite uğramış olan bu fetvada Sultan Abdülaziz'e isnâd edilen "cinnet, siyasî cehâlet, umûr-ı diniyyeyi ihlâl ve mülk-ü milleti tahrib" suçlamaları, bekasının mülk-ü millet için muzır olacağı hakkındaki iddlâlar maddeler halinde değerlendirilmelidir.

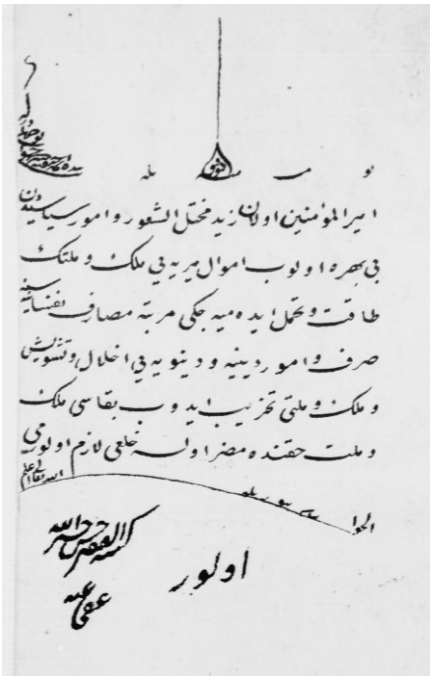
Fetvayı, siyasi olarak belirlenen sebepler dâhilinde Meşihat Makamının fetva emini Kara Halil Efendi hazırlamış, Hasan Hayrullah Efendi de Şeyhülislam olarak imzalamıştır[134]. Sultan Abdülaziz'in hal'ini sağlayan fetva metni şöyledir;

---

[132] Mehmet İpşirli, "**Sultan II. Abdülhamid'i Tahta Çıkaran ve Tahttan İndiren Fetvalar"**, Sultan İkinci Abdülhamid ve Dönemi, Editör: Coşkun Yılmaz, Sultanbeyli Belediyesi, İst. 2012, s.39

[133] Bu yolla tahttan indirilen hükümdarlar şunlardır: İkinci Osman (1622); İbrahim (1648); Dördüncü Mehmed (1687); İkinci Mustafa (1703); Üçüncü Ahmed (1730); Üçüncü Selim (1807); Dördüncü Mustafa (1808), Sultan Abdülaziz (1876). Sultan İkinci Abdülhamid ise hem parlamento kararı, hem de fetvâ ile tahttan indirilmiştir (1909).

[134] Mehmet İpşirli, **a.g.m,** s.40

Resim 5: Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesini sağlayan, Hasan Hayrullah Efendi imzalı hal' fetvası

"Emirü'l-mü'minin olan zeyd muhtellü'ş-şuûr ve umûr-ı siyâsiyeden bî-behre olub emval-i mîrîyeyi mülk ü milletin tâkat ve tahammül edemeyeceği mertebe mesârif-i nefsâniyesine sarf ve umur-ı dînîyye ve dünyevîyeyi ihlâl ü teşvîş ve mülk ü milleti tahrib edip bekâsı mülk ü millet hakkında muzır olsa hal'i lâzım olur mu?

El cevab: Allâh-u teâlâ a'lem olur.

Ketebehü'l-fakîr Hasan Hayrullah

Afâ anhü[135]

Günümüz Türkçesi:

Müminlerin emiri olan kişi, şuurunu yitirmiş ve siyasi işlerden anlamaz olup, devlete ait malları devlet ve milletin tâkat ve tahammül edemeyeceği derecede kendisiyle ilgili masraflara harcar, din ile dünya işlerini karıştırır ve bozarsa, devlet ve milleti yıkıma uğratıp yerinde kalması devlet ve millet için zarar olsa indirilmesi gerekir mi?

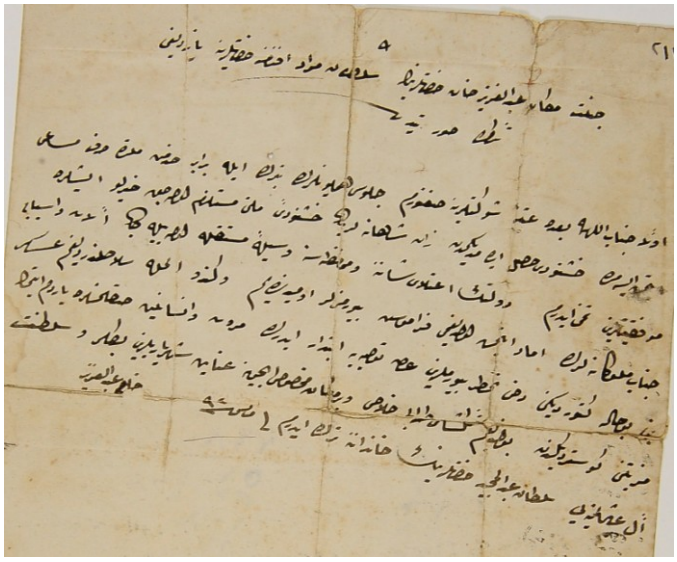
Cevap: Yüce Allah en iyisini bilir. Olur

[135] **BOA,Y.EE., 21 28**

Hal' fetvasında Sultan Abdülaziz'e hangi suçlamalar isnât edilmiş evvela onlara bakılmalı ve bunların madde madde analizini yapılmalıdır.

1 – Muhtellü'ş-şuur (Akli dengesini yitirmiş olmak)

Sultan Abdülaziz'in akli dengesini yitirdiğini veya aklî melekelerinde herhangi bir problem olduğunu gösteren bir emâre yoktur. Sultan Abdülaziz'in aklını yitirdiği Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin fetvası ile iddia edilmiş, fakat bununla alakalı doktor raporu bulunmamaktadır. Sultan Abdülaziz'in akli melekelerini yitirmediğinin en büyük delili olarak; tahttan indirildiğinde Topkapı Sarayı'na Sultan Üçüncü Selim'in boğularak şehid edildiği odaya nakledildiğinde yeğeni olan yeni hükümdar Beşinci Murad'a hitaben kaleme aldığı mektub gösterilmektedir.

Resim 6: Sultan Abdülaziz'in hal'den bir gün sonra Sultan Murad'a yazdığı mektub[136]

Sultan Abdülaziz'in Topkapı Sarayı'nda iken, yeni padişah Sultan Beşinci Murad'a hitaben kaleme aldığı mektub şu şekildedir:

"Evvela Cenâb-ı Allah'a, bâdehu Atebe-i Şevketleri'ne sığınırım. Cülûs-ı hümâyûnlarını tebrik ile beraber hidmet-i millete sarf-ı mesaî etmiş isem de hoşnudî hâsıl edemediğimi beyan ve Zât-ı Şâhâneleri'nin hoşnudî-i milleti müstelzim olacak hayırlı işlere muvaffakiyyetini temenni ederim. Devletin itilây-ı şân ve muhafazasına vesile-i müstakılle olabilecek âlât ve esbâbı Cenâb-ı Mülûkâneleri'ne âmâde etmiş

[136] **BOA, Y. PRK. NMH 1/1**

olduğumu ferâmûş buyurmazlar ümîdindeyim. Kendi elimle silahlandırdığım asker beni bu hâle getirdiğini dahi tahattur buyurmalarını tavsiyeye ibtidâr ederek mürüvvet ve insaniyet sıkılmışlara yardım etmek meziyyetini gösterdiğinden bulunduğum tengnâ-yı ızdırabdan halâs ile bir mekân-ı mahsûs için inâyet-i Şehriyârileri'ni recâ ederim ve Saltanat-ı Âl-i Osmân-ı Abdülmecid Han Hazretleri'nin hanedânına terk eylerim.

Fî 8 Cemaziyelevvel 1293 (31 Mayıs 1876)
Sultan-ı Mahlû Abdülaziz Aminiz."[137]

Bu mektup Sultan Abdülazîz'in yeni cülûsu tasdîk ve tasvîb ettiğini de belirttiği için, o zamanki gazetelere konulmuş ve ilânından fayda umulmuştur. Fakat mektubun yayınlanması, Sultan Abdülazîz'in çok sağlam ve metîn bir muhâkemeye, pek yüksek bir mantıka ve inşâ kaabiliyetine sâhip olduğunu göstermiş; tahttan indirilmesini meşrû kılan fetvânın muhtevâsıyla da pek fecî bir tezat teşkîl etmiştir. Bu sebeple ahâli arasında fetvanın çürüklüğü söylentileri fazlalaşmış; ilmiye mensupları arasında bile Bâb-ı Meşîhat'ın pek alçakça bir yalana âlet edildiği söylenerek, bu mukaddes makamın tenkide uğramasına sebep olunduğu itirazları yapılmıştır.[138]

Bu mektubun 31 Mayıs tarihinde Vakit Gazetesinde yer alması üzerine, bu mektubu okuyan halk fetvada yer alan bu maddenin yalan ve iftira olduğunu ifade etmişlerdir. Mektubun basına sızması darbeci paşaları çok kızdırmıştı. Bu olay karşısında Midhat Paşa adeta köpürmüş ve "Sarayın kuşatılmasına katılan subaylar, kendilerine Abdülaziz Han'ın şuuru bozulduğu için şeyhülislam fetvası ile ve çaresizlik içinde tahttan indirileceğinin söylendiğini, şuuru bozuk adamın nasıl böyle mantık şaheseri bir mektup yazabildiğini" Harbiye Başkomutanı Süleyman Paşa'ya kızarak sormuştur.[139] Midhat Paşa hâtirâtında[140] Sultan Abdülaziz ile ilgili; "Hâkan-ı müşarünileyh zeki ve âkil olmasıyla mülkün ve tebea-i devletin eski vakitler gibi idaresi mümkün olamayacağını bilmez değil" dedikten sonra, işte bu "zeki ve âkil

[137] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s.61

[138] Ziya Nur Aksun, **Darbe Kurbanı Abdülaziz Han**, s.307

[139] Yılmaz Öztuna, **Bir Darbenin Anatomisi,** s.127

[140] Midhat Paşa, **Mir'at*ı Hayret**, s.7

zaât"ın mutlakıyyet zihniyetinden ve bir kısım halkın da kendisi gibi düşündüğünden bahsetmektedir. Bu meselede, Midhat Paşa gibi Bâb-ı-Fetvâ da kendi kendini tekzib etmekten geri alamamış, hal' fetvâsında Sultan Abdülaziz'i mecnun gösterdikten bir kaç gün sonra ölümünü intiharla izah için verdiği "İ'lâm-ı şer'î de merhumun hal'inden sonra şuuruna halel geldiğinden bahsetmiştir.

2 - Umur-i siyâsiyeden bi-behre (Siyasi işlerden anlamıyor olmak)

1861-1876 tarihleri arasında Osmanlı Devleti'ne hükümdarlık yapan Sultan Abdülaziz, saltanatında devrinin siyasi şartlarını hakkıyla kavrayarak duruma uygun siyaset belirlemiştir. Ordu ve donanmayı güçlendirerek Osmanlı donanmasını İngiltere'den sonra dünyanın en büyük ikinci donanması haline getirmiştir. 19. yüzyılda siyasi olarak büyük bir gelişme göstererek Osmanlı Devleti'ni Balkanlarda ve Doğu sınırlarında rahatsız eden Rusya'ya karşı Avrupalı devletlerin siyasi desteğini sağlamak amacıyla 1867 yılında Fransa, İngiltere, Almanya başta olmak üzere Avrupa Seyahati'ne çıkmıştır. Rusya ve Çin emperyalizmine karşı Doğu Türkistan'a destek veren, Osmanlı ülkesinde eğitim başta olmak üzere idari, ulaşım, sosyal ve siyasi alanlarda yenilikler yapan bir padişahın siyasi işlerden habersiz olduğunu söylemek hakikatle örtüşmemektedir.

Sultan Abdülaziz Sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa'dan bahsederken: **"**Benim ecdâdım bu gibilerin aklıyla hareket etmiş olsaydı, Konya ovasında koyun sürüleriyle hayme-nişîn olmaktan kurtulamazdık" demek sûretiyle devlet işlerinde ne kadar vakıf ve müttali olduğunu göstermekteydi.

3 - Emval-i mîrîyeyi mülk ü milletin tâkat ve tahammül edemeyeceği mertebe mesârif-i nefsâniyesine sarf (Devlete ait malları devlet ve milletin takat ve tahammül edemeyeceği derecede kendisi için harcamak)

Fetvada yer alan sebepler içerisinde çürütülmesi en kolay olan suçlamalardan biri de hiç şüphesiz bu maddedir. Sultan Abdülaziz 1861 yılında tahta geçtikten sonra saray harcamalarını kısıtlamış ve bu yüzden kendisine "Pinti" dahî denilmiştir. Şahsi harcamalarında hiçbir zaman aşırıya kaçmayan Sultan Abdülaziz, devlet ile alakalı harcamaları genellikle Deniz donanmasını güçlendirmek, Ordunun

askeri teçhizatını arttırmak, Demiryolu ve Karayolu'nu arttırmak gibi devletin ihya olması noktasında yapmıştır.

4- Umur-ı dînîyye ve dünyevîyeyi ihlâl ü teşvîş (Din ile dünya işlerini karıştırıp bozmak)

Fetvâ metnindeki "Umûr-ı diniyyeyi ihlâl" iddiâsı da çirkin bir iftirâdan başka bir şey değildir; Kaynaklarda Sultan Abdülaziz'in dindarlığına şu şekilde vurgu yapılmaktadır; "Sultan Abdülaziz, müskirât istimâl etmezdi. Saltanatının son zamanlarında su yerine Zemzem içmekten zevk aldığı"[141] bilinmektedir. Su yerine zemzem içen ve Kur'ân-ı Kerim okuduğu esnada vefât eden bir zâtı dinsizlikle ithâma kalkışmaları her halde pek sık görülen manzaralardan olmasa gerektir.

5 – Mülk ü milleti tahrib etmek (Devlet-i ve milleti yıkıma uğratmak)

Fetvâ Emini Kara Halii Efendi'yi konağına çağırıp bu fetvâyı yazdırmış olan Midhat Paşa, sonradan Tâif'de yazdığı hatıratında[142] âdetâ kendi eseri demek olan hal' fetvasını bizzat tekzib ederek şu ifadelerde bulunmaktadır: "Sultan Abdülaziz âkil ve fatîn ve hayırhâh-ı devlet ve âlîhimmet bir zât olduğu ve devlet ve memleketin hüsn-i idaresi kanun ve nizâm ile olmak lâzım geleceğini cümleden ziyâde bildiği halde sonradan nasılsa tebdil-i ahlâk ederek ulüvv-i himmet yerine kibr-ü-azamet kaim olmuş ve hisabsız sarfiyyât-u-isrâfât kapuları açılmış ve hele Âlî Paşa'nın vefatını müteâkıb Mahmud Nedim Paşa'nın sadârete vürûdiyle bu hâl bütün bütün tegayyür etmesiyle kavânîn ve nizâmât hükümsüz kalup umûr-ı devlet de bir çok sû-i-istimâlât meydan almış" olduğundan bahsetmek suretiyle Sultan Abdülaziz'in mâhut fetvada iddiâ edildiği gibi "muhtellu'ş-şuûr" olmayıp, Akıl ve fatîn olduğunu; "Umûr-ı siyâsiyyeden bî-behre" olmayıp, devlet idaresini, herkesten ziyâde bildiğini; "Mülk ü-milleti tahrîb etmiş" olmayıp, Hayır-hâh-ı devlet ve âlî-himmet bir zât olduğunu; ve nihayet son zamanlarındaki israflarıyla kanunsuzluklarının mes'uliyyetı de Âlî Paşa'nın ölümünden sonra iş başına gelen Mahmud Nedim'e âid olduğunu bütün vuzûhiyle i'tirâf etmektedir.

---

[141] Mehmed Memduh Paşa, **Mir'at-ı Şuunat**, s.79

[142] Midhat Paşa, **Tabsıra-i İbret,** s. 150

Hazırlanan hal' fetvasında yer alan bu maddeler hukukun siyasallaşmasını göstermesi bakımından çok mühim bir vesikadır.

2. 2. 1. 7. Hasan Hayrullah Efendi'nin 30 Mayıs 1876 Askeri Darbesindeki Rolü

Darbe Heyetinde Yer Alması

Hasan Hayrullah Efendi, 12 Mayıs'ta Mütercim Rüşdü Paşa'nın oluşturduğu kabinede Şeyhülislam olarak görev alarak ikinci defa Şeyhülislam olmuştur. Hüseyin Avni Paşa, Midhat Paşa ve Mütercim Rüşdü Paşa önderliğinde Sultan Abdülaziz'i tahttan indirmek için darbe planları yapan heyete 26 Mayıs[143] tarihinde katılan şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin darbe heyetinde yer almasının ana sebepleri şunlardır; 1874 yılında Şeyhülislamlığının 42. gününde kendisini azl eden Sultan Abdülaziz'den intikam almak arzusu ve Sultan Abdülaziz'i tahttan indiren fetvayı onaylayarak Şeyhülislamlık makamında uzun süre kalacağını düşünmesiydi.

Hasan Hayrullah Efendi'nin velinimeti olan padişaha bir vesile ile darbe yapılacağını haber vermesi beklenirken, 1874'teki şeyhülislamlığı döneminde kendisinin görevden uzaklaştırılmasını sağlayan Hüseyin Avni Paşa ile ittifak ederek Sultan Abdülaziz'in aleyhinde hareket etmesiyle herkesin nefretini kazanmıştır.

Sultan Abdülaziz'in Hal' fetvasını yazması – Dini siyasete alet etmesi

Askeri Mektebler Nâzırı Süleyman Paşa, Şeyhülislam padişahın hal'i için fetva verirse halk nazarında bu hal'in meşruiyeti sağlanmış olur diyerek Hasan Hayrullah Efendi'nin de ikna edilerek darbe heyetinde yer almasını istemiştir. Hüseyin Avni Paşa – Süleyman Paşa görüşmesi sonrası, Mütercim Rüşdü Paşa vasıtasıyla Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi, bu heyette yer alarak, padişahın hal'i için fetva verip darbenin halk nazarında dinen meşruiyetini sağlamıştır. Hasan Hayrullah Efendi, bir grubun siyasi çıkarları için dini siyasete alet etmiş, askeri darbenin fetvasını vererek kamuoyunu yanlış bilgilendirmiştir.

[143] Süleyman Hüsnü Paşa, **Darbe ve Muamma,** s.47-50

Şer'i İlamı yanlış yazarak Sultan Abdülaziz'in ölüm meselesinin aydınlığa kavuşmasını engellemesi

Sultan Abdülaziz 30 Mayıs Askeri Darbesi neticesinde tahttan indirilmiş, tahttan indirildikten 5 gün sonra sürgün hayatı yaşadığı Feriye Sarayı'nda tartışmalı bir şekilde son nefesini vermiştir. Ölen kişi aynı zamanda yeryüzündeki bütün Müslümanların başı, Peygamberimizin meşru halefi ve halîfesi, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi, Emîrü'l-Mü'minin idi. Ölüm şeklinin tesbiti için doktor raporu yeterli değildi. Şeriat hükümlerine göre bir şer'i îlâm çıkarılması lâzımdı.

Kaleme alınan şer'i ilamda: "Sultan Abdülaziz'in doktor raporunda yazdığı gibi kendi kendini öldürdüğü" ifade edilmişti. Ancak doktor raporunda böyle bir ifade yok idi. Şer'i ilamı yazmakla görevlendirilen Hüsnü Efendi ve Tevfik Efendi Yıldız Mahkemesindeki sorgularında "Şer'î îlâmı biz yazmadık. Bizim yazdığımız şer'i îlâmı o gece Kuruçeşme'deki yalısında Şeyhülislâm Hayrullah Efendi okudu ve beğenmedi. Kendi istediği gibi değiştirdi. Gazetelere verilen îlâm meâli şeyhülislâm efendinin kaleminden çıkmıştır" demişlerdir. Dolayısıyla Abdülaziz'in ölüm sebebinin suikast ve intihardan hangisi olduğunun tesbiti konusunda da Hayrullah Efendi ve meşihat makamı aktif rol oynamıştır.[144] Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi ve Meşihat Makamı, Sultan Abdülaziz'in ölümü meselesini Hüseyin Avni Paşa'nın şerrinden çekinerek onun istediği tarzda yani "Sultan Abdülaziz intihar etti" şeklinde şer'i ilamı yazarak olayın açıklığa kavuşmasını engellemiştir.

2. 3. SULTAN BEŞİNCİ MURAD DÖNEMİ

2. 3. 1. Sultan Murad Dönemindeki Faaliyetleri

12 Mayıs 1876 tarihinde Şeyhülislam olan Hasan Hayrullah Efendi, Sultan Beşinci Murad'ın üç ay gibi kısa saltanatı döneminde de Şeyhülislamlık makamında kalmıştır. Hasan Hayrullah Efendi, Beşinci Murad'ın tahta geçmesi hususunda da dört kişilik komitenin üyesi olarak faaliyette bulunmuştur. Amcası Sultan Abdülaziz'in hal'inden sonra Osmanlı tahtına çıkan Sultan Beşinci Murad, kısacık saltanatında darbecilerin elinde oyuncak olmuştur.

[144] Mehmet İpşirli, **"Hayrullah Efendi",** s.76

Darbecilerin yardımıyla tahta çıkan Sultan Murad'ın bütün işlerine hal' erkânı müdahale ediyordu. Öyle ki kendi yakınları dahi, hal' erkânının istediği şekilde tayin ediliyordu. Sultan Murad'ı devlet işlerine karıştırmak istemiyorlardı. Devletin bütün yetkileri hal' erkânında, özellikle de Hüseyin Avni Paşa'nın elindeydi.

Babası Sultan Abdülmecid'in vefatının ardından tahta çıkma ihtimali olduğu halde yerine amcası Sultan Abdülaziz Osmanlı tahtına çıkmıştı. Sultan Murad, amcasının saltanatı boyunca 15 yıl zarfında tahta çıkabilmek için büyük bir çaba sarf etmişti. Amcasının karşıtları da kendisinin etrafında birleşmişti. Yapılan çalışmalar sonunda nihayet amcası Sultan Abdülaziz tahttan indirilmiş ve uzun zamandır tahta geçmeye harîs Sultan Murad tahta çıkarılmıştı.

Sultan Murad'ın tahta çıkması ile hastalığı yavaş yavaş zuhûr etmeye başladı. Veliahd olduğu sıralarda her ne kadar serbest bir şekilde yaşadıysa da içinde bir korku vardı. Amcasının aleyhindeki ittifakın lideri durumunda idi. Şimdi ise onun yerine tahta geçmişti.[145] Sultan Abdüzaziz'in Hal'i sonrası tahta geçen Sultan Beşinci Murad için top atılmasıyla başlıyan biat merasimi, Bayezid meydanı tarafından Serasker kapısı meydanına girilince sol taraftaki köşkte yapılmıştır. Hal' işi gizli tutulduğundan biat merasimine bütün vükelâ ve devlet ricali iştirak edememişlerdir. Biat merasiminde bulunmak üzere Midhat Paşa tarafından sabık Mekke Emıri Şerif Abdülmuttalib Efendi de davet edilmişti. Abdülmuttalib Efendi gelir gelmez, "Abdülaziz'in hal'ine dair fetva var mıdır?" diye sormuş ve olduğu cevabını alınca teberrüken kendisi de biat etmiş ve cülus topları atılmıştır. Biat merasimi esnasında heyecanından Sultan Murad'ın rengi sararmış olup mütebessim bir halde elleri titremekte idi.[146] Mâbeynci Fahri Bey'in hatıratında, Sultan Beşinci Murad'ın biat töreni öncesi Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi ile Sabık Mekke Emiri Şerif Abdülmüttalib Efendi arasında şöyle bir tartışma geçtiğinden bahsetmektedir;

"Padişahın(Sultan Abdülaziz) aklî melekelerinin yerinde olduğu bilinmekteydi.

[145] Sultan Murad'ın hastalığı ile ilgili olarak detaylı bilgi için bkz. Tevfik Nureddin, **Sultan Murad'ın Cülûs ve Hal'i**, s. 11-15; İ. H. Uzunçarşılı, "**Beşinci Sultan Murad'ın Tedavisine ve Ölümüne Ait Rapor ve Mektuplar (1876-1905)"**, Belleten, c. X, sayı 38, TTK Basımevi, Ankara, 1946, s. 317-367.

[146] Mehmed Memduh Paşa, **Mir'at-ı Şuûnat**, s. 77.

Bundan dolayı Abdülaziz'in hal'ine ulemâdan karşı çıkanlar olmuştur. Nitekim Şerîf Abdülmuttalib b. Gâlib buna itiraz edecek olmuş, ancak Hayrullah Efendi kendisine bu meselenin tartışma konusu edilmeyeceğini, saraya bunu tartışmak için değil yeni padişaha biat için çağrıldığını söylemiş, durumun siyasî bakımdan uygun olmadığını gören Abdülmuttalib Efendi yeni padişaha biattan başka çare bulamamıştır"[147]

Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi ile Şerif Abdülmuttalib Efendi arasında yaşanan bu olay, ikili arasındaki husumetin başlangıcı olmuştur. Bu husumet, Hasan Hayrullah Efendi'nin Taif Kalesi'nde hapiste bulunduğu yıllarda, Şerif Abdülmuttalib Efendi'nin aleyhinde olmasına ve kendisine kötü muamelede bulunmasına sebeb olacaktır.

Sultan Murad'ın tahta çıkmadan önceki ve özellikle de tahta çıktıktan sonra yaşadıkları, akli dengesini yitirmesinde büyük bir âmil olmuştu. Darbe hazırlığının kararlaştırıldığı günlerde hep korku içinde olmuş, işin öğrenilmesinden korkmuştur. Hal' sabahı saraydan alınma esnasında yine büyük bir korku ve tereddüt yaşamıştır. Süleyman Paşa'yı tanımadığı için ve onun da o sırada binbaşı elbisesi giydiği için haremdekilerin de tesiriyle saraydan çıkmak istememişti. Zorla ikna edilmişti. Hatta Süleyman Paşa, belinden silahını çıkararak aksi bir olayda esnasında kendisini vurmasını söylemesi Sultan Murad'ın vehmine dokunmuştu. Seraskerlik Kapısı'ndaki biat merasiminde de akli melekelerini yitirdiğine dair emareler görülmüş ve bu yüzden de merasim kısa tutulmuştu. Uğrunda milyonlar harcadığı ve büyük girişimlerde bulunduğu tahta geçtikten sonra sağlığı daha da bozulmuş, fena bir hâl almaya başlamıştı. Hele amcası Sultan Abdülaziz'in ölüm haberini alması, akli melekelerini yitirmesinde bir dönüm noktası olmuştu. O günden sonra Sultan" ın bu durumu artık gizlenemez olmuştu. Amcasının tahtan indirilmesinin gerekçesi, şimdi kendisinde zuhûr etmişti. Vükeladan yanına girenleri kucaklayıp öpmesi, bahçede gezerken kendisini birden bire üstüyle birlikte havuza atması, cami ve saray merdivenlerinden arka arkaya yürüyerek çıkmak ve inmek istemesi, atına ters binmek istemesi, oturduğu odanın bir ucundan diğer ucuna koşmaktan kendini alamaması, uykusunda "kan istemem, sultanlık istemem" diye bağırması gibi olaylar karşısında artık Sultan Murad'dan ümit kesilmişti

[147] Bekir Sıtkı Baykal, **İbretnûma,** s.123

Sultan Murad'ın tedavisi için yerli doktorlar yetersiz kalmış, bunun üzerine Viyana'dan devrin ünlü hekimi Doktor Leidesdorf getirtilmişti. Bu doktor da Sultan Murad'ın hastalığına çare olamayınca işler çığırından çıkmaya başlamıştır.

2. 3. 2. Sultan Murad'ın Hastalığı İçin Verilen Doktor Raporu

Sultan Beşinci Murad'ın iyileşemez bir hastalığa tutulduğuna dair 6 doktorun imzasını taşıyan rapor da hal' fetvasının yazılmasını kolaylaştırmıştır. 6 doktor tarafından kaleme alınan raporun sureti şu şekildedir: "Hüdâvendigâr-ı sâbık Sultan Murad Han Hazretleri'nin düçar oldukları illetin mahiyeti hakkında geçen eylülün yirmisi tarihiyle tanzim ve ita eylemiş olduğumuz raporda cezm ve itikadımızca illet-i mezkûrenin bir dâ-i ıdal(iyileşemez hastalık) olduğunu beyan eylemiştik. Şimdi şurasını da ilave ederiz ki, şayet Hâkân-ı müşârun ileyh hazretleri bir müddet-i medideden sonra hilaf-ı me'mul (umulanın aksine) iyileşse bile kuva-yı müdrike ve selâmeti akliyesini tamamıyla kesb edemezler.

İmza: İngiltere Sefârethanesi tabibi Diksan

İmza: Fransa Sefârethanesi tabibi Maruan

İmza: Münceri

İmza: Akif İmza Almanya Sefârethanesi tabibi Molih

İmza: Avusturya Sefârethanesi tabibi Soku

İmza: Kastori[148]

2. 3. 3. Sultan Murad Hakkında Yazılan Hal' Fetvası ve Tahlili

Sultan Beşinci Murad'ın davranışlanndaki dengesizlik sebebiyle tahttan indirilmesi devlet adamları tarafından gündeme getirilince, bu konudaki fetvanın formüle edilmesi yine Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'ye düşmüş, ancak bunu kaleme alacak ilmî yeterliliği bulunmadığından fetva emini tarafından padişahın "cünûn-ı mutbik ile mecnun olduğu ve imamet (hilâfet) görevini yerine getiremediği" gerekçesiyle kaleme alınan hal' fetvasını Hayrullah Efendi imzalamıştı.[149] Hayrullah Efendi'nin fetvâ yazacak kadar bile ilmi bilgisi olmadığı iddia edilmiş, hal' fetvasını

[148] Ahmed Midhat Efendi, **Üss-i İnkilab,** s. 316

[149] Mehmet İpşirli**, "Hayrullah Efendi",** s.76

bir rivayete göre Meclis-i-Maârif âzâsından Bağdadlı Fasîh Efendi'ye ve daha kuvvetli bir rivayete göre de Fetvâ emini Kara-Halil Efendi'ye yazdırmıştır.[150] Sultan Abdülaziz'in hal' fetvasından sonra Sultan Beşinci Murad'ın da hal' fetvasının altında imzası bulunan Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin Sultan Beşinci Murad için verdiği hal' fetvası şu şekildeydi;

"İmamü'l-müslim'in cünûn-ı mutbik ile mecnun olmağla imametten maksud fevt olsa uhdesinden akd-i imamet münhal olur mu? Beyan buyurula.
El-Cevab: Allahu âlem olur.

Ketebehu'l-fakir
Hasan afâ anh"[151]

Fetva sûretinden de anlaşıldığı üzere Sultan Murad, akli melekelerini kaybetmiş bir kişi olarak halifelikten ve padişahlıktan hal' olunmuştu. Amcası Sultan Abdülaziz de, aynı şekilde yine aynı gerekçeyle ve yine aynı kişi yani Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi tarafından verilen fetva ile daha üç ay önce hal' edilmişti. Bu fetvâda "Dâimî cinnet" mânâsına gelen "Cünûn-ı mutbık" tâbirini veliahd Abdülhamid Efendi'nin koydurduğundan bahsedilir. Abdülhamid Efendi'nin bundan maksadı, kardeşinin hiç bir zaman iyileşemiyeceğini halka ilân ettirmektir.[152]

Sultan Abdülaziz'in hal' fetvasında "akli dengesini kaybetmiş, devlet işlerinden anlamamak, devletin ve milletin parasını israf etmek" gibi ifadelerden dolayı kamuoyu ve ulema, Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'ye çok büyük bir tepki göstermişti. Fakat Sultan Beşinci Murad için yazılan hal' fetvasında yer alan "akli dengesini yitirmiş olmak, imamlık şartlarına sahip olmamak" maddelerin Sultan Murad da haiz olmasından ve Sultan Murad'ın akli melekelerini kaybettiğinin doktor raporuyle sabit olması nedeniyle hal' fetvasının yazılmasına pek kimse itiraz etmemiştir.

---

[150] İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi 5. Cild** s. 157, Abdülkadir Altınsu, **a.g.e,** 486

[151] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 121.

[152] İsmail Hami Danişmend, **a.g.e,,** s. 284

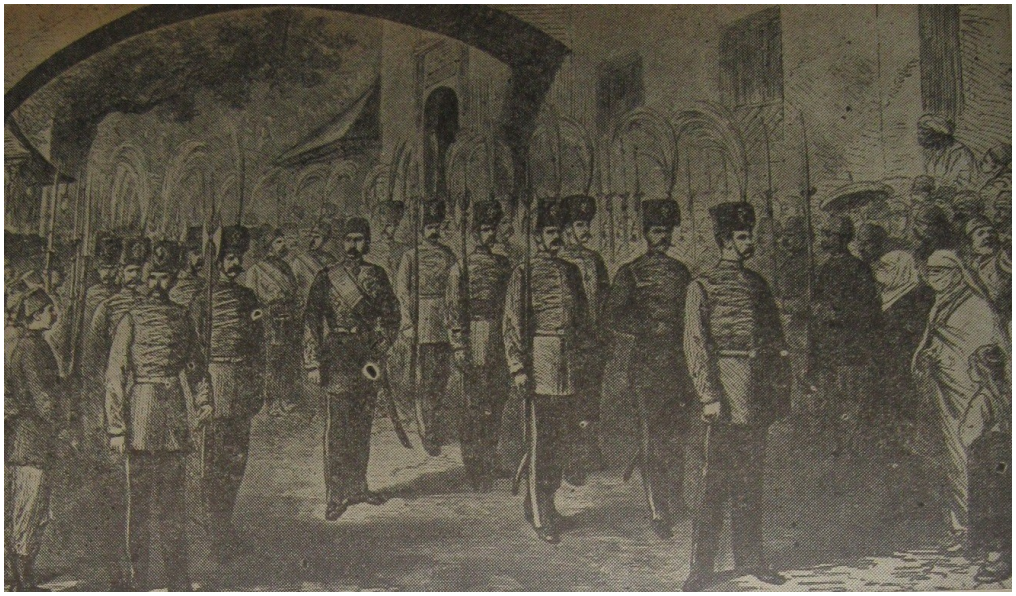
2. 4. SULTAN İKİNCİ ABDÜLHAMİD DÖNEMİ

2. 4. 1. Hasan Hayrullah Efendi'nin Sultan İkinci Abdülhamid Dönemindeki Faaliyetleri

Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi, 31 Ağustos'ta Sultan Beşinci Murad'ın hal'inden sonra Osmanlı tahtına cülus eden Sultan İkinci Abdülhamid Han döneminde de Şeyhülislam olarak - 31 Ağustos 1876 – 26 Temmuz 1877 tarihleri arasında - 10 ay 26 gün vazife yapmıştır. Hasan Hayrullah Efendi, 31 Ağustos'ta cülus eden yeni padişah Sultan İkinci Abdülhamid Han'ın Eyüb Sultan'da gerçekleştirilen kılıç kuşanma merasiminde yer alarak padişaha kılıç kuşandıran kişi olmuştur. Hasan Hayrullah Efendi, Sultan Murad ile Sultan Abdülhamid'in ilk şehzadeliklerinde hüsn-i hat ve ibâdet-i İslamiye hocalıklarını yapmıştır.[153]

Sultan İkinci Abdülhamid Han, amcası Sultan Abdülaziz'in tahttan indirildiği vakit sarayda idi. Sultan Murad'ın hal' edilme hadisesinde de yakinen olayları müşâhede eylemişti. Amcası Sultan Abdülaziz'i ve ağabeyi Sultan Beşinci Murad'ı tahttan indiren cuntacı taifeyi çok iyi tanıyordu. Devlet idaresindeki kuvvet, darbe ile devleti yöneten bu zevâtın elinde olduğu için tahta geçmeden önce Sultan Abdülhamid ile Midhat Paşa arasında Maslak Çiftliğinde bir görüşme gerçekleşmiştir. Bu görüşmede Veliahd Şehzade olan Abdülhamid, tahta geçtiği takdirde Kanun-i Esasi'yi ilan ederek meşruti bir yönetime geçilmesini temin etmiş ve tahta geçtiğinde verdiği sözü tutarak Meşrutiyeti ilan etmiştir. Meşrutiyeti ilan ettirerek halkın gözünde milli bir kahraman hüviyetine bürünen Midhat Paşa, 1877-1878 Osmanlı- Rus Harbinden Osmanlı Devleti'nin mağlup ayrılması neticesinde gözden düşmüştü.

[153] Yılmaz Öztuna, **II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti**, s.216

Resim 7: Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin de yer aldığı Sultan İkinci Abdülhamid Han'ın Kılıç Kuşanma Merâsimi (Y.H.Şehsuvaroğlu, Sultan Abdülaziz)

Sultan Abdülaziz'i tahttan indiren cuntacı grubun lideri Hüseyin Avni Paşa 16 Haziran 1878 tarihinde Çerkez Hasan Vak'ası[154] neticesinde ölmüş, Midhat Paşa Osmanlı-Rus harbinin suçlusu olarak yönetimden uzaklaştırılmış, Mütercim Rüşdü Paşa da idare tarafından görevlendirilmemiş olduğundan dolayı bu grup içerisinde iş başında kalan tek kişi Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi olmuştur. Sultan İkinci Abdülhamid Han, zimâm-ı devleti (devletin kontrolünü) ele geçirdikten sonra, amcası Sultan Abdülaziz'e karşı darbe yapıp onu tahtından indiren, daha sonra öldürdüklerine inandığı bu cuntacı taifeyi işbaşından uzaklaştırmıştır.

Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi, Sultan İkinci Abdülhamid döneminde 10 ay 26 gün süren şeyhülislamlığı vazifesi esnasında pek etkili olamamıştır. O dönem Adliye Nazırı olan Ahmet Cevdet Paşa'nın oluşturduğu Mecelle Heyetinin çalışmalarını engellediği iddiasıyla Cevdet Paşa, Ma'ruzat isimli eserinde "kezûbi(yalancı)" diye nitelediği Hasan Hayrullah Efendi'ye ağır eleştirilerde bulunmaktadır:

"Mehâkim-i nizâmiyyenin ahkâm-ı şer'iyyeden mücerred ve hâlî olması arzusunda bulunan mütefemicler, ale'l-husûs Fransız politikasına hâdim olanlar,

[154] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "**Çerkes Hasan Vak'ası",** Belleten, c. IX, sayı 33, TTK Basımevi, Ankara, 1945, s. 89-133.

Mecelle'nin te'lîfine başlandığından dolayı kullarına husûmet üzre idiler. Hele Kabûlî Paşa'nın iğfâlâtı olan Şeyhülislâm Kezûbî Hasan Efendi ve anınla berâber ziyy-i ulemâda bulunan nice cühelâ dahi, böyle bir fıkıh kitâbının dâire-i ilmiyyede yapılmayıp da dâire-i adliyyede yapılmasından dolayı aleyhime kıyâm etmişler idi. Âlî Paşa ol vakit müteferrid ve müstakil bi'r-re'y olduğu cihetle ona bu makule esbâbın çen-dân te'sıri olamazdı. Fakat zîrde muharrer esbâbdan dolayı o dahi böyle azlime bahane olabilecek sözlere kulak asmağa başlamış idi."[155]

Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin bu dönemdeki diğer önemli faaliyeti Meşihat Dairesinde projesini hazırladığı "Asakîr-i Milliye"(Milli Ordu) isimli projedir. "Asâkir-i Millîye (Millî Askerler)" ismiyle kurulmasına teşebbüs edilen ordu tasarısı fikri ve gerçekleştirilmesi, Şeyhülislâm Hayrullah Efendi ve Meşîhat Dairesinde geliştirilmişse de, daha sonra Sultan Abdülhamid kendi aleyhine hareket edileceği vehmiyle bu askerî teşekkülü ortadan kaldırmıştır[156].

Asâkir-i Milliye isimli ordu fikri hakkında kaynaklarda şu bilgiler yer almaktadır:

"Midhat Paşa'nın makâm-ı sadarete geçtiği günden İtibaren zaten galeyane gelmiş olan efkâr-ı islâmiyeyi kendi menfaati şahsiyeleri uğrunda feda eden bazı şürekâsıİyla beraber Rusya Devleti'yle muharebe etmeğe teşvik eylemek ve bir taraftan Şerrullah (Hayrullah) Efendi vasıtasıyla bâb-ı fetvâpenahîde tarik-i ilmîden Asâkir-i Milliye nâmıyla asker yazmak ve arkasına üniformasını giyerek patrikhanelere -emsali görülmemiş olduğu halde- kendisini zito zito diye alkışlatıp bir takım vaidler etmek ve ol vakit (borsa) Galata komiserliğinde bulunan Abidin Bey vasıtasiyle gece meş'ale ellerinde olarak - Atina ve Fransada olduğu gibi - bir takım palikaryaları Camlı köşk önüne kadar zito zito diyerek getirmek ve diğer tarafdan bir takım yobaz tabir olunan softa ve leblebici vesaire gibi âdemleri başlarına toplayıp camlı köşkün pişgâhına kadar gelerek zât-ı şahâneyi oraya davetle "Biz muhârebe isteriz, illâ muhârebe olmalıdır. Padişahım sen gençsin, korkma bizim bir milyona karib askerimiz vardır. Biz gömleğimize varıncaya kadar

[155] Ahmet Cevdet Paşa, **Maruzat,** Çev: Yusuf Halaçoğlu, TTK yayınları, Ankara, s. 201

[156] Abdülkadir Altınsu**, Osmanlı Şeyhülislamları,** s.486

fidaye hazır ve müheyyayız. Bi'l-cümle millet, senden bunu bekliyor" diyerek bir takım tehditâmiz ve âdâba münâfi şeyler teklif ettirilmiştir"[157]

"Şeyhülislâm Hayrullah Efendi vasıtâsıyla meşihat dairesinde ilmiye mensublanndan tertib edildiği padişahın -yukarıya nakl olunan- muhtırasında söylediği "Asâkir-i Milliye" esasen vehmini mucib olduğu halde Ziya ve Kemal beylerle diğer zâatların bir encümen teşkiliyle riyâsetini Midhat Paşa'ya tevdî ederek yazmaya başladıkları ve padişahın Fransa'daki Komün askerine benzettiği millî askerin, Midhat Paşa'nın konağına gidip alkışlamaları ve paşanın muhalifleri tarafından bu vesile ile enva-i mefâsidde bulunulması, padişahın vesvesesini büsbütün tahrik etdiğinden millî asker ve onu teşkil eden encümen ilga olundu. Gönüllü asker olmak arzu edenlerin dâire-i askerîyeye müracaat etmeleri ilân edildi."[158] Bu bilgiler ışığında; Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi öncülüğünde Meşihat Makamı'nın teşekkül ettirdiği Asâkir-i Milliye isimli kurum, Sultan Abdülhamid Han'ın tarafından kendisine bir tehtid olarak algıladığından dolayı ılgâ edilmiştir.

2. 4. 2. Şeyhülislamlıktan Azli ve Şeyhülharemlik Vazifesi ile Medine'ye Gönderilmesi

Sultan İkinci Abdülhamid, kendisine pek güvenmediği halde cülusundan sonra da Hayrullah Efendi'yi bir müddet daha meşihat makamında bıraktı. 26 Temmuz 1877'de azlinden sonra da -muhtemelen kontrol altında tutmak amacıyla- huzurunda yapılan bazı istişarî toplantılara davet etti. Daha sonra Hasan Hayrullah Efendi'nin kendi arzusu üzerine Şeyhülharemlik vazifesiyle Medine'ye gönderildi.[159] Hasan Hayrullah Efendi, 26 Temmuz 1877 tarihinde Şeyhülislamlık'tan azlolunduktan sonra kendisine 10.000 kuruş ma'zuliyet maaşı bağlanmıştır.[160] Kendisine bağlanan maaştan ve ihsân olunan paradan dolayı Hasan Hayrullah

[157] İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Sadrazamanlar, C.1**, Dergah Yayınları, İstanbul 1982, s.349

[158] İbnülemin, **a.g.e.** s.355

[159] Mehmet İpşirli, **"Hayrullah Efendi",** s.76

[160] İlhami Yurdakul, **Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatı'nda Reform(1826- 1876)**, s.248

Efendi, padişaha hitaben teşekkür mektupları kaleme aldığını almıştır.[161] Şeyhülharem olarak atanan Hayrullah Efendi'nin ma'zuliyet maaşı beraberinde Medine'ye gidecek olan kayınpederine tahsis olunmuştur.[162] 26 Temmuz 1877 tarihinde Şeyhülislamlık vazifesinden azledilen Hasan Hayrullah Efendi, 1879 Haziran'ında Şeyhülharem ta'yin olunarak Medine-i Münevvere'ye gitmiştir.[163]

Şeyhülharemlik; Mekke ve Medine şehirleri dini bakımdan sahip oldukları kutsallık ve saygınlık dolayısıyla "Harem" ismiyle anılmaktadır. İslamiyetin ilk yıllarından itibaren bu şehirlerdeki dini ve kültürel hayat yine Harem olarak bilinen Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebevi'de şekilleniyor, burada ders veren, ilmi kudretleri ve şöhretleriyle temayüz etmiş âlimlere "şeyhülharem" ünvanı veriliyordu. Osmanlılar, Haremeyn'e hâkim olunca idari yapıda herhangi bir değişiklik yapmamış, Mısır'a bağlı Cidde eyaleti ve Habeş Beylerbeyliğiyle Harem-i Şerif'in işlerini üstlenen Mekke şeyhülharemliğini tesis etmiştir. Medine'de de Osmanlı otoritesini merkezi hükümetin tayin ettiği şeyhülharemle ordu kumandanı temsil ediyor, bazen bu iki görev tek kişinin uhdesinde toplanıyordu. Osmanlı padişahlarının Medine'deki temsilcisi olan şeyhülharem özellikle Mescid-i Nebevi'ye dair işlerden sorumluydu. Ayrıca Şeyhülharem olarak vazifelendirilen kimselerin Arapça bilmeleri gerekiyordu.[164]

Hasan Hayrullah Efendi, Şeyhülharem olarak Medine'ye kendi arzusu üzerine görevlendirilmiştir. Hasan Hayrullah Efendi'nin, Medine'ye gitmek istemesinin sebeblerini; Şeyhülislamlık'tan sonra ona yakın dini bir makamda bulunmak istemesi ya da İstanbul'daki siyasi ortamı önceden tahmin edip, Sultan Abdülaziz'in hal'i ve ölümü meselesinde dahli olduğu ortaya çıkar düşüncesiyle merkezden uzaklaşmak isteği olarak zikredebiliriz.

---

[161] **BOA, Y.EE. 88/84**

[162] **BOA, İ.DH, 101810**

[163] İlmiyye Salnamesi, **Osmanlı İlmiyye Teşkilatı ve Şeyhülislamlar**, s.486; Abdülkadir Altınsu, **Osmanlı Şeyhülislamları,** s.206

[164] Mustafa Sabri Küçükaşçı, "**Şeyhülharem",** DİA C. 39, İstanbul 2010, s. 90-91

"Şeyhü'l-harem-i nebevi ve Medine-i Münevvere muhafızı Ferik Sabri Paşa'nın vefâtına mebni iki kıtanın tefriki ile Şeyhü'l-haremliğin, kendisinin emel ve arzusuna mebni devletlû faziletlû Hayrullah Efendi uhdesine ihâlesi münâsih görülmüş olmağla ol bâbta her ne veçhile emr-ü ferman-ı hümayun şeref-sudûr buyurulur ise. ."

15 Rebiyyülevvel 1296(9 Mart 1879)[165]

Hayrullah Efendi'nin Medine'ye "Şeyhülharem" olarak vazifelendirilmesi Mekke Emiri Şerif Abdülmuttalib Efendi tarafından rahatsızlıkla karşılanmıştır. Şerif Abdülmuttalib Efendi; Sultan Abdülaziz'in hal'inde ve Beşinci Murad'ın biat merasiminde o devirde Şeyhülislam olan Hasan Hayrullah Efendi ile bozuşmuş ve bu hâli Sultan Abdülhamid'in arzusuna muvâfık düşmesiyle Haziran 1880'de Mekke Emiri olmuştur.[166] Şerif Abdülmuttalib Efendi, Şeyhülharem olan Hasan Hayrullah Efendi ile alakalı Sultan Abdülhamid Han'a birçok jurnal göndererek bu vazifeden uzaklaştırılması için gayret göstermiştir. Şeyhulharem Hasan Hayrullah Efendi'nin sâdattan Seyyid Sâfi hakkında yakışıksız muamelede bulunduğu[167], memur olduğu hizmette adaba uygun hareket etmediği[168], Peygamber Efendimiz'in Hücre-i Saadetinin temizliği ve tamiri hususunda gereken ihtimamı göstermediği ve bundan dolayı Şeyhülharemliğe uygun birisinin getirilmesi gerektiğini[169] belirten jurnaller ile gözden düşmesini sağlamıştır.

Mekke Emiri Şerif Abdülmuttalib Efendi'nin 17 Rebiulahir 1297(Mart 1880)'de padişaha takdim ettiği bir jurnalde Sultan Abdülaziz'i hal' eden erkânın Sultan Abdülaziz hakkındaki kanaatlerini şöyle anlatmaktaydı:

"Sultan Aziz merhumun hal'i müzakeresi için Bâb-ı Seraskerî de tecemmû etmiş olan Rüşdü ve Midhat ve Hüseyin Avni paşalar ile diğer tanımadığım bir paşa (belki Kayserili Ahmed Paşa) ve Hasan Hayrullah Efendi taraflarından

[165] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat paşa ve Yıldız Mahkemesi,** s.135

[166] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Mithat Paşa ve Tâif Mahkûmları**, s.141

[167] **BOA, Y.A...HUS. 164 151**

[168] **BOA, Y. A. HUS, 164/ 144**

[169] **BOA, Y. PRK. MK. 1/23**

cemiyet-i mezkûreye davet olunduğumdan azîmet ettim. Keyfiyet-i müzakerelerini Rüştü Paşa, dâilerine açtı. Ben de bilâ-küfr halife ve hükümdarın tebdili caiz olmadığını Sadeddin hazretlerinin fetvasıyla malûm ve bu gibi meşru olmayan bir hareketin men'-i vukuu için Sultan Mahmud merhumun altmış bin insanın kanını feda eylediği derkâr iken Sultan Abdülaziz hazretlerinin hal'ini tezekkür etmek muvafık-ı maslahat olmadığını kendilerine beyan ettim. Hayrullah Efendi de: "Ben Sultan Abdülaziz'in küfrüne şahadet ederim" diye tekrar söylediği gibi Rüştü Paşa dahî "-Eğer Sultan Abdülaziz daha on gün makam-ı hilâfet de bulunur ise memâlik-i mahrüsa-i İslâmiye'nin mahvolacağını ifade etti." Şu madde hakkındaki malûmatım bundan ibaret olup bu cihetle müşarünileyh Hayrullah Efendi'nin şeyhu'l-haremlikte bekâsını tecviz edemiyeceğimi arza ibtidar eylerim. Katibe-i ahvalde ferman Hazret-i veliyyü'l-emr efendimizindir. 17 Rebiuîahir sene 97

Ed-dâî Emîr-i Mekke-i Mükerreme
Abdülmuttalib ibn-i Galib[170]

"Sultan Abdülaziz merhumun hal'ine sebeb olan ve hal' meselesinde dini bir makam olan Şeyhülislamlığı kullanan bir zâtın Şeyhülharemlik gibi kutsal vazifede kalmasının doğru olmadığını" yazdığı jurnalde belirten Şerif Abdülmuttalib Efendi amacına ulaşacaktı.

2. 4. 3. Şeyhülharemlikten Azli ve Yıldız Mahkemesi Kapsamında Tutuklanması

Şerif Abdülmuttalib Efendi ve diğer bazı kişilerin verdiği jurnaller üzerine öteden beri Sultan Abdülaziz'in ölümünün intihar değil de cinayet olduğunu düşünen Sultan İkinci Abdülhamid Han, 1881'de Yıldız Mahkemelerini kurdurup, Sultan Abdülaziz'in hal' ve ölümü meselesinin yargı önünde açıklığa kavuşmasını istiyordu.

Sultan Abdülaziz'in ölümünde hal' erkânının etkisi olduğunu düşünen Sultan Abdülhamid, darbecilerden hukuk önünde hesap sormak istiyordu. Tahta geçer geçmez - tabir-i caizse - kucağında bir Osmanlı-Rus Harbini bulmuştu. Harbten sonra da yavaş yavaş devlet idaresini ellerine almaya başlamış ve hal'e iştirak

[170] **BOA, Y. EE. 88/83**

edenlerle ilgili bilgiler toplamaya ve bu olayı gizliden gizliye araştırmaya başlamıştı. 1881'e gelindiğinde de bu mevzu ile ilgili aldığı jurnaller mucibince Sultan İkinci Abdülhamid, olayla ilgili olarak tahkikat açtırmıştı.

Sultan Abdülaziz'in ölümü meselesinde birinci derecede medhaldar bulunan kişiler şu şekilde sıralanıyordu: Pehlivan Mustafa Çavuş, Boyabadlı Hacı Mehmed, Cezayirli Mustafa, Mabeynci Fahri Bey ve Midhat, Rüşdü, Damad Mahmud, Damad Nuri paşalarla Hasan Hayrullah Efendi[171]. Bunlardan Pehlivan Mustafa, Hacı Mehmed, Cezayirli Mustafa ile Mabeynci Fahri Bey, Sultan Abdülaziz'i bizzat öldürmekle[172]; diğerleri ise hal' ve ölüm işinde etkileri oldukları gerekçesiyle suçlanıyorlardı.[173]

Sultan İkinci Abdülhamid, sorgular sonucunda Sultan Abdülaziz'in ölümünün intihar sûretiyle olmayıp; katl sûretiyle gerçekleştiği iddiasıyla veli-i maktûl sıfatıyla dava açmıştır. Bunu müteakib de neler yapılması konusunda komisyonlar kurularak vükelâca müzakere olunmuş ve nihayet halka açık bir yargılama olması kabul olunmuştu. Yargılamanın Yıldız Sarayı içerisinde Malta Karakolu yanına kurulan büyük çadırda olması kararlaştırılmıştı.

O sıralarda Aydın Valisi olan Midhat Paşa, Adliye Nazırı Ahmet Cevdet Paşa ile birlikte İstanbul'a getirilmişti. Mütercim Rüşdü Paşa ise o sırada Manisa'da olup, hastalığının ağırlığı sebebiyle İstanbul'a getirilememişti. Ancak İzmir'e getirilip orada sorgulanmış ve tekrar Manisa'ya gönderilmişti. Hasan Hayrullah Efendi ise o sırada Hicaz'da bulunmaktaydı. Sorgusu alınmamış ve mahkemece hakkında herhangi bir hüküm verilmemişti.

Sultan Abdülaziz'in ikinci mabeyncisi Seyyid Bey, Yıldız Mahkemesi'ndeki

---

[171] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s.163.

[172] Pehlivan Mustafa, Hacı Mehmed ve Cezayirli Mustafa, bu işte dahilleri olmadığını söylemişlerse de daha sonra ifadelerini değiştirip suçu kabul etmişler, ölüm emrini Damad Mahmud Paşa'dan aldıklarını söylemişlerdi. Fahri Bey ise katl mes'elesinde herhangi bir dahli olmadığında ısrar ile bu iddiaları kabul etmemişti. Fahri Bey, bu kişileri saraya sokmak, öldürmek için çakı vermek ve katl esnasında da Sultan Aziz'in kollarını tutmakla suçlanıyordu.

[173] Damad Mahmud ve Nuri paşalar, öldürme emrini vermekle suçlanmaktaydılar.

sorgusunda Feriyye Sarayında görev yapan ve Sultan Abdülaziz'i öldürdükleri iddia edilen üç pehlivanı, hal' erkanının kararıyla vazifelendirildiklerini beyan etmiştir; "Bu adamları Efendimiz ve Valide Sultan bildikleri gibi ben de bilirim, emin ve işgüzar adamlardır" demiş ve bunların tâyinleri de saraydaki vükelâ komisyonu (Rüşdü, Midhat, Hüsevin Avni. Damad Mahmud Paşalarla, Hasan Hayrullah Efendi) kararıyla olmuştur."[174] Hayrullah Efendi ve diğer hal' erkânı bu üç pehlivanı göreve getirerek Sultan Abdülaziz'in cinayetine sebebiyet vermekle suçlanmıştır.

Hayrullah Efendi'nin, Midhat ve Rüşdü paşaların sorgulanmaları sırasında olayla ilişkili olarak sıkça adının geçmesine rağmen yargılanmaması, şeyhülislamlık görevinde bulunmuş dini bir şahsiyet olmasından kaynaklanmaktaydı. Padişah, şeyhülislamlık sıfatı nedeni ile bir zamanlar Sultan Abdülaziz'in ve kendisinin dini alanda vekilliğini yapmış olan bu kişinin açıkça yargılanmasının, izlemekte olduğu İslamcı politikaya, gerek ulemanın ve halkın tepkisini çekmesi açısından, gerekse de diğer İslam devletlerinin göstereceği ilgi açısından ters düşeceğine inanarak gerek duymadı.[175]

Hasan Hayrullah Efendi, 13 Şaban 1297 telgraf[176] ve ardından gönderilen tahrirat üzerine Medine-i Münevvere'de Şeyhülharem olarak bulunduğu esnada, 1297 Ramazan'ın ikinci günü (8 Ağustos 1880) azledilip Mekke'ye getirilerek ihtilattan men edilmiş ve bir evde nezaret altına alınmıştı[177] Hayrullah Efendi hakkında Mekke emirine yazılan tahriratın sureti de aynen şöyledir:

Mekke-i Mükerreme Emâret-i celilesi Cânib-i âlisine

---

[174] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi,** s.191

[175] Esra Yakut, **Şeyhülislamlık**, s.184

[176] Mekke-i Mükerreme Emûret-i celilesine

Şeyh-ul-harem-i sabık Hayrullah Efendinin Mekke-i Mükerreme'ye celbiyle ahar mahalle azimetine müsaade olunmaması lüzumu bâ irade-i seniyye ihtar olunur. Tafsilâtı posta ile bildirilecektir. Olbabda emr ü ferman hazreti menleh-ül-emrindir.

13 Şaban, Sene 97.

Aslına mutabıktır.
Ali R ı z a

Hayrullah Efendinin nezd-i sâm-i cenâb-ı emâretpenâhîlerinde dahî malûm olan ahvâli mülâbesesiyle bulunduğu hizmet-i mukaddesede ve belki Medine-i Münevrere de ibkâsı bi'l-vücuh câiz ve münâsib olamamasına mebnî Şeyhü'l-haremlik hizmet-i mübeccilesinden azl ve ihraç buyrulduğu misillû âhar bir mahalle azimetine cidden ve filen mümanaat buyrulmak ve harekât ve sekenâtı daima ve mütevâliyen ve bizzat taht-ı nezaret-i aliyye-i hâşimanelerinde bulunmak üzere kendisinin Mekke-i Mükerreme'de ikâmetine irade-i adalet âde-i hazret-i hilâfetpenahî müteallik buyrulmuş ve hükm-ü irade-i seniyyenin tamamiyle infazına taraf-ı sâmi-i emâret-penahîlerinden bezl-i himmet buyurulacağı bedihiyattan bulunmasına mebni bu hususta îrad-ı vesâyâ ile tekidâta lüzum görülmemiş olmağla ol bâbda. 13 Şaban, Sene 97

Aslına mutabıktır.
Ali Rıza

Hayrullah Efendi hakkında verilen bu ilk karar aynı tarihli hususî tezkire ile saraydan Bâb-ı Âli'ye de bildirilmişti. Bu tezkirede Mekke emîrine çekilen telgraf ile yazılan tahriratın birer suretlerinin gönderildiği bildirildikten sonra Hayrullah Efendi hakkında şöyle denilmiştir:

"Kendisinin bu muameleye mazhariyeti müşarünileyh Şerif Abdülmuttalib hazretleri tarafından arz olunan tefevvühât-ı gayr-i lâyikasiyle muttasıf olduğu ahlâk-ı rediyyeden münbais ve adalete müstenid olmasiyle lede'l-hâce bu babda taraf-ı sâmi-i âsafânelerinden (Bu tarihte başvekâlette Kadri Paşa bulunuyordu) dahi Şerîf-i müşarünileyh hazretlerine tebligat-ı münasibe icrası emr ü fermân-ı hazret-i tacidarî üzerine ihtar olunur. ol babda"

13 Şaban, Sene 97

Hayrullah Efendi, Taif sürgünleri gelinceye kadar sıkı bir nezâret altında tutulup, yazın hükümet Taif'e nakledildiği zaman Tâif'e götürülmüş ve kışlada ikamet ettirilmişti. Sonra Abdülmuttalib Efendi, kendisini diğer mevkufların yanına hapsetmiş ise de[178] Vali Safvet Paşa, Hayrullah Efendi'nin hapsine dair bir emir

[178] Mekke emîri Abdülmuttalib'in, Hayruliah Efendi'nin Tâif kalesinde diğer mahkûmların bulundukları mahalde hapsedilmiş olduğuna dair beyo başkâtipliğine gönderdiği 12 Zilkade 98 tarihli tarihli tahrirat:

olmadığından bahsedip Hayrullah Efendi'yi hac için Mekke'ye götürmüştü Fakat Şeyhülharem ve sabık Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin tevkif edilerek Mekke'ye götürülmesine dair 18 Rebiulevvel 1298(21 Mart 1881) tarihli Raşid Naşid imzalı Şeyhülharem Hasan Hayrullah Efendi'ye dâir Hicaz Vilâyetin'in tahrirât-ı mufassalası[179] sonucu Hayrullah Efendi Mekke'ye getirilmiştir. Vali Safvet Paşa'nın 1882 yılında azlini müteakib, Şerif Abdülmuttalib Efendi'nin ısrarı üzerine Hayrullah Efendi Mekke'den alınarak haremiyle beraber mahfûzen Tâif'e götürülüp 1299 Safer'inde Osman Paşa'nın kumandanlığı zamanında Tâif kalesindeki mevkufların bulundukları mahalle naklolunmuştur.

Hayrullah Efendi'nin zevcesi için Tâif içinde bir ev kiralanarak âilesi oraya konmuş ve hâmile olan hanımı 1299(1882) senesi şevvalinde bir erkek çocuk doğurmuştur.[180] Hayrullah Efendi'nin hanımı ile çocuğunun hizmetine uşağı İbrahim Efendi tayin edilmiştir.

Mabeyn-i hümâyun-ı cenâb-ı mülûkâne Başkitabet-i aliyyesine,

Atûfetlu Efendim Hazretleri,

Tâif'te taht-ı tevkifte bulunan canilerin muhafazalarına memur olan asakir-i nizamiye binbaşısı tarafından verilen üç kıta jurnaller leffen takdim olunduğu misillû hükümet konağında ikamet ettirilmiş olan Hayrullah Efendi dahi geçende câni-i merkumunun bulundukları kalenin bir odasına naklettirildiğinden hanesine olmak üzere tastir ve mekşufen ita eylediği iki kıta mektubun sureti alınarak asılları mâtviyyen irsal-i savb-ı âli-i kerimaneleri kılınmağla olbabta emr ü irade hazret-i men leh-ül-emrindir. Taif'ten : 12 Zilkade, Sane 98 ve 24 Eylül, Sene 97.

El Muttalib Abdullah
(Mühür)

[179] **BOA, Y.EE. 78/18,**

[180] Midhat Paşa, **Mir'at-ı Hayret**, s.317

III. BÖLÜM
TAİF KALESİNDEKİ HAPİS HAYATI VE ÖLÜMÜ

3. 1. HASAN HAYRULLAH EFENDİ'NİN TÂİF KALESİNDEKİ HAPİS HAYATI

3. 1. 1. Hasan Hayrullah Efendi'nin Taif Hapishanesindeki İlk Yılları

8 Ağustos 1880 tarihinde Medine'deki Şeyhülharemlik vazifesinden azledilen Hasan Hayrullah Efendi, Mekke Emiri Şerif Abdülmuttalib Efendi'nin kıskacı altındaydı. Şerif Abdülmüttalib Efendi, sadarete gönderdiği mektuplarda Hasan Hayrullah Efendi'nin irade buyrulduğu üzere Mekke'den getirtilerek Taif'te mahkum edildiğini belirtmiştir.

16 Temmuz 1880 tarihinde İstanbul'dan hareket ederek Taif kışlasına getirilen mahkumlar, Tâif Hapishanesinde kendilerine ayrılan odalara yerleştirilmişlerdi. Daha sonra sâbık Şeyhulislâm Hayrullah Efendi de buraya getirilip Nuri Paşa'nın odasının karşısındaki bir odaya konularak Şerif Abdülmuttalib'in emriyle ihtilâttan men edildiği gibi yemeği de ayrı verdirilmişti. Mahkûmların oda kapılarının önüne nöbetçi konularak ilk zamanlarda birbirleriyle konuşmaları men edilmişti.[181]

[181] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Taif Mahkumları**, s.17

Mevkufların geldikleri ilk zamanlarda hakklarında yapılan ve yapılacak olan muameleden Mekke emîri sorumluydu. Bütün gayretiyle pâdişâhın tevccühünün devamını temin etmek isteyen Şerîf Abdülmuttalib Efendi, bunlar hakkında ağır muamelelere başlamış; Midhat, Mahmud, Nuri paşalarla Hayrullah Efendi'den gayrisinin iki ayaklarına birden pranga vurulmasını emretmiş ve çilingirler getirilerek diğer mevkufların ayakları demirlenmişti. İki ayakları birden ağır demirlere vurularak yürüyemez bir hale gelen mevkufların bu acınacak hali, tabiî ihtiyaçlarını bile karşılamaya mâni olduğundan bir müddet sonra vâki istirham üzerine bunların sol ayaklarındaki bukağılar çıkarılmış, fakat bu çıkarılan demirin ağırlığı sağ ayaklarına ilâve edilmişti.[182] Daha sonra ise Vali Safvet Paşa'nın gayretiyle prangalar tamamıyla sökülmüş ve buna mukâbil kaçmamaları için pencerelere demir parmaklık konulup bazı yerler de kapatılmıştır.

İlk zamanlarda mevkufların birbirleriyle görüşmeleri menedilmiş ise de küçük bir mahalde ve bilhassa yemek esnasında bunun mümkün olamayacağı anlaşıldığından bu cihete göz yumulmak zarûreti hasıl olmuştur. Mevkufların aileleriyle muhabere etmeleri ve bunun şekli hakkında bir takım muhabereler cereyan etmişti. Çünkü mektuplarında zülfiyâra dokunur bir şey yazılmamasına ve âilelerinden başkalarıyla muhabere etmemelerine ve mektuplarının Mekke emîri ve Hicaz valisi ve Hicaz komutanı taraflarından muayene edilmelerine dair emirler verilmişti.[183] Mevkuflar haberleşmelerinde isimlerini değiştirerek birer müstear ad aldıkları gibi gerek muhabere ettikleri şahsiyetlere ve gerekse de bazı mevki ve şehirlere de isimler koymuşlardı. Mesela; Hayrullah Efendi - Seyyid Halid, Hayrullah

---

[182] Tâîf kışlasında mevkuf bulunan malûmü'l-esâmi canilerden Nuri Paşa'nın hastalığı evvelki gibi olmayıp cismen oldukça kesb-i afiyet etmiş ise de aklınca olan ihtimali el'an Hâkidir. Bir şey istediği halde söyleyip bir şey sorulsa cevabını verip yine sükütu ihtiyar ediyor. Necib Bey nezleden biraz hastalanmış ise de iade-i sıhhat etmiştir. Şifahen ita buyrulan emr-i âli-i cenab-ı emaretpenâhîleri üzerine paşalardan maadasının iki ayaklarına mevkiince amud tabir olunur bir nevi bukağı konmuş olduğu gibi ahiren tahriren îtâ buyurulan emri-i sâmi-i cenâb-ı hâşimaneleri üzere sol ayaklan zikrolunan bukağıdan çıkarılıp mezkûr amud haddinin üzerine misli dahi ilâve olunarak pranga tarzında sağ ayaklarında ibka kılındığı ve bunlardan başka vukuat olmadığı arz olunur. Ol babda emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir, 4 Eylül, Sene 97.

35. Alay , T. Binbaşısı
Mahmud Celâleddin [Mühür]

[183] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Taif Mahkumları,** s. 27

Efendi'nin kayınpederi olup Medine-i Münevvere'de mücâvir bulunan Arpacılar imamı Sofu Ahmed Efendi - Kutb müstear adlarını almışlardı. Hayrullah Efendi'nin ailesinin yanında bulunan uşağı İbrahim Ağa'ya da Güzer adı verilmişti. Mekke-i Mükerreme'ye Mualla, Medine-i Münevvere'ye Mâcid, Cidde'ye Câbir, Taif'e Tâhire, Taif kalesine Zâviye, İstanbul'a İsfehan müstear isimleri verilmişti[184].

Mekke Emiri Şerif Abdülmuttalib Efendi'nin Hicaz Valisi olan Osman Nuri Paşa ile ters düşmesi ve Osman Nuri Paşa'nın Abdülmuttalib Efendi'nin hilâfet davasıyla isyan edeceğini belirten uydurma bir irade ile Abdülmuttalib Efendi'yi azl ve tevkif etmesi sonucu, Taif Mahkumları ilk zamanlarına nazaran daha rahat bir hapis hayatı yaşamışlardır.[185] Taif Mahkumları arasında yer alan Midhat Paşa, refikasına yazdığı 1299 tarihli mektubunda[186] Şerif Abdülmuttalib Efendi hakkında;

".. Bu zaat İstanbul'a yaranmak için bize çok eziyet etmiş olmasıyla şimdi ef'aline mücazat olarak bizim halimize girmesi ve karşımızdaki harab daireye konulup hapsedilmesi büyük ibret ise de bu zaatın yüz yaşında bir ihtiyar adam olduğuna nazaran ve nesli âlisine hürmeten insana rikkat ve refet geliyor" sözleriyle kendilerine fenalık yapan yüzlük ihtiyarın hayatının sonundaki haline acıdığını yazıyor.[187] Hayrullah Efendi'nin mahkumiyetinin ilk yıllarında, İstanbul'daki ailesinin padişaha Hasan Hayrullah Efendi'nin afvı için dilekçe yazmışlardır. "Hayrullah Efendi'nin zevcesi Fatma Zehra ve kerimeleri Sıdıka, Servet ve Bedriye Hanımlar tarafından 11 Şubat 1881 (11 Rebiyülevvei 1298) tarihli velâdet-i nebeviye hürmetine Hayrullah Efendi'nin afvı hakkında verilmiş olan istida Yıldız evrakı arasındadır."[188]

---

[184] Mithat Paşa, **Tabsıra-i İbret**, s.269, 298

[185] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Taif Mahkumları,** s. 41

[186] Midhat Paşa, **Tabsıra-i İbret,** s. 279

[187] Şerif Abdülmuttalib Efendi'nin azline dair teferruatlı bilgi için Belleten 39. sayısında İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın **"Hicaz Vali ve Kumandanı Osman Nuri Paşa'nın uydurma bir irade ile Mekke Emiri Şerif Abdülmuttalib Efendi'yi Azletmesi"** isimli makalesine bakılmalıdır.

[188] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi,** s.135

3. 1. 2. Midhat Paşa ve Mahmud Paşa'nın Ölümleri ve Hasan Hayrullah Efendi'nin Durumu

Yıldız Mahkemesi kapsamında tutuklanan Midhat Paşa ve Mahmud Paşa hakkında, bu iki paşayı İngilizlerin Hindistan'a kaçırdığına dair söylentiler çıkmıştır. 1883 yılı Ocak ayında Midhat Paşa eşine yazdığı mektupta bu rivayetlerden şikayet etmekte ve şöyle demektedir;

"Sübhanallah, acaba ertesi günü meydana çıkacak bir yalanı birgün evvel düzüp koşup çıkarmakta ne meziyet ve fazilet mütealea olunur…" sözleriyle döndürülen dolabın farkında olmayarak safiyane mütaleada bulunmaktadır. Devlet idaresi bu söylentilerden son derece rahatsızlık duymuş, gazetelerde çıkan bu haberler[189] üzerine, Sadrazam Said Paşa ile Hicaz'daki idari yetkililer arasında yapılan yazışmalarda böyle bir olayın gerçekleşmemesi için gereken tedbirlerin alınması belirtilmiştir.[190]

Midhat Paşa hayatının son zamanlarında sırtında çıkan Şirpençe hastalığı yüzünden zor günler yaşamıştır. Midhat Paşa, gizlice ailesine gönderdiği mektuplarda "iaşe konusunda vaziyetlerinin değiştiğinden, verilen yemeklerin azaldığından, aşçılara yol verildiğinden, yanlarından bulunan kağıt, kalem ve hokkaların toplandığından" özetle hapishanedeki şartlarının ağırlaştırıldığından bahsetmiştir[191].

Midhat Paşa'nın eşine göndermiş olduğu bu mektupta; Hasan Hayrullah Efendi'nin Taif'te evlendiği eşi ve ondan olma çocuğu[192] hakkında da bilgiler vardır.

---

[189] **BOA, HR. TO, 81/69**

[190] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Taif Mahkumları**, s.46 -47

[191] Bu mektuplar gizlice elden gelen mektuplardı.

[192] Hasan Hayrullah Efendi, Şeyhülharemlikten azledilip Mekke'de yaşamaya mecbur kaldığı zamanlarda(1880 yılında) Mekke'de bir cariye ile evlenmiştir. Lakin 1 sene sonra Hayrullah Efendi tutuklanıp Taif Kışlasında hapse konulunca eşine ve doğan çocuğuna Hayrullah Efendi'nin bakıcısı İbrahim Ağa bakıyordu. (Hıfzı Topuz, **Taif'te Ölüm**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000, s. 233)

Hayrullah Efendi'nin eşi ile çocuğu ve uşaklarının Tâif'ten Mekke'ye götürülmeleri, Mekke'de halk arasında mevkufların öldürüleceklerine dair dedikodular ortaya çıkmış, valinin aleyhdarları tarafından derhal Mabeyne telgraf çekilerek Sarayın nazar-ı dikkati celbedilmiş, bunun üzerine uşak, aşçı ve Hayrullah Efendi'nin refikası ile çocuğu yine Tâif'e döndürülmüşlerdir.

Midhat Paşa, ailesine yazdığı son mektubunda[193] öldürüleceklerine dair bir havanın olduğunu sezinlediğinden, uyanık bulunmaları sebebiyle zehirlenmekten kurtulduklarından bahsetmektedir. 7 Mayıs 1884'ü 8 Mayıs'a bağlayan gece yarısı Taif Kışlası'nda hayata gözlerini yuman Midhat Paşa ve Mahmud Paşa hakkında boğularak öldürüldüklerine dair bilgiler yer almaktadır.[194] Taif Kışlasındaki mevkuflardan Mahmud Paşa'nın karşısındaki odada yer alan Hasan Hayrullah Efendi, o gece büyük bir korku ve dehşet yaşamıştır. Paşaların ölümüyle alakalı duyduğu sesler üzerine korkuya kapılarak odasında sessiz bir şekilde gizlenen Hasan Hayrullah Efendi, olay gecesindeki durumu şu şekilde anlatılmaktadır;

"Vak'a gecesi, odası Mahmud Paşa'nın odasının karşısında bulunan Hayruliah Efendi, Mahmud Paşa'nın kapısı kırılırken uyanmış, telâş göstermiş. Kapısı önünde nöbet bekleyen asker "Efendi, sen korkma, sana bir şey yok, yarın sabah evine gideceksin" diye seslenmiştir. Halbuki Hayruliah Efendi uykudan uyanarak ve ne olduğunu bilmeyerek Mahmud Paşa'nm feryadı üzerine bütün bütün ürkmüş, odada bulunan eşyaları kapının arkasına yığarak odanın içinde meyyit-i müteharrik suretinde sabahlamıştır. Mâbeynci Fahri Bey de Mahmud Paşa'nın feryadı üzerine uykudan fırlayarak odadan çıkmak istemiş ise de nöbetçi "yasaktır" diye göğsüne süngüyü dayadığı için nâçâr odasında kalmıştır."[195]

Midhat Paşa, son zamanlarında öldürüleceğinden şüphe edip Hayrullah Efendi'ye kırk adet altın vermiş "Bunu teçhiz ve tekfinime sarfedin" demiş ise de Hayrullah Efendi vesâir rüfekâsı kendileri ne olacaklarını bilmediklerinden vak'a gecesinin ferdâsı yani çarşamba günü Hayrullah Efendi, Binbaşı Bekir Efendi'yi

[193] Midhat Paşa**, Tabsıra-i İbret**, s.294

[194] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Taif Mahkumları**, s.58

[195] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.,** s.96

celbedip kendisinde böyle bir para olduğunu ve bulunduğu hâl dahi bunun icrasına müsaid olmadığından kırk altını bi't-ta'dat Bekir Efendi'ye teslim ederek "Hâkim marifetiyle ve iktizây-ı şer'iyesi veçhile bu işin icrasını deruhte eylemeniz lazımdır" diyerek altınlar Bekir Efendi'ye teslim olunmuş ise de mâ vuzıa lehine sarf olunmayıp kendisi ekl ve bel' etmiştir.[196]

Midhat Paşa ve Mahmud Paşa, ölümlerinden sonra askerler tarafından Kışla Hastanesinde gusülhaneye götürülmüş ve güneş doğar doğmaz Taif'te bulunan İbn-i Abbas Mescidi haziresine defnedilmişlerdir.[197]

Midhat ve Mahmud Paşaların ölümlerinden bir müddet sonra (1884 Eylül) Hasan Hayrullah Efendi gizlice ve kendilerince malûm vasıta ile Midhat Paşa'nın ailesine bir mektup gönderip Mahmud Paşa ile beraber aynı gecede şehid edilen Midhat Paşa'nın ölümü dolayısıyla taziyette bulunmuştur. Midhat Paşa zindanda iken kaleme aldığı, "Tabsıra-i İbret, Mir'at-ı Hakikat" isimli hâtıralarını ve diğer notlarını, Şeyhülislâm-ı esbâk Hasan Hayrullah Efendi'ye emanet etmiş ve eski şeyhülislâm da Midhat Paşa'nın eserlerini sonradan mirasçılarına teslim etmiştir[198].

Hasan Hayrullah Efendi'nin, Midhat ve Mahmud paşaların ölümlerinden sonra bir yolunu bulup 15 Zilhicce 1301(6 Ekim 1884) tarihiyle Midhat Paşa'nın refikalarına göndermiş olduğu taziye mektubu aynen şöyledir;

"İsmetlü Hanımefendiler Hazretleri:

Mahsusen hâk-i pay-i temiz şahsiyetinize yakışan ta'zimâtımızla, Memduha Hanımefendi ile Ali Haydar Beyefendi'nin ve Vesime ve Mesrure hanımefendilere dahî mahsusen selâm ve dualar olunup velinimet-i bi-minnetimiz pederleri Midhat Paşa hazretlerinin vuku bulan şehadetleri münasebetiyle cümle hânedan-ı âilelerini sünnet-i seniye üzere taziyet ve tesliyet ederim.

---

196 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.,** s.102

197 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.,** s.58

198 Abdülkadir Altınsu, **Osmanlı Şeyhülislamları,** s. 208

Şehid-i müşarünileyh hazretleri gömüldüğü toprağında rahat yattığı kadar, Hakk Tealâ hazretleri aile ve evlad ve ahfâd-ı âlielerine sabr-ı cemil ihsan buyursun, işin suret-i cereyanından elbet bir dereceye kadar ahz ı malûmat almışsınızdır zannederim. Gazetelerin yazdığı gibi müşarünileyh hazretleri şirpençeyi müteakip hıyarcıktan ölmedi; vâkıa şirpençe çıkardıysa da iyi oldu ve hıyarcık hiç çıkarmadı. Mahmud Paşa ile beraber ikisi aynı gecede ve aynı saatte mahsûsen ve mahnukan(boğularak) şehid edildiler. Rahmetullahi aleyhima rahmeten vâsia.

Nukud ve eşyalarına gelince memurlar tarafından yağma ve garet olunduktan sonra, geri kalanı çarşıda satılarak "muvakkat-ı şer'i" ile ve defter-i kassam tanzim olunup Dersaadete irsal olunduğuna dair mevsûkan haber alındı, ıskât-ı sâlât ve kefaret-i savm gibi şeyleri icra etmediler. velhasıl yazacak şey pek çok ise de zâlimlerin şerrinden havf olunuyor, hatta bu şukkâmın yed-i ismetpenahilerinize vusul bulduğunu beyan ederseniz teşekkür ederim, bununla beraber şukka kimin tarafından olduğunu beyan buyurmayınız, bazı sual edilecek şeyler var ise sual ediniz, cevabını iş'ar ederim.

İnşallah-ü Teâlâ paşaların şahadetinden sonra ağaları dahî bendenizle beraber hapis ve tevkif etmezler. Ârif bendeniz, paşa efendimize pek güzel hizmet etti, velinimeti kendisinden hoşnud ve razı etti. Hatta kendisine terâküm eden maaşları için biri yüz altın diğeri elli altın iki kıt'a senet vermişti. Şimdi ise Arif Ağa mahbus olup yanında dahi parası olmadığından lütfen ve merhameten müşârunileyhin hâkine hürmeten mahsup olmak üzere mumaileyh Arif Ağa bendelerine bir miktar akçe irsal buyurmanızı bu muhlisiniz dahi rica eder. Herhalde lütf ve kerem zât-ı ismetpenâhîlerinizindir efendim." 15 Zilhicce 1301(6 Ekim 1884)

Es-seyyid Hasan Hayrullah[199]

Midhat ve Mahmud Paşaların ölümlerine dair yazılmış olan ve yazanı tam belli olmayan risalede Hasan Hayrullah Efendi'nin Mekke'de evlendiği eşi ve ondan doğan çocuğunun son durumu ile alakalı bilgiler yer almaktadır. Hayrullah Efendi'nin büyük bir ümitle Binbaşı Bekir Bey'den çocuğunu ve hanımını haftada bir defa uzaktan dürbün ile görmek talebinin olumsuz karşılık bulduğundan

[199] Midhat Paşa, **Mir'at-ı Hayret,** s. 355

bahsedilmektedir. Buna sebeb olarak Hayrullah Efendi'nin verdiği fetvalarla padişahların hal' olmasına sebebiyet verdiği söylenmekte, Hayrullah Efendi'nin ise "Ben fetva vermedim, başkaları yazdılar ve tashîh ettiler ve bana imza ettirdiler" diyerek kendisini savunmaya çalıştığı bilgileri yer almaktadır.

"Mahbusînden Hayrullah Efendi kendisinin memede olan bir nefer masum çocuğuyla hareminin ağalarla beraber götürülmeyip Tâif'te bırakılması, emrinde Binbaşı Bekir Efendi'ye vaki olan cez u fez'i ve rica ve niyazı cümlesinde kendisinin sair mahbusîn gibi mahkemece hüküm altına girerek hapis olunmayıp Medine-i Münevvere'de şeyhulharemlik hizmeti mübeccelesiyle bulunmakta iken zahirde Şerîf Abdülmuttalib Efendi'nin her nasılsa kendi hakkında olan garaz-ı nefsâniyet ve iftirasından ileri gelmiş bir şey olduğunu ve çocuğuyla zaîfe validesinin Tâif'te kalması ve uzaktan dürbün ile haftada bir defa olsun çocuğa bakıp müteselli olması için lisan-ı münasiple Hicaz valisi Mâbeyn-i hümâyuna iki satır bir istirhamnâme yazar ise merhamet ve müsaade-i şahaneye mazhar olacağı ümid-i kavisinde bulunduğunu bast u beyan etmiş ise de Binbaşı-i mumaileyh cevabında :

Sen Sultan Murad için talep olunan fetvayı vermediğinden cümle mahbusînden ziyade hatada bulunduğunu ve bu sebeple başına gelen ve gelecek olan cezalara müstahik olduğunu dermeyan etmek gibi bir takım kelimâtla Efendi-i mumaileyhi hal-i yeis ve füturda bırakmıştır ve bu haberler Mâbeyn başkâtibi Mümtaz Efendizâde Rıza Paşa ve kurenâdan Besim Bey ve saire vesatetleriyle cânib-i vilâyete gelmiş ve hattâ Hayrullah Efendi yine ol vakit "Ben fetva vermedim, başkalar yazdılar ve tashih ettiler ve bana imza ettirdiler" deyu cevap vermiştir. Ol vakit Sultan Murad için fetva matlabı makam-ı meşihat-i celîleden alındığı ve fetvay-ı mezkûr nezd-i şâhânede mahfuz bulunduğu ve hattâ Sultan Murad'ı celb ile fî mâba'd hulya-yı saltanatta bulunmamak ve Çırağan sarayında müsterihan oturup kimseye tâbi olmamak üzere fetvay-ı mezkûr kendisine gösterildiğini sıdk-ı makaline delil olarak beyan ve şu hale göre nasıl istirhamnâme yazılacağı Binbaşı-i mumaileyh tarafından müşarünileyh Hayrullah Efendi'ye ifade olunmuştur."[200]

Midhat ve Mahmud paşaların ölmedikleri hakkında verilen jurnallerin ve Abdülhamid tarafından bi'l-vasıta yaptırılan tahkikâtın kanaat verici mahiyette

[200] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Taif Mahkûmları,** s.85-86

olmaması ve Midhat Paşa'nın Şerîf Avnürrefik Paşa tarafından kaçırıldığının işâe edilmesi üzerine Abdülhamid işin aslını öğrenmek üzere mutemed adamlarından ve kurenâsından Miralay Hüseyin Bey'i (Hademe feriği olan Hacı Hüseyin Paşa) 302 senesi Temmuzunda (M. 1886) Mekke'ye göndermiştir. Acele Mekke'ye gelen Hüseyin Bey, oradan Taif'e giderek oradaki menfileri ve paşaların ölümlerinden sonra boş kalan odalarını - ihtimal ki kabirlerini de - görmüş ve menfîlerin muhafazasına memur olup hizmetine karşılık olarak kaymakamlığa terfi etmiş olan 54. Alay komutanı Bekir Bey'den ölenlerin ve kalanların isimlerini hâvi 31 Temmuz 1302 (12 Ağustos 1886) tarihli bir de liste almıştır. Bu listede Mahmud ve Midhat Paşalann öldükleri, Nuri Paşa'nın cinnet halinde bulunduğu bildirilmiş, diğer menfîlerden Hayrullah Efendi, Seyyid, Fahri, İzzet, Ali, Necib Bey'lerle diğerlerinin hayatta oldukları gösterilmiştir.

Midhat ve Mahmud Paşaların ölümleri üzerine, Ceride-i Havâdis gazetesi paşalarla birlikte Hasan Hayrullah Efendinin de öldüğü hakkında bir haber yapmıştır. Bâb-ı Âli ile olan yazışmalarda, Vali Osman Paşa, 31 Mayıs tarihli telgrafta "Şerrullah" sıfatıyla andığı Hayrullah Efendi'nin vefâtının aslı olmadığını, Midhat ve Mahmud Paşaların vefatlarını müteakip raporların 15 Mayıs'ta takdim edildiğini cevap olarak bildirmiştir.

"Hicaz valisine yazılmıştır:

Tâii'teki cânilerden Şerrullah'ın dahî vefatını on gün mukaddem Monitör gazetesinden naklen Ceride-i havadis neşretmiştir. Halbuki buna dair bir gûna iş'arıma vuku bulmadığı gibi Midhat ve Mahmud'un suret-i vefâtlarını mübeyyin mazbata ve raporun sür'at-i irsali ve iş bu telgrafa dahi serîan cevap itâsı emr ü ferman buyurulmuştur." 28 Mayıs 300

Mehmed Besim

Hicaz valisinden gelmiştir :

Emr-i âlileri alındı. Şerrullahın vefâtı bî-asıl olup öyle bir hal vuku bulsa derakab arzolunur. Midhat ve Mahmud'un vefatlarını mübeyyin mazbata ve raporlar evvelce tebliğ buyurulan irade-i seniyye-i padişahî üzerine 15 Mayıs tarihli arîza ile takdim kılınmıştı. Mevkufînce başka bir gûna vukuat olmadığı ma'ruzdur." 31 Mayıs 300

Osman"[201]

[201] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Taif Mahkumları,** s. 124

3. 1. 3. Ailesine Yazdığı Mektuplar

Hasan Hayrullah Efendi ve Taif Mahkumları, 1881 yılında Taif'te hapsedildikten sonra hukuk-ı medeniyeden sâkıt[202] olduklarından dolayı, aileleriyle irtibat kurmaları, hatta mektuplaşmaları bile yasaktı. Fakat mahkumlar gizlice ve sadece kendilerinin bildiği bir sistemle aileleri ve yakınlarıyla mektuplaşabiliyorlardı. Hasan Hayrullah Efendi'nin, hanımı Fatıma Zehra Hanım'a 19 Ağustos 1886 tarihli bir mektupta kendisinin son durumu hakkında bilgi vermiş ve ailesinin son durumu hakkında kendisine cevabî bir mektupla bilgi verilmesini istemiştir. Hayrullah Efendi'nin Hanımı Fatıma Zehra Hanım'a yazdığı mektub şu şekildedir;

İffetlü Haremim Fatımatü'z-zehrâ Hanım Efendi'ye

İffetlü Haremim Hanım Efendi;

Mahsûsan selam olunup du'ânızı niyaz ederim. Evlâd ve ahfâdım hanımlarla beylerin gözlerinden öperim ve du'âlarını niyaz ederim. Li'llâhi'l-hamd ve'l-minne iş bu târîhe kadar vücûdum sıhhat ve âfiyet üzere olup du'âi's-sultân sebebi'l-gufrân mantûk-ı âlîsi vechile dünya ve ukbâda bâ'is-i necâtımız olan zıll-ı zalîl-i âlihî Pâdişâh-ı âlem-penâh eyyedallâhu mülkehû ve saltanatahû ve nasarallâhu alâ a'dâehû efendimiz hazretlerinin âcizâne du'â-yı vâcibü'l-edâları hidmet-i mefharetiyle meşgûlüm. Ma'lûmunuzdur ki bu dünyâ-yı deniyyenin ni'metiyle mikneti tev'em olup ni'am-ı ilâhiyyeye edâsı vâcib olan şükre tasavvurumdan? Zarûret ciheti ziyadesiyle galebe edip hâricde bir hanede ikâmet eden câriyenizi idâreden âciz bulunduğumdan şiddet-i muzâyaka cihetiyle vakt-i münâsebelerde akçe ve öldünüz mü kaldınız mı ne halde bulunduğunuzu müş'ir işbu mektûbum yedinize ne tarîk ile vâsıl olursa yine o tarîk ile mektûbunuzun sür'at-i irsâlinden himmet-i iffetânenizi dirîğ etmemenizi ve cümlenizi hıfz-ı samedâniyeye tevdî' ile hatm-i güftâr ederim efendim. Fî 19 Za sene [1]303

Halîleniz

Es-Seyyid Hasan Hayrullah[203]

---

[202] Hukuk-ı medeniyeden sâkıt olmak demek Medeni hukuktan yararlanamamak demektir.

[203] **BOA, Y. EE, 18/115-2-1**

Mektub zarfının üzerinde “Bi mennihî te‘âlâ Dersaadet'de Boğaziçi'nde Kuruçeşme'de esbak Şeyhülharam Hayrullah Efendi'nin haremi iffetlü Fatımatü'z-Zehra Hanım Efendi'ye[204]” adresi yazılıdır. Hayrullah Efendi’nin, bu mektub dışındaki mektublarında genellikle İstanbul’daki emlakı ile alakalı bilgiler yer almaktadır.

3. 1. 4. İstanbul’daki Mülkü ile alakalı Sarayla ve Ailesiyle Yazışmaları

Hasan Hayrullah Efendi 1881 yılında girdiği hapiste, gün geçtikçe sağlığını kaybetmekte ve parasızlık çekmekteydi. Taif kalesinde pek sıkıntılı günler geçiren Hayrullah Efendi, her gün kendisine verilen üç ekmeğin ikisini satarak aldığı para ile ihtiyacını def’eylediğini kızı Bedriye Hanım’a gönderdiği mektubunda beyan etmektedir. Borçlarından dolayı İstanbul’da var olan emlak ve eşyasını sattırarak onlardan elde edilen para ile borçlarından kurtulmak ve kızına yazdığı mektupta belirttiği gibi öbür dünyaya borçsuz gitmek istiyordu.[205] Emlâkının satışı için bir vekil tayin ettirmek istiyordu ve bunun için Hicaz Valiliğine müracaat etmişti.

Hicaz Vilâyeti Mektûbî Kalemi
Aded: 15

Huzûr-ı Sâmî-i Cenâb-ı Sadâret-penâhî
Ma‘rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki

Taif Kal‘asında mevkûf Hayrullah Hayrullah Efendi'nin ashâb-ı cinâyâtdan olup hukûk-ı medeniyeden sâkıt olmasına mebnî Dersaadet'de bulunan emlâkinin furuhtu zımnında vekîl ta‘yîn etmeğe salâhiyeti olamayacağından işlerinin vâsıta-i hükûmetle tesviyesi lâzım geleceği olunan istîzân üzerine şeref-sudûr buyurulan emr u fermân-ı hikmet-unvân-ı hazret-i hilâfet-penâhî muktezâ-yı âlîsinden bulunduğu beyân-ı âlîsiyle îfâ-yı muktezâsını âmir ol bâbda makâm-ı vilâyetdan sebk eden arz ve iş‘âra cevâben 8 Kânûn-ı Sânî sene 1309 tarih ve otuz bir numaralı şeref-vârid eden emirnâme-i âlî-i sadâret-penâhîlerinin me’mûr-ı mahsûsu vâsıtasıyla teblîğ edilen hükm-i celîline tevfîkan hükûmet-i seniyye cânibinden bir

[204] **BOA, Y. EE, 18/115-1**

[205] **BOA, Y. EE. 21/40**

vekîlin bi't-ta'yin Dersaadet'deki emlâk ve eşyâsının furuht edilerek bedeliyle ba'zı kesana olan borçlarının tesviye etdirilmesini müsted'î-i merkūm tarafından tanzîm olunan istid'anâme ile bu işe dâir üç kıt'a mektûbun rabtıyla icrâ-yı îcabı hakkında me'mûr-ı mûmâileyh tarafından verilen müzekkire merbûtâtıyla ma'an ve aynen huzûr-ı sâmî-i efhamîlerine arz ve takdîm kılınmış olmakla ol bâbda ve her hâlde emr u fermân hazret-i veliyyü'l-imrindir. Fi 21 Safer sene [1]312 ve fî 10 Ağustos sene [1]310

Hicaz Vâlîsi
Es-Seyyid Hasan Hilmi[206]

Valilik Hayrullah Efendi'nin bu talebini sadarete, sadaret de padişaha arz etmişti. Padişah, Hayrullah Efendi'nin cinayetten dolayı hapsedildiğini ve medeni hukuktan yararlanamayacağını, ancak hükümetçe tayin olunan bir kişi vasıtasıyla bu talebinin karşılanacağını belirtmiştir.

Bâb-ı Âlî Dâire-i Sadâret
Amedî-i Dîvân-ı Hümâyûn 2259

Taif Kal'asında mevkūf Hayrullah Efendi'nin Dersaadet'deki emlâkının furuhtu için vekîl ta'yîn etmeğe salâhiyeti olamayacağından işlerinin vâsıta-i hükûmetle tesviyesi lâzım geleceği muktezâ-yı emr u fermân-ı hümâyûn-ı hazret-i hilâfet-penâhîden olarak keyfiyet Hicaz Vilâyet-i celîlesine bildirilmesi üzerine cânib-i hükûmet-i seniyyeden bir vekîlin bi't-ta'yîn Dersaadet'de bulunan emlâk ve eşyâsının furuht edilip esmânıyla borçlarının tesviye etdirilmesini müsted'î-i merkūm tarafından tanzîm kılınan istid'ânâme ile üç kıt'a mektûb ve me'mûr-ı mahsûsun tezkiresi vilâyet-i müşârunileyhâdan bâ-tahrîrât gönderilmekle arz ve takdîm olundu efendim.
Fî 14 Cemâziye'l-âhire sene [1]312 ve fî 1 Kanunıevvel sene [1]310

Sadrazam ve Yâver-i Ekrem
Cevad[207]

[206] **BOA, Y. EE, 21/40-3**

[207] **BOA, Y.EE, 21/40-2**

Hasan Hayrullah Efendi'nin Taif Kalesindeki günleri kaynaklarda şu şekilde yer almaktadır:

"Mevkuflardan en yaşlısı esbak Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi olup Mâbeyn buna "Şerrullah" lâkabını takmış ve muhaberelerde adı öyle geçmiştir. Vücudça pek zayıf düşmüş olan bu zat aynı zamanda parasızlıktan sıkıntı içinde olup borçlanmıştı. Borçlarını ödemek için emlâk ve eşyasından bir kısmını sattırarak darlıktan kurtulmak istiyordu. Bundan dolayı bir vekil tayin etmek üzere bir istida ile Hicaz valiliğine müracaat etmişti; keyfiyet vilâyetten bir tahriratla sadaret makamına yazılmış ve mesele oradan da Pâdişaha arzedilmişti; fakat mevkuflar hakkında intikam hırsı hâlâ sönmemiş olan Abdülhamid, bunu redderek Hayrullah Efendi'nin erbab-ı cinâyâttan olup hukuk-ı medeniyeden sâkıt olmasına mebnî emlâkinin satılması için kendisinin vekil tayin edemiyeceğini ve işlerinin hükümet vasıtasiyle tesviyesi lâzım geleceğini irade ettiğinden keyfiyet sadaret vasıtasiyle Hicaz valiliğine bildirilmiştir. Bunun üzerine Hayrullah Efendi hükümetçe bir vekil tayinini havi Selh-i Muharrem 312 (1894 Ağustos) tarihli bir istida ile vilâyete müracaat ettiğinden Hicaz vilâyetinin 21 Safer 312 ve 10 Ağustos 310 tarihli tahriratı ve kıziyle bacanağına ve Şeyhulislâm iken kethüdalığında bulunmuş olan Mustafa Şevki Efendi'ye göndermiş olduğu mektuplar[208] Sadrıâzam tarafından Pâdişaha arz ve takdim edilmiştir."[209]

Hasan Hayrullah Efendi'nin Bacanağı Rıza Bey'e Yazmış Olduğu Mektub:

Bi-mennihî Te'âlâ Bâ-cenâhım izzetlü Rıza Bey Efendi'ye
Bâ-cenâhım İzzetlü Rıza Bey Efendi Oğluma

Hâssaten tab'-ı âlînizi istifsâr ile ed'iye-i hayriyenizi ricâ ederim. Vâlideleriniz hanımlara dahi hâssaten selam ederim. Harem-i âlîniz iffetlü Rukiye Hanım kızıma ve mahdûmlarınız Mahmud ve Nuri Beyler oğullarıma dahi selamlar olunup dû-çeşm-i Enverlerinden takbîl ederim. Benim evlâdım, benim ahvâlimden suâl ederseniz el-hamdülillâhi te'âlâ sıhhat ve âfiyet üzere olup ed'iye-i Hayriyelerinizle meşgûlüm ömrüm âhir olduğundan düyûnumun tesviyesini pek çok düşünür idim.

[208] **BOA, Y.EE, 21/40-8**

[209] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Taif Mahkumları,** s.120

Elhamdülillâhi te‘alâ geçen sene vukû‘ bulan istirhâmım üzerine merhameten müsâ‘ade buyurularak hükûmet-i seniyyenin ma‘rifet ve nezâretiyle sâhilhâne ve depedeki tarla ve çarşıdaki dükkân ve Piyale Paşa Evkâfı'nın ve eşyâ-yı mevcûdemin satılması için hükûmet-i seniyyeye havâle eylediğime dâir işbu mektûb târîhiyle bir takrîr takdîm eyledim. Bi-mennihî vusûlünde işlere mübâşeret olunacağı eltâf-ı ilâhiyye'den ricâ olunmaktadır. Ancak elbiselerimle yazma kitabları ve Yesârî hattıyla "vemâ tevfîkî illâ billâh" levhasını ve benim ketebe hattım levhasını ve yazı çekmecesi ve derûnunda olan ufak tefek her ne ki mevcûd ise ânın ve selâmlıkda üst katda üç odanın çatma yastık ve mak‘as ve şilte yüzleriyle perdeleri ve iki kırmızı bakır mangal, iki kebîr abdest ibriği, iki takım yatak takımının alıkonmasını Bedriye hanım kızıma iş‘âr eyledim. Müfredâtını mübeyyin bir pusulasıyla berâber durması esvabdır. Gerçi bunların dahi bana lüzûmu yok ise de Mehmed Mekkî'ye mevlam ömür verir de bir adam olursa birer yâdigâr deyü isti‘mâl eder de rahmetle yâd etmeğe bir vesile olur. Daha bir beyaz yün seccâde ve iki İzmir seccâdesiyle eski ma‘den bir sürâhi, iki su kâsesinin ve kitab sandığında iki yüz adedli bir tesbîhimin ve sâir tesbîhlerle Medîne-i Münevvere'den irsâl eylediğim tesbîhlerin alakonulmasını Bedriye Hanım'a yazdım. Ancak Efendi babamın bana vermiş olduğu kitabları bende vakf eyledim. Medîne-i Münevvere'de Mahmûdiye Medresesi Kütüphânesiyle Arif Hikmet Bey Kütübhânesine vaz‘olunmak üzere zât-ı âlînizi tarafımdan vekîl eyledim. Merhûm-ı müşârunileyh hazretlerinin rûh-ı şerîfi şâd olur. Bir evlâdı ben isem bir evlâdı da sensin. Bu fıkrayı birkaç kere icrâ olunsun deyü iş‘ar eyledim idi. İcrâ olundu ise pek a‘lâ olunmadı ise bu def‘a kitabları taleb edip alınız. Kerîmem yahud Ali Bey vermezler ise bu mektûbumu terekeye gelecek memurlara irâe ile kitâbları Efendi babamın hatt-ı destiyle ve müfredâtı vechile pusulası vardır öyle taleb buyurmanızı bi'l-hassa niyâz ve ihtâr ederim. Ve eşyâların müzâyede ve bey‘inde bulunup, iktizâ eden mu‘âveneti bi'l-hassa ricâ ederim. Bâkī her hâlde cümlenizi mevlâmın hâfız ism-i şerîfine tevdî‘ ile hatm-i makâl eylerim. Fî Selh-i Muharrem sene [1]312

Es-Seyyid Hasan Hayrullah

Canım evlâdım hepiniz bir yere gelin de cümleten bir mektub yazıp gönderiniz de mesrûr olup gözlerim yollarda kalmasın. İşlere mübâşeret olunduğuna dair beyan-ı hâl ediniz de bileyim. Ahirete borçlu gitmeyeyim deyü mevlâmdan çok rica ediyorum. İnşallahu te‘âlâ du‘âm kabûl olunup maksadım hâsıl olacakdır. Hanım

Efendi merhûmenin câriyesinin esmânını dâhil-i tereke ettirilmesine himmetinizi dirîğ buyurmayınız. Ali Bey'e ne fenâlık etdim, benim âidâtımı alıp ekl ü bel‘ etmeye acabâ hayâ etmiyor mu? İki seneyi mütecâviz buraya beş kuruş göndermedi. Yine ben hâlini ıslâh için duâ ederim.[210]

Hayrullah Efendi'nin istidâsı sureti[211]

Hicaz vilâyeti vali-i vâlâ-şanına arîza-i âcizanemdir, Mâru'z-ı dâî-i bî-mikdarlaradır ki,

Mâ'lûm-ı âlîleri buyurulacağı veçhile vaktiyle ket- hüdalık hizmetimizde bulunan Hacı Mustafa Şevki Efendl'den bâ sened on bin adet yirmi kuruşluk sîm mecidî ahz ve kabz eylediğimden el'an zimmetimde deynimdir; bundan maada Dersaâdetteki âilemin idareleri için sarf eylemiş olduğu iki senelik masarifatı irae edeceği defterde her kaç kuruş mazbut ise o dahi makbulüm ve borcumdur. Tâif'teki bir mahdumumla validesinin umur ve idarelerini rü'yet ve tesviye eden ve müteehhil bulunup elyevm mücavereten Tâif'te âilemle birlikte bir hânede ikamet etmekte bulunan ve zaman-ı sâbıkta hadememizden olan İbrahim Ağa[212] on dört seneyi mütecaviz zaman ve müddette mazbutatından maada üçyüz adet Osmanı altını matlûbâtı olduğundan bu dahi zimmetimde deynimdir; bunların tesviyesine ise nakden muktedir bulunmadığımdan uhdemde bulunan emlâk ve eşyanın füruhtiyle tediye ve tesviyesi mümkin olacağından Dersaâdette Boğaziçinde Kuruçeşme'de kâin bâ sened uhdemde bulunan sahilhâne işbu sahilhâne vaktiyle harap olduğu halde alınıp muahharen hedirale tecdid ve tevsi ve nevâkısı ikmal olunmuştu ve kezalik karye-i mezkûrenin dağı tepesinde malûm-ül-hudud bir adet tarlanın ve Çarşû-yı kebirde Aynacılarbaşı'nda sagir bir bab terzi dükkânı gediğinin ve iki kıt'a berat ile mutasarrıf olduğum Piyale Paşa evkafının kitabet hizmeti Sûk-ı sultanîde ecr-i misi ve diğer bahalariyle bilmüzayede satılıp esmân-ı hâsılaları her kaç kuruş

---

210 **BOA, Y.EE, 21/40-10; BOA, Y.EE. 21/40-11**

211 Bu istidanın aslı Hayrullah Efendi'nin kendi el yazısı ile olup talik kırmasıyladır.

212 Hayrullah Efendi'nin ağası İbrahim, Tâif'te bir odada oturan Hayrullah Efendi'nin ailesiyle, küçük çocuğuna hizmet etmekte idi. Bir aralık Hayrullah Efendi'nin ailesiyle çocuğu, İbrahim Ağa da beraber olarak İstanbul'a gönderilmek üzere Cidde'ye kadar yollanmış ise de sonra sarayın emri üzerine yine Tâif'e iade olunmuşlardı. Yukarıki istidadan anlaşıldığına göre sonradan haremiyle çocuğunu ve uşağını Medine-i Münevvere'ye göndermiştir, Hayrullah Efendi Tâif'te bulunurken, hariçte evde bulunan çocuğunu görmek üzere dürbünle bakarak ancak bu suretle - o da müsaade olunursa - oğlunu uzaktan görebilirdi.

eder ise ancak kitâbet hizmetinin otuz yılı mütecaviz teraküm eden vazifesiyle onaltı yıldır vuku bulan ferağ ve intikalât harcının kitabete ait hisse-i hümayun ne miktar müterakim ise anın dahi ahzı ve üç yüz altı senesi irtihal-i dâr-ı bekâ eden haremim merhumenin ve üç yüz sekiz senesi bilâ veled terk-i dâr-ı fenâ eden kerimem Servet Hanım merhumenin terekeleri tahrir olunmamış ise şer-i şerif marifetiyle tahrir olunması, tahrir olunmuş ise ikisinden dahî hisse-i irsiyye-i şeriyyem usulen evkaf-ı hümayun kassamında mahfuz bulunacağından ve iki yüz doksan dokuz senesinde vefat eden büyük kerimem Sıdıka Hanım merhumenin terekesinden hisse-i irsiyye-i şeriyyem dahi evkâf-ı hümayun kassamında mahfuz bulunacağı tabi olduğundan bunların dahi ahzı ve bunlardan maada baki kalan hane eşyası ki her ne mavcut ise, bana aid ve raci olduğundan bu eşyaların dahi tamamen bey ve füruhtiyle esmân-ı hasılaları topyekün her kaç kuruşa baliğ olursa dâyinim Hacı Mustafa Şevki Efendi'nin matlûbâtının ba'de'l-ita mütebaki kalanı Hicaz hükümet-i seniyyesine irsal ile İbrahim Ağa'ya olan borcum dahi hükümet marifetiyle tediye olunup şayet bir miktar akçe fazla kalırsa ailemin ihtiyacatına sarf için verilsin. Bana ait olan eşyadan bazı şeyleri kerimem Bedriye Hanım alıkorsa müsade olunsun, makbulümdür.

Senevî beşyüz kuruş münakkahı bir kıt'a berat ile uhdemde bulunan sehm-i âdîyi hafidem Sadiye Hanım'a bila semen kasr-ı yed eyledim; nizamı-ı veçhile muamelesinin icra ettirilmesi ve damadım Ali Bey'in gayret ve hamiyeti iktizasın buradaki aileme dahi zaruret çektirmeyeceğini bilirsem de ne çare ki memuriyet ve meşguliyet-i kesiresi hasebiyle uhdemde olan esham ve sair aidatımı zann u tahminie göre vakit ve zamaniyle tahsil edemediğinden ileri gelme birşey olmalıdır; zira ailemin zaruretleri tarif olunmaz bir dereceye gelmiştir; bundan böyle marifet-i şer'i enverle bir kimesne vekil tayin olunarak aidatımı zamanında tahsil ile Hicaz hükümet-i seniyyesi marifetiyle ailem tarafına verdirilip zül ve sefaletten bir nebze kurtarılması yukarıdan beri beyan ve iş'ar eylediğim mevâddın tamamını icra ve tesviyesini bi't-tav-ı ve'r-rıza hükümet-i seniyyeye havale eyledim ve işbu takrir-i âcizânemi kendi hatlımla yazıp mühr-i mahsûsumla tamhir edip memurımıza teslimen takdim eyledim, Olbabda ve her halde emr ü ferman hazret-i men leh-ül-emrindir. Selhi Muharrem, Sene 312

El-abd-üd-dâî Tâif kalesinde mahbus

Es-seyyid Hasan Hayrullah[213]

[213] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Taif Mahkumları,**, s.120-124

Hasan Hayrullah Efendi'nin emlâkı, hükümet tarafından görevlendirilen bir vekil tarafından satılmış, elde edilen para ile Hasan Hayrullah Efendi'nin borcu ödenmiş ve bu paranın bir kısmı da kızı Bediriye Hanım'a takdim edilmiştir.

3. 2. VEFÂTI

Hasan Hayrullah Efendi'nin, 1881 yılında Taif Kalesinde başlayan mahkumiyeti 1898 yılında ölümüne kadar devam etmiştir. 1884 Mayıs'ında vefat ettiği söylentileri yayılmış ise de Hicaz Valisi Osman Nuri Paşa bu haberi yalanlamıştır. Hayrullah Efendi, 24 Cemaziyelevvel 316 ve 28 Eylül 314 (9 Ekim 1898) senesinde pazartesi günü dokuza çeyrek kala vefât etmiştir. Muayene raporuna göre orta boylu, uzun çehreli ve elâ gözlü, aksakallı ve bıyıklı, tahminen yetmiş yaşında (tevellüdüne göre 64 yaşında idi) ve ziyadesiyle zayıf bünyeli imiş. Bir seneden beri iltihab-ı mesane-i müzmin ve usret-i hazm-ı midevî hastalıklarına mübtelâ olup sekiz aydan beri de iki taraflı fıtıktan muztarip bulunuyormuş. Bunlardan başka habsü'i-bevl ve selsü'l-bevl illetleri de kendisini günden güne vücûdtan düşürmüş ve bu hali vefatına sebeb olmuştur.

Hayrullah Efendinin vefatı hakkındaki rapor sureti

Mevkufînden Hayrullah Efendi

Fevt 28 Eylül 314

Tâif kal'ası mevkufîninden Şeyhü'l-islam-ı esbak H a y r u l a h E f e n di şehr-i hal-i Rumînin sekizinci pazartesi günü saat dokuza çeyrek kalarak vefat etmekle cenazesi mevkufîn muhafaza memuru Kaimmakam Izzetlu N u r i B e y tarafından Tâif hastahânesi gasilhânesine getirilip Tâif nahiye müdür vekili Abdullah Şermi Efendi ve Tâif Emîri siyadetlû Şerif Râci Efendi ve Tâif naibi Şeyh Bekir Kemal Efendi ve nahiye meclisi âzalan mevcut olduğu halde müteveffa marifet-i âcizânemizle muayene olundukta orta boylu, uzun çehreli, elâ gözlü, ak sakallı ve bıyıklı tahminen yetmiş yaşında nihayet derecede zâifü'l-bünye olup sath-i harici-i bedeni müdekkikane lede'l-muayene, hunk, cerh, darb ve tesemmüm misillu bir güna alâim ve âsâr müşahede olunmadığını ve mutavassıt derecede fıtık magbin-i eymen ve eyseri ve haî-i hayatında müdavatına memur bulunan rüfekamızdan Tâif hastahânesi tabib-i evveli Binbaşı rif'atlu Ali Tahir Efendi 'den müteveffanın duçar

olduğu ilel ü emraz istifsar edildikte bir seneden beri iltihab-ı mesane-i müzmin ve usret-i hazm-ı müdde-i hastalıklarına mübtelâ bulunduğu misillu sekiz mahdan beri dahi fıtık magbin-i eymen ve eyser zuhur eylediği ve bununla beraber habsi'l-bevl ve müteakiben selsi'l-bevl illetlerine de giriftar olduğu cihetle vücudü gün begün kesb-i nehaf etetmiş ve ilel-i salif-ül-argıs devam ve iştidadı merkumum ecel-i mev'udiyle vefatını mucib olmuş olduğu edilen muayene-i âcizanemizden anlaşılmağla işbu bir kıt'a rapor nüshateyn olarak arz ve takdim kılındı. 24 Cemaziyelevvel, Sene 316 ve 28 Eylül sene 314.

Tâif hastahânesi tabib-I evveli Binbaşı Es-seyyid Ali Tahir
Hicaz Fırkası sertabibi Miralay Mehmed bin Mehmed
Hastahânesi meşkûr etıbbasından Kolağası Mehmed bin Edhem
Hastahâne-i mezkûr tabib-i sânisi Kolağası Abdullah Sıdkı

Bu mühürlerden sonra merhumun muayenesinde bulunmuş olan Taif kaymakamı, nahiye müdürü, naib ve nahiye meclisi azalarının tasdikleri vardır.[214] Hayrullah Efendi'nin vefatı dolayısıyla alınan rapor ve idare heyeti mazbatası 29 Cemaziyelevvel 316 ve 3 Teşrin-i evvel 314 (15 Ekim 1898) tarihli Hicaz vilâyetinin tahriratıyla Mâbeyn başkâtipliğine gönderilmiştir.[215] Taif Kalesinde vefât eden Hasan Hayrullah Efendi'nin Taif'te defnedildiği bilinmektedir.[216] Mezarı ile alakalı kaynaklarda bilgi bulunmayan Hasan Hayrullah Efendi, muhtemelen Midhat ve Nuri paşalar gibi Taif'te bulunan İbn-i Abbas Mescidi haziresine defnedilmiştir.

3. 3. ŞAHSİYETİ VE SOYUNDAN GELENLER

3. 3. 1. Şahsiyeti

İlki 1874'te 1 ay 8 gün, ikincisi ise 1 yıl 2 ay 14 gün olmak üzere toplamda 1 yıl 3 ay 22 gün şeyhülislamlık yapan Hasan Hayrullah Efendi, ikinci şeyhülislamlığı

[214] **BOA, Y. EE. 21/41-03**

[215] **BOA, Y.EE. 21/41-04**

[216] Yılmaz Öztuna, **Bir Darbenin Anatomisi,** s.452

döneminde Sultan Abdülaziz ve Sultan Beşinci Murad'ın hal' fetvalarını vermesinden dolayı kamuoyunun nefretini sebeb olmuş bir şahsiyettir. Kaynaklarda Hasan Hayrullah Efendi ile alakalı neredeyse hiçbir olumlu ifadeye rastlanmamaktadır. Hatta "Hayrullah Efendi" ismi, Sultan İkinci Abdülhamid'in hâtıralarında ve Bâb-ı Âli'nin resmi yazışmalarında "Şerrullah Efendi" şeklinde görülmektedir

Hasan Hayrullah Efendi'nin şahsiyetinin çözümlemesini yapmak için kaynaklarda kendisi ile alakalı yazılanlardan bazılarına yer vermekte fayda vardır.

"Eğitimi basit, fakat tecvid ve okumada üstâd denecek kadar güzel sesli olan Hayrullah Efendi'nin sarayda padişahı eğlendirmek için taklit ve maskaralıklar yapmış olmasından dolayı kendisine "Müfsid imam" şanı verilmiştir."[217] Hayrullah Efendi, Sultan Abdülaziz'in imamlığında bulunmuş, mizaca hoş gidecek taklit ve dedikodular yaparak ikbal basamaklarında yükselmiş, âlim kıyafetinde, fakat bayağı bir karaktere sahip, alçak ve rezilce davranışlarıyla tanınmış bir adam olarak tarif edilirdi.[218]

Hüseyin Avni Paşa'nın taraftarlarından Başmabeynci Hafız Mehmed Bey bile onu; "Kul hakkı tanımayan, insan kıymeti bilmeyen, cahil ve cesur Hayrullah veya Şerrullah (Allah'ın zararlı mahluku) hâini" şeklinde tarif etmiştir.

Sultan Abdülaziz'in Mâbeyn Başkâtibi Âtıf Bey, darbecilerin hal' fetvası vermesi için uygun gördükleri Hayrullah Efendi'yi şu cümlelerle anlatır:

"Hayrullah Efendi, Kasımpaşalı bir soysuz, yalıçapkınlarıyla düşüp kalkan şehir oğlanı bir kalleşti, fakat sesi çok güzeldi. O sırada, Bahçekapı civarındaki Arpacı Camii'nin imam-hatibi "Arpacılar Sofusu" diye maruf bir adam vardı. Güzel Kur'an okur, hutbe söylerdi. Ulemadan bazıları dahî, hutbesini dinlemeye ve cemaatinde bulunmaya koşarlardı. Hayrullah ta ona bağlanarak Kur'an-ı Kerim'i ezberlemiş, kıraat usulü tahsil etmiş, sonra da kendisine damat olmuştu. Sultan Mecid (Abdülmecid) merhum, Afyonizade'yi birinci imam tayin ettiği zaman,

[217] Abdülkadir Altınsu, **Osmanlı Şeyhülislamları,** s. 208

[218] Ziya Nur Aksun, **Darbe Kurbanı Sultan Abdülaziz,** s.131

Arpacılar Sofusu'nun damadı da beğenilerek ikinci imam olmuştu. Sultan Abdülaziz, şehzadeliğinde Beşiktaş Sarayı'ndaki Veliahd Dairesi'nde iken Hayrullah Efendi, aşağıda bir köşeye gizlenir, şehzadeyi gözetler, şehzade tam teşrif ederken veya dairesine geçtiği sırada, kendisiyle sohbete kalkışırmış. Yerden temenna[219] ile iki ellerini açar, dua eder gibi başını sallayıp "Efendimizin cülusunu ne zaman göreceğiz?" tarzında vaziyet alırmış. Böylece velinimeti[220] olan Abdülmecid Hazretlerinin ölümünü temenni edermiş. Sonunda Abdülaziz Efendimizin cülusundan biraz sonra, "Afyonizade şöyledir, böyledir; arkasında namaz kılınmaz." diye etrafa yayıp adamın ayağını kaydırdı ve başimam oldu."[221]

Ahmet Cevdet Paşa, Hayrullah Efendi'nin Sultan Abdülaziz'e karşı takındığı çirkin tavrı şöyle yorumlar;

"Hayrullah Efendi, Sultan Aziz Han Hazretleri'nin özel hizmetkarıydı; bu haince cinayete (hal'e) fetva vermesi akıldan uzak görünürdü. Bu yüzden Şerrullah(Allah'ın zararlı kulu) diye isimlendirilirdi. Hadi Kasımpaşalı bir imam efendi'yi şeyhülislam yapmak âlem-i bâlânın[222] hatası diyelim, ya Rüşdü Paşa'ya ne demeli? Sultan ne yapsın? Öyle karışık zamanda en ziyade güvendiği birisini Sadrazam tayin etmiş onun borcu doğruluk ve samimiyetle hizmet etmek değil miydi?"[223]

Görüldüğü gibi Hasan Hayrullah Efendi hakkında kaynaklarda pek olumlu ifadeler yer almamaktadır. Devlet kademelerinde ikbal basamaklarını hızlı bir şekilde hak etmeden iltimasla tırmanan Hasan Hayrullah Efendi şeyhülislamlık için velinimeti sayılan Sultan Abdülaziz'in hal'i ve ölümü meselesinde yer almıştır. Bundan dolayıdır ki, hakkında hiç kimse olumlu konuşmamış yazmamıştır.

---

[219] El ile selam verme.

[220] **Velinimet:** Birine, etkisi yaşadıkça sürecek bir iyilik veya bağışta bulunan kimse.

[221] Mithat Sertoğlu, **a.g.m.,** s. 65

[222] **Âlem-i Bâlâ:** Şeyhülislamı tayin makamında olup onun ilmini, kudretini ya da seviyesini tespit veya tayin edemeyen üst düzey yetkililer kastediliyor.

[223] Ahmed Cevdet Paşa, **Maruzat,** s.234

3. 3. 2. Soyundan Gelenler

1834 doğumlu olan Hasan Hayrullah Efendi, 1852 yılında 19 yaşında iken Arpacılar Cami imamı Hacı Hafız Sofu Ebu's-Suudzâde Ahmed Efendi kızı Fatma Zehra Hanım ile evlenmiştir. Bu evlilikten Sıdıka, Servet ve Bedriye isminde üç kız çocuğu dünyaya gelmiştir. Kızlarından Sıdıka Hanım'ın Asım[224], Arif ve Şadiye isimli üç çocuğu olmuş. Diğer kızı Bedriye Hanım'ın Hayrullah Efendi'nin mektuplarında sıkça ismi geçen Ali Bey'den[225] Muhtar ve Refia isimli iki çocuğu olmuştur. Hayrullah Efendi'nin diğer kızı Emine Servet Hanım'ın ise çocuğu olmamıştır.

Hülâsa Hasan Hayrullah Efendi'nin ilk eşi Fatıma Zehra Hanım'dan 3 kız çocuğu ve 5 torunu dünyaya gelmiştir. Hasan Hayrullah Efendi hayatta iken 1882 yılında kızı Sıdıka Hanım, 1888 yılında hanımı Fatıma Zehra Hanım, 1890 yılında ise kızı Servet Hanım vefât etmişlerdir. Hayrullah Efendi hayatta iken yalnızca kızı Bedriye Hanım yaşıyor idi.[226]

Hayrullah Efendi'nin 1881 yılında Mekke'de evlendiği hanımından bir oğlu dünyaya gelmiştir. 1882 Ağustos'unda dünyaya gelen oğlu ve ikinci eşinin ismi hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Lakin arşiv belgelerini incelediğimizde ikinci eşinin isminin Hayriye[227], oğlunun ismi ise Mehmed Mekki Bey[228] olduğunu öğrenmekteyiz. Hayrullah Efendi'nin 1898 yılında vefatından sonra ikinci eşi Hayriye

---

[224] Hayrullah Efendi'nin kızı Sıdıka Hanım'dan olma torunu Asım Bey: 1912'de Said Paşa kabinesinde Hariciye Nazırı olmuş kötü şöhretiyle ve gafletiyle tanınmaktadır. Avcı Asım olarak ta bilinmektedir.

[225] Hayrullah Efendi 1332 Muharrem sonu tarihiyle bacanağı R*ı*za Bey 'e gönderdiği mektupta damadı Ali Bey hakkında "Ali Bey'e ne fenalık ettim? Benim âidatımı ekl ve bel' etmeğe acaba haya etmiyor mu? İki seneyi mütecaviz buraya beş para göndermedi; yine ben halini ıslâh için dua ederim" demektedir. Eski kethüdası Mustafa Şevki Efendi 'ye yolladığı mektupta da aynı tarzda Ali Bey 'den şikâyet etmekledir.

[226] Yılmaz Öztuna, **II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti**, s. 217; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Taif Mahkumları**, s.132-133

[227] **BOA, MV. 208/16**

[228] TBMM Zabıt Ceridesi, 35. İctima, s. 569; **BOA, MV. 150/7**

Hanım ve oğlu Mehmed Mekki Efendi, hükümete yaptıkları başvuru üzerine[229] 1900 yılında İstanbul'a gelmişler ve kendilerine maaş bağlanması için girişimlerde bulunmuşlardır. 1898 yılında vefat eden Hayrullah Efendi'nin ikinci eşi Hayriye Hanım'a ve oğluna 1911 yılının Mart ayından itibaren aylık 1500 kuruş maaş bağlanmıştır.[230]

3. 4. VERDİĞİ FETVALAR

Hasan Hayrullah Efendi ikinci şeyhülislamlığı döneminde Sultan Abdülaziz ve Sultan Beşinci Murad'ın hal' fetvalarını vererek komuoyunun nefretini kazanmıştır. Ancak bunun yanında şeyhülislamlığı döneminde birçok fetva vermiştir. Çalışma içerisinde kullandığımız için hal' fetvalarına burada yer vermiyoruz. Hasan Hayrullah Efendi'nin bulabildiğimiz ve ön plana çıkan bazı fetvaları şunlardır:

1 - Cihâdın farz olduğuna dâir fetvâ sûreti

Müminlerin Emiri (Allah onun hilâfetini kıyâmete kadar devam ettirsin) Efendimiz Hazretleri "dâru'l-harb" olan bir memleketin hükümdârı ile iş icâbı bir anlaşma yaptıktan sonra, bir müddet geçtiğinde, adı geçen memleketin hükümdârının, tahammül ve kabul edilmesi Islâmın azametinin zayıflamasına ve müslümanların hor ve hakir görülmesine sebep olan ağır vergileri Müslümanlara yüklemek üzere gurura kapılarak, savaşmak için Osmanlı hudutlarını geçip, zarar ziyân vererek anlaşmayı bozsa, İslâmiyetin hâmisi ve müminlerin Emîri tarafından müslümanların düşmanla savaşacak güce sahib olduğu zaman cihâd etmeleri sevâb olduğundan, "Allah yolunda cihad ediniz" emrine uyarak İslâm ordularını düşman üzerine göndermek ve İslâm dininin yayılması niyetiyle düşmanla cihâd etmek farz olur mu?

- El-cevâb: Olur

---

[229] **BOA, DH. MKT, 2404/15**

[230] Esra Yakut, **Şeyhülislamlık,** s.169

2 – Sultan İkinci Abdülhamid Han'a "Gâzi" ünvanının verildiğine dâir fetvâ sûreti

Yeryüzünün halifesi olan (Allah onun hilâfetini kıyamete kadar devam ettirsin) Sultan Abdülhamîd Efendimiz hazretlerinin bu defa şer'an vuku bulan "sefer-i hümâyunlarında ihlâs ile teçhiz edip gönderdikleri islâm ordusu, din düşmanı olan bir milletle Allah'ın dinini yaymak niyetiyle muhârebe ve cihâd ettiklerinden "Allah yolunda bir gaziler ordusu teçhiz eden kimse, gâzi olur" hadis-i şerifince Efendimiz hazretlerinin şer'an "gâzi" olduğu anlaşıldığından, bütün fermanlarda. meclislerde ve minberlerde, bilhassa hutbelerde "gâzi" ünvaniyle anılmaları şer an "uygun olur mu?

- El-cevâb: Olur[231]

3 - İki kişi arasındaki arazi meselesi ile alakalı fetva süreti

Zeyd arâzî-i emîriyyeden tapu ile tasarrufunda olan tarlayı Amr'a ferağ idüp lâkin izn-i sâhib-i arz bulunmasa ferâğ-ı mezbûr mu'teber olur mu? Beyân buyurula.

- El-cevâb: Allahu Te'alâ a'lem, olmaz.

4 - Ağrımayan çürük bir dişi kaplama veya dolgu yaptırmanın caiz olup olmadığına dair fetva sureti

Ağızda çürük dişin bulunması sıhhate zararlı olduğu için ağırıp ağrımamasına bakılmadan kaplama veya dolgu yaptırılabilir mi?

- El cevap: Olur[232]

3. 5. KENDİ KALEMİNDEN SAVUNMASI

Sesinin güzelliği ve taklitçiliği ile tanınan Hayrullah Efendi ilmî açıdan yetersiz kalmış, kendi zamanında devlet erkânı üzerinde itimat telkin eden bir intiba bırakmamıştı. Hasan Hayrullah Efendi'nin hatıratı, Fahri Bey'in İbretnümâ adlı

[231] Mahmud Celaleddin Paşa, **Mir'at-ı Hakikat,** s.381

[232] **İlaveli Mecmua-i Cedîde,** İstanbul 1326-1329, s.12

eserinin sonunda yayımlanmıştır. Bu hatırat Abdülaziz'in hal'inin safhalarını, Hayrullah Efendi'nin bakış açısından ve kendisini temize çıkaran bir üslûp içerisinde verilmektedir. Hatıratta Sultan İkinci Abdülhamid hakkında çok itinalı ifade kullanılmakla birlikte onu suçlayıcı bir tavır sezilmekte, özellikle Mekke Şerifi Abdülmuttalib Efendi çok sert dille eleştirilmektedir.[233] Hasan Hayrullah Efendi bu risalesinde Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilişi ve ölümü olaylarını kendi açısından anlatmakta, bu arada bazı tahlillere girişmekte ve fikirlerini beyan etmektedir. Verdiği bilgiler bakımından yüzeysel kalmakla beraber bilhassa Mekke Şerifi ile olan münasebetleri ve Şerif Abdülmuttalib Efendi'nin davranışları hakkında oldukça ilgi çekici şeyler söylemektedir.

Cennetmekân Sultan Abdülaziz Han Hazretlerinin Suret-i Hal'leri Hakkinda Hayrullah Efendinin Risalesi[234]

"Sultan Abdülaziz Han Efendimiz hazretlerinin hal'i hakkında Sadrıâzam Rüşdü, Serasker Hüseyin Avni, Şuray-ı Devlet Nâzırı Midhat, Bahriye Nâzın Kayserili Ahmed ve Dâr-i Şuray-ı askerî Redif, Merkez Kumandanı Hasan Tahsin ve Mekteb-i Harbiyye Nâzın Süleyman Paşalar ile, Avni Paşa ile hem-efkâr olup ol vakit Dersaadet de bulunamayan Serdar-ı Ekrem Abdî ve Ahmed Eyyub Paşalar ve Avni Paşa'ya mensub ve mahrem bulunan bâzı ümerây-ı askeriyye ile hal' hususuna suret-i mahremânede karar verdiklerinden Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi'yi dahi bu cemiyyete dahil etmek üzere müşârünileyh hazretlerinin hal'i gününden beş gün evvelki yâni bir perşenbe günü Ziya Bey Hayrullah Efendi'ye gelip Padişahın tahammül olunmaz derecelerde israfât ve itlâfâtından ve meydanda olan Hersek vakasının ateş-i ihtilâl ve iştiâl-i tekmil Rumeli'ye sirâyet etmiş olduğundan bu Padişah ile bu ateş söndürülmeyeceğinden bahisle Avni Paşa ve Midhat Paşa'dan selâm getirip tebliğ ile bu hususta Hayrullah Efendi'nin re'yini sual ediyorlar dediğinde Hayrullah Efendi'nin Ziya Bey'e vermiş olduğu cevap şöyle vâki' olmuştur:

"Beyefendi, böyle suale zâtınızın mevkiiniz müsait olmadığından Size cevap veremem. Sadrıâzamdan selâm getirmediniz, bu işe Sadrıâzam dahil değil midir?" "Evet o da dahildir" demesine, "öyle ise böyle bir emr-i azîm madde vasıta ile

[233] Mehmet İpşirli, **"Hayrullah Efendi",** s.76

[234] Bekir Sıtkı Baykal, **İbretnüma**, s.121-137

müzakere olunamaz, kendileriyle mülâkat olunur ise ol vakt müzakere olunabilir, bu sözleri sizden işitmeyi beklemez idim. Zâtınıza olan ihlâsıma binâen bu sözleri bana söylememiş olunuz ve ben de işitmemiş olayım" denip meclise hitam verilerek Ziya Bey kalkıp avdet etmiştir. İş bu günün ertesi Cuma günü Şuray-ı Devlet Nâzın Midhat Paşa Hayrullah Efendi'nin sahilhanesine gelip ba'de'l-mülâkat esnâ-yı sohbet de bir gün evvel Ziya Bey'in Hayrullah Efendi'ye gelip olunan mükâlemâta ve müşârünileyh dahi hal' hususuna dair birçok efkâr beyan ederek kendisiyle Sadrıâzam ve Serasker taraflarından Hayrullah Efendi'ye gelip olunan mükâlemâta ve müşârünileyh dahi hal' hususuna dâir birçok efkâr beyan ederek kendisiyle Sadrıâzam ve Serasker taraflarından Hayrullah Efendi'ye izhâr-i memnuniyyet ile meclise hitam verilerek avdet etmiştir.

Hayrullah Efendi, Ziya Bey'in ifadâtına ehemmiyet vermeyip Midhat Paşa'nın ifadâtı ise Ziya Bey'in ifadâtından mufassal ve müessir bulunduğundan işin vuku' bulacağına ve bundan âtide olunacak faide ve zararı mütalâa ile meşgul iken bir gün sonra yâni Pazar günü mu'tad veçhile Meclis-i hass-ı vükelâ içtimâ' edeceğinden Sadrıâzam Rüşdü, Midhat, Hüseyin Avni, Kayserili Ahmed Paşalar bir ufak vapura binip Hayrullah Efendi'nin sahilhanesine gelerek mezkûr hal' meselesini bi'l-etraf tezekkür eylediler. Netice-i karar, Sultan Abdülaziz Han Efendimiz ba'de-l-hal' Beylerbeyi sarayında valide ve bilcümle iyâl ve evlad ve cevârîsiyle beraber ikamet buyurmak ve Mâbeyncileri ile şâir hademesi yanlarına verilmeyip Sultan Murad Han hazretlerinin intihab ve i'timad ettikleri kendi emekdarlarından müşârünileyhin hizmetlerine birkaç kimesne ta'yiniyle beraber ithat-ı nezâretde bulundurulmasına karar verdikleri sırada Hayrullah Efendi cümleye hitâben Abdülaziz Han Efendimiz cümlemizin velinimeti ve Efendisi bulunduğundan nazar-ı hakaret de bulundurulmamasını ve bu bir emr-i azîm madde olduğundan âtide Padişah-ı cedîd Hakan-ı müşârünileyhin vücudiyle bîhuzûr olup maazallahi taalâ imhası hususunu taleb edecek olursa kat'iyyen muvafakat olunmamasını ve Hüdâ nekerde böyle bir tasavvur var ise şimdiden beyan olunmasını ve kat'â katibeten bir kılma bile hata gelmemesini dermeyân eylediğinde hüzzârın cümlesi îman-ı galîze ile yemin ederek "maazallah hiç böyle şeyler hatırlara gelir mi ve böyle fezâhat-ı kabîha kabul olunur mevâddan mıdır, bu hal' meselesi bile bir iyi şey değildir ve lâkin çare ne? bu mülk ve milletin selâmeti hal'in vücûbunu müstelzim oldu" deyip sâir günâ dahi te'minât verdikleri ve Perşembe günü icrasına karar verildiğinden o sırada vükelâ vapuru

gelip Meclis-i has günü olduğundan cümleten kalkılıp vapura binilerek Meclis-i hassa gidilmiştir.

Hal'e Perşembe günü karar verilmiş iken Salı günü olmasının sebebi Serasker Avni Paşa Mâbeyn-i hümâyundan Hüsni Bey isminde bir Yâver-i mahsus ile akşamdan istenip sabah gelirim cevabını vermiş ve Hayrullah Efendi'den de pek de emniyyeti olmadığından bu iş acaba mesmû'-i âlî olmuş mudur? deyû şüphe ederek hemen o gece evvelce tertib eylediği veçhile saray-ı Hümâyûnun berren ve bahren etrafını asâkir-i berriyye ve bahriyye ile kuşattırıp Redif Paşa'yı kara tarafına, Kayserili Ahmed Paşa'yı deniz tarafına kumanda etmek üzere emir verib göndermiş ve Sadrıâzam ile Midhat Paşa'ya akşamdan haber gönderip yalısına celb ederek işi tefhim edip müşârünileyhimâyı Daire-i askeriyye'ye gönderip kendisi Sultan Murad hazretlerini almak üzere Valide Camii karakoluna gitmiş ve Hayrullah Efendi'ye dahi bir Ağasını gönderip Daire-i askeriyye'ye gelmesi için bir üç çifte kayık irsâl edip geceden Hayrullah Efendi kayığa binip Sirkeci iskelesine şafakla beraber vardığında orada hazır bulunan arabaya binip Daire-i Askeriyye'ye gitmiş ve Serasker Avni Paşa dahi Saray-ı hümâyûndan Sultan Murad hazretlerini ta'yin ettikleri kimseler ile aldırıp Valide Camii iskelesinden beraber evvelce tertib ettirdiği kayığa binip Sirkeci iskelesine çıkıp orada ihzâr olunan arabaya beraber binerek ale's-sabah Daire-i askeriyye'yi teşrif etmişlerdir. Birkaç senelerden beri beklenilen tebeddül-i saltanat derhal duyulup ve duymayanlara haber gönderilip peyderpey gelen vükelâ ve vüzerâ ve ülemâ ve sâir erkân-ı devlet ve ahali ve talebe-i ulûm gelip Saltan Murad-ı hâmis hazretlerine kemâl-i meserrât-ı uzmâ ve şâdmânî ile bîat eylemişlerdir.

Bîat-i umumîden evvel Şerif Abdülmuttalib Efendi hazretleri dahi gelip Sadrıâzam Rüşdü ve Midhat paşalar ile bir odada oturmakta olup Şerif Hazretleri müşârünileyhimâya Sultan Abdülaziz Han Efendimizin sebeb-i hal'ini sual ile verdikleri cevaba kâni olmayıp Şeyhülislâm nerede demesine binâen o aralık Hayrullah Efendi müşârünilryhimin bulundukları odaya girdiğinde "işte geldi" denerek Sadrâzam Şeyhülislâma hitaben "gel anlat" [demesi üzerine] Şeyhülislâm oturup Abdülmuttalib Efendi "bir padişah tanassur etmedikçe hal'i câiz olur mu?" dediğinde Hayrullah Efendi Abdülmuttalib Efendi'ye hitâben "Zât-ı âlinizi buraya müzakere ve sual ve cevab için celb etmediler, Sülale-i tayyibeden bulunduğunuza binâen teberrüken Padişah-ı cedide bîat etmeniz için celb ettiler, Padişah-ı sâbık muhtel ve

mahlû'dur, Padişah-ı cedid Sultan Murad Efendimiz bu dairenin üst katındadır, buyurun bîat ediniz, bîat etmez iseniz hane-i devletinize teşrif ediniz. Zât-ı âlinize ifade-i merâma vakitlerimiz müsâid değildir" cevabını verdiğinde Abdülmuttalib Efendi oradan kalkıp Sultan Murad hazretlerine bîat ederek konaklanna avdet etmiştir.

Abdülmuttalib Efendi Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin birinci derecede aleyhdarlanndan olup bâzı mahrem ettiği kimselere Hakan-ı müşarünileyhin evân-ı mesâvisinden bahisle bu zât hal' olmadıkça bu devlet ve millete necât olmadığını kirâren beyan eylemiş ve bu sözü heyet-i vükelânın dahi mâlumları bulunan bir madde olup o gün bu yolda lisan kullanmasından maksadı ise hâlif-i mütearref kabilinden olup hem de Hânedan-ı Osmaniyye'nin teveccühünü kazanmak ve belki emr ber-âkis olursa Abdülaziz Han hazretlerine bir cemile etmiş olacağından tekye kapmak yânı yıllarca mahrum olup harîs olduğu emâreti tahsil etmekten başka bir mânaya hamî olunamaz.

Bu zât-i âli hakkında söz söylemek had ve halimiz değil ise de ef'âl-ı nâ-meşrûasına binâen bâzı zülmünü beyanda bir beis yoktur. Ez-cümle isyan eylediği vakit yüzünden pek çok sefk-i dimâ' olup mahdumu Şerif Ali, el'ân hafidi bulunan Şerif Sâid Paşa'nın pederi, "baba devlete isyan etmiş, bu işin vahâmetini görürüz" demesine binâen bi-nefsihi urub evladım öldürmüştür. Bu isyanında der-dest olunarak Dersaadet'e tahte'l-hıfz i'zâm ve oradan pederleri gibi Selanik'e nefy olunmuş iken Hüdavendigâr-ı esbak Gâzi Abdülmecid Han Efendimiz hazretlerinin sülâle-i tâhireye olan hürmet-i mahsûsasına binâen cerâim-i vâkıasına bakılmayıp derhal sebilinin ihlâsiyle mazhar-i afv-ı padişahî olarak tekrar Dersaadet'e celbiyle hanesinde ikamete me'mur olup iâşesi için senevî maaş dahi ihsân ve tahsis buyurulmuş idi.

Cümle-i mezâliminden birisi dahi son defaki Emâretinde ahâli-i kirâmdan iki kimseye bilâ-sebeb beşer yüz değenek urulmasını emr edip icra olunduğundan birisi derhal eser-i darbdan vefat edip diğerini de ba'de'd-darb habs ettirdiğini ol vakt Hicaz Valisi bulunan Osman Paşa haber alıp "bu iki kimsenin kabahatları nedir ki bunları darb ile biri vefat edip diğerini de habs ettirmişler" deyû resmen vâki' olan suale cevapları "benim haberim yoktur, ben darb edin deyû emr etmedim,

kabahatlarına binâen habs olunmalarına emir verdim" deyû vak'ayı inkâr etmiştir. Bîçâre kimsenin dayak altında vefat ettiği yanına kalıp ne arayan oldu ve ne de soran bulundu. Bu gibi sâir hilâf-ı şer'-i şerîf ef'alini bu fıkra ile kıyas etmek iktizâ eder. Pederleri Şerif Server ise iki yüz on iki tarihinde biraderzâdesi Şerif Abdullah ile Mekke-i Mükerreme'de azîm muharebeler edip bunca nüfus telef olduktan mâadâ bu kadar vakit Mekke-i Mükerreme minarâtında ezan-ı Muhammedîler okunamayıp Mescid-i harama ferâiz-i hamse edâ olunmadığından başka Hacer-i esved-i mübârekeye dahi olunan muharebelerde kurşun isabetiyle Hacer-i mübarekin bir noktası şikest olduğu tarihler nâtıkdır. Şerif Server bunun üzerine derdest olunarak Selanik'e nefy olunmuştur. Rahmetullahi aleyhimâ

Sadede gelelim: Daire-i askeriyye'de Sultan Murad hazretlerine bîat-i umumî olunduktan sonra Rüşdü, Midhat, Avni Paşalar, Fetva emini Amasyalı Kara Halil Efendi'yi yanlarına celb ile bu hususa taraf-ı şer'-i şerîfden bir de fetva verilmesini ve Saray-ı Hümâyun'a gönderilmesini ifade eylediklerinde Halil Efendi pek münasip olur diyerek ol vakt i'lân olunan fetvay-ı şerîfe'yi ba'de't-tanzîm akşamla yatsı arasında Saray-ı Hümâyunda Hayrullah Efendi'ye göndermiş ve fetva gelir gelmez Rüşdü Paşa alıp Midhat Paşa ile okuyup Başkâtip Sa'dullah Bey ile Zât-ı şahâneye gönderip Sultan Murad hazretleri de ba'de'l-kırâa i'lânı emir buyurduğundan cülûslarının ertesi günü i'lân olunmuş idi.

Sultan Abdülaziz Han Efendimiz hazretleri karar-ı sâbık üzere Beylerbeyi sarayını teşrif edecek iken Topkapı sarayını teşrif buyurmalarının sebebi, Beylerbeyi sarayını hazzetmeyip şâyed orasını istemezler ise istediği sarayda ikamet buyurma ve daha sâir gûnâ emirleri vuku' bulursa icra olunmak üzere birkaç gün için Topkapı sarayında ikametlerini Rüşdü, Midhat ve Avni paşalar tasvib etmişlerdir.

Hakan-ı müşârünileyh hazretleri Topkapı sarayını teşrifleri haberi Daire-i Askeriyye'ye geldikten sonra emr-i bîat da ikmal olunmuş olduğundan Sultan Murad Han hazretleri Daire-i Askeriyye'den hareketle Sirkeci iskelesinde hazır olan Saltanat kayıklarına râkiben Beşiktaş sahilsaray-ı âilisini teşrif buyurup bi'l-cümle vükelây-i devlet dahi gelerek tebrik-i umumî icra olunduktan sonra herkes yerli yerine gittiğinden Hayrullah Efendi de sahilhanesine gidip iki saat mürûrunda bir Yaver-i mahsûs ile tekrar saray-ı Hümâyûna celb olunarak havâss-ı vükelâ ve damat

Paşalar ile beraber Sultan Murad hazretlerinin dehşetini mûcib olmamak üzere bâ-irâde-i Seniyye iki gece saray-ı Hümâyûn da beytûtet etmişlerdir.

Sultan Abdülaziz Efendimiz hazretlerinin hal'lerinin esbâb-ı mûcibe-i kaviyyesi ve Sultan Murad hazretlerinin cülûsları ile vücudlarına ârız olan hastalık sebebiyle mütehalli' olmaları hatta Daire-i Askeriyye'de "kulağıma bir ses geliyor" diyerek bâzı zevâta bu sözü söylemesiyle illetinin tahakkukundan sonra bu sözleri hastalığının mukaddimesi olduğu tebeyyün eylemiştir. Midhat Paşa merhumun Tabsıre-i îbret nâm risalesinde ber-tafsîl bast ve beyan olunduğundan bu mahalde tekrar ifadesine lüzûm görülmemiştir. Burada erkân-ı hal'e terettüb edecek sualât ve erkân-ı hal'den verilecek cevabât ber-vech-i âtî beyan olunur:

Sual - Erkân-ı hal'den birisi veyahut Hayrullah Efendi Hümâyûndan neş'et edip tefeyyüz etmiş olduğundan o olsun ve Abdülaziz Han hazretlerine ihbâr etmiş olaydılar Hakan-ı müşarunileyh hazretleri o muhbiri ihya etmez mi idi?
Cevap - Evet haber verseler olmazdı. Hayrullah Efendi ise hasbe'l-kader yukarıda beyan olunduğu veçhile "baba bir hırsız tuttum. Getirsene? Gelmiyor! Salıver! Bırakmıyor" melselesi gibi iki üç günün içinde işin suret bulmasına taaccüb edip sırr-ı kadere hâmi eylemiştir. Hattâ hal'den bir sene sonra bir ahbabı vasıtasiyle bir zât bir iki saat müddet için altı yüz elli sene evvel yazılmış bir kitap gönderip bu kitap İmam Ali radiyellahu anh efendimize nisbet olunan Cafer Ali kitabı idi. Bu kitabın baş taraflarında bir daire çizilmiş, ortasında Abdülaziz Han merhum Efendimizin ismi yazılmış ve dairenin etrafında erkân-ı hal'in isimleri yazılmış idi. Bu vak'a Hayrullah Efendi'yi bahr-ı hayrete düşürmüştür.

Sual - Haber verseler niçin olmazdı?
Cevap - Evet anınçin olmazdı ki erkân-ı hal' menâfi'-i şahsiyyeleri için hal'e teşebbüs etmediler.
Sual - Ya niçin ettiler?
Cevap - Devlet ve milletin selâmet ve necâtı için ettiler. Âli ve Fuad Paşalar gibi umûr-i ecnebiyye hocaları iki büyük zâtın gaybûbetiyle Mahmud Nedim Paşa gibi bir gafilin devletde serkâre geçip Abdülaziz Han hazretlerine temellük ile nefs-i mütekellim-i vahde olarak keyfe-mâ-yeşâ' idaresini General İgnatiyef fırsat addedip öteden beri hazırladığı Bulgaristan fesadının tohumunu Bulgarlara reis-i ruhanî

Eksarkolarını Rum Patrikhanesinden ayırttırıp ibtidâ bunu ekti. Artık ardı arası kesilmeyerek nihayet Hersek'te alevlendirdiği ateşin şerâresi tekmil Rumeli'yi istiâb ettiği halde Abdülaziz Han Efendimiz hazretleri gündüzleri vahşi ve gayr-ı vahşi bir takım hayvanât ile, geceleri orta oyunları ile evkât-i azizini zâyi' ederek işe ehemmiyet nazariyle nazar buyurmamıştır.

Sual — Pek iyi, amma zât-ı şahâneleri devlet ve millete bu kadar zırhlı gemi ve bu kadar top ve tüfenk mübâyaa ettiği münker midir?

Cevap — Evet bunları aldığı sahihdir velâkin büyük ve küçük on beş kadar zırhlı gemi ile birkaç yüz bin tüfenk ve ma'lumü'l-mikdar top aldım diyerek saraylara ve köşklere ve sâir israfâta sarf ile dahili ve haricî üç yüz milyonu mütecâviz umum milleti medyûn etmek ve milletin servet-i umumîsini bu kadar gemi ile top ve tüfenge feda etmek lâyık ve kâr-ı akıl mıdır?

Sual — Erkân-ı hal' işin fena yolda gittiğini kendisine haber verseler olmaz mı idi?

Cevap — Şivanîzade Rüşdü Paşa Sadrıâzam iken umûr-i mâliyye pek fena bir halde gittiğine binâen yalılarında akd ettikleri bir meclis-i hususîde varidât-ı devlet bir yolunda sarf olunup kâffe-i devâirin velâ-siyyemâ Mâbeyn-i Hümâyûnun tahsisatları bir kanun ve kaide altına alınmasını karar vermişler ve bu karar ise zât-ı Şahâneye dokunacağından Şirvanîzade arz-ı hulûs ve ubûdiyyet maksadiyle meclisin ertesi günü Mâbeyn-i Hümâyûna giderek zât-ı Şahâneye vuku'-ı hali arz eylediğine binâen o meclisde bulunan vükelâyı azl ile bâzılannı vilâyet Valilikleri ile teb'îd ve bâzılannı azl edip biraz müddet sonra dahi Şirvanîzadeyi de azl edip Haleb Valiliği ile Dersaadet'ten teb'îd ve birkaç mâh mürûrunda Halep'ten dahi azl edip li-ecli't-tahkir Hicaz Valisi etmiştir. Böyle bir ufak şeyi kabul etmeyip haber verene bile böyle muamele olunduğu halde hal' maddesi gibi bir azîm vak'ayı haber veren olmuş olsaydı acaba ne yapılmazdı?

Sual — Haber veren olaydı teveccüh-ı Şahâneyi kazanıp dâimâ mukbil olur mu idi?

Cevap — Mukbil mi olurdu ? Erkân-ı hal'i mahv edeceği şöyle bir tarafa dursun, evlad-ı Abdülmecid Han'ın halleri neye müncer olurdu ve şimdi nerelerde bulunurlardı? Dersaadet de saraylarda oturabilirler mi idi? Maazallah sümme maazallah muhbir olacak kimse müşârünileyhim hazerâtının hayatlarını ve hukuk-ı mukaddeselerini tehlikeye koymuş olmaz mı idi? Ve lâ-siyyemâ Avrupa devletlerinin usûlü veçhile Saltanat-ı seniyye evlad-ı ekbere olageldiğinden Abdülaziz Han Efendimizin efkâr-ı Hümâyûnlan dahi Yusuf İzzeddin Efendi Hazretlerini Veliahd-ı Saltanat edeceklerinde artık şübhe mi olurdu? Abdülmecid Efendimizin

Şehzadegânı hukuk-ı meşrûalarını kime söyleyip tahsil edebilirler idi? Bu kadar muhatarât meydanda durur iken birkaç aylık ikbal için bukadar zevât-ı kirâmın perişaniyyetini kabul edecek erkân-ı hal' denilen zevâtdan bir kimse tasavvur olunabilir mi? Bu suretde hanedan-ı Osmaniyyeye bu kimseler fenalık mı etmiş oldular?

Bin iki yüz yirmi üç tarihinde Alemdar Mustafa Paşa Sultan Selim Efendimiz hazretlerini tekrar cülûs ettirmek için Dersaadet'e geldiğinde Sadnâzam Ali Paşa betâat ettiğinden Topkapı sahrasından ordusunu alıp doğru saray-ı Hümâyûn meydanına geldiğinde Ortakapıyı kapalı bulup hemen adamlar çıkarıp duvardan aşağıya indirterek kapıyı açtırırıp Akağalar kapısı önüne vardığında kapıyı yine kapalı bularak açtırtacağı sırada kapı açılıp Sultan Selim Efendimizi Sultan Mustafa merhumun re'yile ve bendegânın teşviki ile bir takım gaddâr ve cellad-ı bî-amanlara şehid ettirdiklerinden müşârünileyh hazretlerinin na'ş-ı mübarekini kapının dahiline koyarak Mustafa Paşa ol na'ş-ı mübareki gördüğü gibi aklı başından gidip kemâl-i hüzn ve esef ederek Sultan Mahmud Efendimiz nerededir diyerek sual eylediği sırada Sultan Mahmud Efendimizin Lalası Anber Ağa müşârünileyh Efendimiz hazretlerine Harem-i Hümâyûnda bir takım havene sû-i kasd edeceklerini anladığından hemen kendilerini alıp Harem-i Hümâyûnun kurşunluğu üzerine çıkanp Akağalar kapusuna inen yola gelirler iken bir hainin birisi bir taş atarak Sultan Mahmud Efendimizin sağ kaşı üzerine isâbet etmiş ise de bir ziyan etmemiş Hatta kılıç alayı günü bu cerihanın üzerinde baki olduğu görenlerin ma'lumudur. Akağalar kapusunda Sultan Mahmud Efendimizi Mustafa Paşa'ya Lalası Anber Ağa irâe eylediğinde hemen hâk-i âpây- Hümâyûnlanna yüz sürerek emr-i bîatı icrâ etmiş ve Sultan Selim Efendimize ihânet edenlere de cezay-ı lâyıkını hemen icrâ etmişler Anber Ağa Hakan-ı müşârünileyh Efendimiz hazretlerine hüsn-i hizmet etmiş ve ne yolda canını tehlikeden tahlîs eylemiş olduğu halde Hakan Efendimiz hazretleri kalbinde mestûr olan efkâr-ı Hümâyûnlarını beyan ederek cülûslarından bir altı ay mürûr etmeksizin biri Anber Ağaya hitâben "Ağa, her ne zaman seni görürsem güya benim Saltanatım senin sayende imiş gibi bana öyle geliyor" buyurduklarında Anber Ağa bir zarif zât olduğundan "aman Efendim, kulum Efendimizin azâd kabul etmez bir abd-i memlûküyüm, en büyük emelim Medine-ı Münevvere'ye gitmektir, lütf ve ihsân buyurun, kulunuzu Medine-i Münevvere'ye gönderin, orada Efendimize dua edeyim" demesiyle derhal Anber Ağaya müsaade-i şahâne olup bilâ-te'hir Anber

Ağa Dersaadet'ten Şam-ı Şerif'e gelip vakt-i merhûnunda mahmil ile Medine-i Münevvere ile teşerrüf etmiştir, işte bu vak'a ve bunun emsâli vak'alar Padişahlar hakkında erkân-ı hal'in ma'lumu olup her ne tarafa gidilse mahzûrdan sâlim olmayacağı cihetle erkân-ı hal'e niyyetlerinde sebat etmek lâzım geleceği emr-i bârizdir. Zîrâ erkân-ı hal'in Abdülaziz Efendimize zâtince bir garezleri olmayıp ancak ittihaz etmiş olduğu ef'âl-ı gayr-ı müstakimesine mu'teriz bulunduklarından buna da hallerinden başka bir çare olmadığını teyakkun ederek bu millet-i azîmeyi uğrattığı belâlardan halâs etmek için bir fedakârlıktan ibâret bir ittifakdir.

Bu sualâta bu cevaplar ile netice verelim. Zira ne kadar sual olunsa efkâr ve kariha dahi o kadar vâsi' olduğundan olunacak sualler bi-inâyetillahi teâlâ bihakkın cevapsız kalmaz. Ancak lâzım olan, işi hakkiyle muhakeme edip de erkân-ı hal'i öyle tahtîe etmemelidirler. Yoksa muarraz söz söylemek âdet hükmüne girdiğinden o makule kimselerin kelâmları ise erbâb-ı insaf ve vicdanda mesmû' değildir.

Sultan Murad-ı hâmis hazretlerinin cülûs-ı Hümâyûnlarının altıncı günü vücud-ı Hümâyûnlarına ârız olan hastalığı gün be-gün şiddet bulunup her ne kadar etıbbâ tarafından tedavi olundu ise de illet bertaraf olacağına bilakis daha ziyadelenip illet-i cünûn tahakkuk eylediğinden Dersaadet'de bu fende mâhir mevcud etıbbâyı celb ile tedavi olunmasına da kanaat olunmayıp Viyana'da böyle illetlere mâhir meşhur tabib dahi celb edilerek lâyık-ı veçhile muâyene ettirildikde kendilerinden illetin külliyyen izâlesi mümkün olamayacağını, eğer vücutları tahammül ederse birkaç sene sonra hiffet bulacağını veyahut bu illet kendilerini götüreceğini beyan eylemiş ve Dersaadet de kendilerine bakan tabibler dahi o tabibin kavlini tasdik eylemişlerdir.

İşi vükelâ halktan setr eylemişler iseler de "mızrak çuvala sığmaz" meselince çaresiz duyulup halk dahi söyleşmeğe başladığından ve müddet-i saltanatları olan doksan üç gün içinde böyle bir karışık zamanda Vükelâ dahi umûr-ı devleti hüsn-i idare eyledikleri cümlenin tasdikerdesi bulunup hâl bu ise böyle müddet-i medîde idare-i devlet vükelâ elinde olamayacağı ecilden ve bâ-husus meydanda olan Sırp ve Karadağ muharebeleri ve Bulgaristan ateş-i ihtilâline mebnî mülk sahibinin vücuduna lüzûm-ı kavi gördüğünden şer'an bir imamın nasbi lâzım geldiğinden Sultan Murad hazretleri ise vücutlarına ânz olan illet sebebiyle müstahla'

bulunduklarından Veliahd-ı Saltanat bulunan biraderleri Sultan Abdülhamid-i Sâni Efendimiz hazretlerinin cülûslarına karar verilip bilumum ahali dahi kemâl-i hâhiş ile müterakkıb bulunmuşlardır.

Gazi Abdülhamid Han-ı Sânî Efendimiz hazretlerinin cülûslarından on gün evvel Damad Mahmud Paşa vasıtasiyle Sadrıâzam Rüşdü Paşa'yı Ayazağa'da kâin kasr-ı Hümâyûnlarına celb ile mülâkat edip yanlarından çıktığında Mahmud Paşa'nın yanına gelip "Âferin Paşa, pîr ol, senâ ettiğin zât bu mudur, belâlar mübareki" ta'birini ettiğini Mahmud Paşa'dan mesmûum olmuştur. Namık Paşa ve sâir bâzı vükelâ ile dahi kasr-ı âli-i mezkûrda mülâkat ettiği Valide Sultana haber verilerek Valide Sultan işi tahkik için Hayrullah Efendi'yi huzurlarına celb ile Başkâtip Sâdullah Bey ile Kızlarağası Süleyman Ağa hazır oldukları halde Hayrullah Efendi'yi isticvâb edip Hayrullah Efendi ise bu mülâkatlardan kat'â ma'lumatı olmadığından "böyle sözlerin aslı olmamalıdır. Zaman âcaib olmuş, yalan sözler çok oluyor. Eğer bana i'timad etmez iseniz bizzat kendilerini celb edip sual buyurun. Benim ma'ûlmatım yoktur ve şunun bunun sözlerine de bakmayın" diyerek Valide Sultana teselli edip sahilhanesine avdet etmiştir.

Hayrullah Efendi bu hususu merak ederek bir takım kimseler Valide Sultanın önüne düşüp de aklını çelerek maazallah sümme maazallah Şevketmeâb Efendimize ve belki sâir Şehzadegân hazerâtına bile bir sû-i kasd ederler. Zira tâife-i nisvân nâkısatü'l-akl olduklarından Saltanat ise pek tatlı bir ma'rız bulunduğundan bir mahremi ile vak'ayı Mahmud Paşa'ya haber gönderip ve şevketlû' Efendimize dahi vak'ayı beyan edip kendilerini hüsn-i muhafaza etsinler dediğine Mahmud Paşa ertesi gün Hayrullah Efendi'ye gelip vukuâtı tafsîlen anlayıp şevketlû Efendimizden selâm getirip pek çok teşekkürler edip avdet eylemiş ve şevketlû Efendimizi dahi cülûsu gününe kadar validelerinin Nişantaşı'nda kâim konaklarında ikamet ettirip emr-i muhafazalarına pek güzel dikkat olunmuştur.

Şevketlû Efendimiz hazretlerinin cülûsundan altı gün evvel Hayrullah Efendi'nin sahilhanesinde Sadrıâzam Rüşdü Paşa ve Midhat Paşa ile sudûrdan Uryanîzade Es'ad ve Seyfüddin ve Ahmed Hilmi ve Fetva emini Amasya'lı Kara Halil Efendilerden mürekkeb bir meclis-i mahsûs akd olunup keyfiyyeti bi'l-etraf ba'det'-tahkik ve tedkik Gazi Abdülhamid Han-ı sâni Efendimiz hazretlerinin cüluslanna

karar verilmiştir. Bu cemiyyeti Valide Sultan duyup ikinci Mâbeynci Seyyid Bey Hayrullah Efendi'ye gönderip sebeb-i içtimâ' neye mebnî olduğunu sual ettirdiğinden Hayrullah Efendi işi setr edip bir günâ şerri vermeksizin meydanda olan muharebeler üzerine müzakere olundu, isterseniz Sadrıâzamdan da sual ediniz diyerek Seyyid Bey'i iade eylemiştir.

Sultan Murad Hazretleri illeti hasebiyle müstehla' olduklarından müddet-i saltanatlarının doksan üçüncü ve Şa'ban-ı şerifin on ikinci Perşembe günü bilcümle vükelâ ve vüzerâ ve ulemâ ve erkân-ı devlet Kubbealtına içtima' ederek Sadrıâzam Rüşdü Paşa hüzzâra hitâben Sultan Murad hazretlerinin halini ber-tafsîl beyân edip taraf-ı şer'-ı enverden verilen fetvay-ı şerifeyi Fetva emini Halil Efendi mecliste ba'de'l-kırâe zât-ı Şahâneye i'tâ olunup sâdır olan ferman-ı Hümâyûn mucebince fetvay-ı şerife ol vakt i'lan olunmuştur. Muhtar olan vakt-i eşref hulûlünde Padişah-ı âlem-penâh Efendimiz hazretleri ecdâd-ı izâmları olan taht-ı âli-baht-ı Osmanîlerini bi'l-irsi ve'l-istihkak teşrif buyurarak bîat-ı umumî emr-i resmîsi ifâ olunduktan sonra Sultan Murad hazretlerinin Çirağan saray-ı âlisine nakli haberi geldikten sonra şevket-meâb Efendimiz hazretleri bi'l-izzi ve'l ikbâl Topkapı saray-ı âlisinden Beşiktaş sahilsaray-ı Hümâyûnlarını teşrif buyurmuşlardır.

Şehinşâh-ı âlem Padişah-ı ümem Gazi Abdülhamid Han-ı Adlî Efendimiz hazretleri salâbet-i diniyye sahibi savm u salâtına mukîm ve tarikat-ı Şâziliyye ricâlinden olup evrâd-ı mahsûsasına müdâvim ahlâk-ı pesendîde ile muttasıf bir zât-ı âli-kadr olduklarından cülûs-ı Hümâyunları cümle tarafından teberrük ve teyemmün olunmuştur.

Zât-ı Şehinşahîleri Şehzâde iken "eğer nevbet-i Saltanat bana gelirse ammimi hal' edenlerin fitil fitil burnundan getireyim" deyû buyurdukları suret-i sahîhada haber alınmış idi ve üç mâh içinde iki Padişahın hal'leri kendilerinin ziyadesiyle merak-ı Hümâyûnlarına dokunup tekerrüründen havilerine binâen erkân-ı hal'den ahz-ı nisâr etmeğe cülûsları günü niyyet buyurarak Serdar-ı ekrem Abdî Paşayı Seraskerlik'den azl ile Redif Paşa'yı Serasker nasb buyurmaları ve bir hafta sonra Bahriyye Nâzırı Kayseriyye'li Ahmed Paşa'yı Rusçuk Valisi edip Dersaadet'ten teb'îd buyurmaları ve Sadrıâzam Rüşdî Paşa'yı üç buçuk mâh içinde bir ufak madde üzerine isti'faya mecbur edip devlete Midhat Paşa'yı Sadrıâzam

nasb edip iki ay içinde Midhat Paşa'yı da bilâ-sebeb aslı olmayan bir madde üzerine azl ile Avrupa'ya teb'îd etmelerinde acele buyurmuşlardır. Zira bu iki zât meydanda olan umûru ve Rusya'nın teklifâtını bilâ-muharebe tesviye edecekleri şübheden vâreste idi.

Ol vakt bu iki zâtın işten çıkarıldığına ve Rumeli ahalisi de evlad ve emvâlini terk ederek Bulgarların zülmünden fevc fevc firar ederek Dersaadet'e geldiklerine ve ordunun bir hüsn-i suretle gitmemesine halk me'yûs ve münkesir olduklarından ve o aralık Suavi-i bed-tînet vak'ası da zuhur ederek ve-lâ-siyyemâ kumandarlardan birisi orduların adem-i muvaffakiyyetini Mâbeyn-i Hümâyûnun müdahalesine hami ile "artık bu sülaleden faide kalmadı, Kureyş'den bulunduğuna binâen Abdülmuttalib Efendiye itâat malıdır" sözünü tefevvüh ettiği mesmû'-ı Şahâne olduğundan ve "bır Serasker biraz asker kuvvetiyle amcamı hal'etti, bu kumandarlar galib olarak gelirler ise artık bunlar ne yapmazlar ve nasıl zabt olunurlar" diyerek kumandarlardan da emniyyet-i Şahâne meslûb olarak saltanatlarının devam ve bekasına kemâliyle ... buyurmuşlardır.

Abdülmuttalib Efendi'ye bîat lakırdısı daha meydanda yok iken Şerif Abdullah Paşanın vuku'-ı vefatı haber-i resmîsi gelmiş ve o sırada Hayrullah Efendi Şeyhülislâm bulunduğundan Mâbeyn-i Hümâyûna gidip huzur-ı Hümâyûnda kimin Şerif olması taraf-ı Şahâneden Hayrullah Efendi'ye sual olundukda Şerif Hüseyin Paşa'nın münasib olduğunu beyan eylemiş ve zât-ı Şahâne Efendimiz dahi Abdülmuttalib Efendinin kıdeminden bahisle ann olmasını tasvîb buyurmuş iseler de Hayrullah Efendi cevabında "men cerrebe'l- mücerreb hallet bihi'n-nedâme'dir, bu zât yine tek durmaz, sonra bir hadise çıkarır da rahatsızlığı mucib olur, yine ferman Efendimizindir" dediğinde Şerif Hüseyin Paşa'ya karar verilip müşârünileyh hazretlerini o günü Emarete ta'yin buyurmuşlardır.

Her nasılsa bu vak'ayı Abdülmuttalib Efendi haber aldığından sinîn-i kesîreden berû harîs olduğu Emarete nâil olamadığından Hayrullah Efendi'ye olan adâveti teşeddüd eylemiş ve akvâm-ı Türkiye'yi dahi sevmeyip hatta küfrüne kadar gittiği fikr-i mahsûsunu, ahali-i Haremeyn'in bir takımlariyle vahşiyyet de olan badiye Urbâniyle hıttâ-i Yemâniyye ahalisinin ekserisinin vicdanlarına yerleştirmiştir. Bı menşe'-i galatı Molla Ali el Karî Şifa-i Şerif şerhinde Türk hakkında beyan eylediği

kavlini çend sene evvel vefat eden Mekke-i Mükerreme Şâfiî Müftisi Seyyid Ahmed Dehlanî Efendi Siyer Nebî isminde te'lif ettiği kitabında Ali el Karî'nin kavlini te'yid eylemesine taaccüb olunur Böyle bilâ-delîl sözler ulemâ lisanına yakışmaz. Acaba Türk ta'biri kime ıtlak olunabilir? Bu mahalde bunun reddine lüzûm görülmediğinden sarf-ı nazar olundu. Fakat arazi-i Hicâziyye ile hıtta-i Yemâniyyeye giden ümerâ ve zabitân-ı askeriyye içinde târik-i sal ve savm ve alenî suretde fısk u fucûra münhemik kimseler bulunduğundan bittabi' sû-i nazar ile baktıkları ve kendularından teneffür eyledikleri görülmekte ve işittilmektedir.

Abdülmuttalib Efendi Dersaadet'de ikamet ettiği müddetçe Padişahların ve vükelânın ahvâlini tahkik ve tefahhus etmek âdet-i müstemirresi olduğundan Şevketmeâb Efendimiz hazretlerinin erkân-ı hal' hakkında olan efkâr ve niyyât-i âlilerini anlayıp kendisi de müterassıd-ı fırsat bulunduğundan bir vasıta ile hâk-ı pây-ı Hümâyûnlarına haber gönderip "Daire-i askeriyye de hal' günü erkân-ı hal' ile mücâdele eyledim, Şeyhülislâm bana Sultan Abdülaziz Han için mürteddir dedi" diyerek muahharen de bizzat zât-ı Şahâne Efendimize ifade etmiş oluyor ki Hayrullah Efendi bir gün huzur-ı Hümâyûnda iken zât-ı şevket-simât Efendimiz hazretleri, "bizim sülalemiz pek büyüktür, hattâ amcamın bile nice kusurları var iken sonunda o da şehid oldu" buyurduklarına ol vakt bir ma'na verilememiş idi. Mürûr-ı vakt ile Abdülmuttalib Efendi Emîr-i Mekke olup geldiğinde Hayrullah Efendi de Şeyhülharem'likten azl ile tahte'l-hıfz Mekke-i Mükerreme ile teşerrüfünde "Hayrullah Efendi Abdülaziz Han hakkında mürted dedi idi" diyerek ba'zı münasip kimseler ile Hayrullah Efendiye ismâ' ettirmiştir. Hâl bu ise Hayrullah Efendi Daire-i askeriyye'deki mücadele-i ca'liyyede muhtell ve mahlû' ta'birini etmiş idi. Sultan Murad hazretlerinin cünûnu nasıl fetvaya dere olunmuş ise Abdülaziz hazretlerinin muhtel ta'biri de taraf-ı şer'-i şerifden fetvaya derv edilmiştir. Abdülaziz Han Efendimiz hazretlerinin ihtilâl-i şuurunda şübhe yoktur, zira âkil olan zât bi-nefsihi kendi kendini i'dâm etmez. Hayrullah Efendi bu sözü Abdülmuttalib Efendi tarafından işittiğinde zât-ı hazret-i Padişahînin ammileri hakkında beyan buyurdukları sözün nereden olduğunu ve Sülâle-i tâhireden bir zât-ı âlinin doksan yaşını tecâvüz ettiği halde söylenmiyen bir sözü söylendi diyerek iftirasına azîm teessüf ve taccub olunur. Hiç ehl-i kıble tekfir olunabilir mi? Hayrullah Efendi'ye olan garez ve adâveti böyle bühtâna sarf etmek lâyık mıdır? Mevlam kuru iftiradan esirgesin deyû şeyhlerin duaları pek mahallinde imiş. Şehâdet ta'biri bahsine

gelince, bir kimse bi- nefsihi kendi kendini i'dâm ve itlâf ederse şer'an o kimseye şehid ıtlak olunamaz. Hayrullah Efendi şevketmeâb Efendimiz hazretlerinin salâh ve takvâsını tasdik ettiği gibi Abdülaziz Han Efendimizin de salâh ve takavâsı vardı deyû i'tirâf edemez.

Hayrullah Efendi Şevketmeâb Efendimiz hazretlerinin şehzâdeliğinde sekiz sene kadar hocalık hizmetlerinde bulunup cülûs-ı Hümâyûnlarında taklîd-i seyf-i âlîyi ta'lika muvaffak ve irsâl i lihye buyurduklarında duasını ibkâ ile müteşerrif olduğundan zâtına bir hürmet-i mahsûsa olmak üzere olmalıdır ki akrânından ziyade on bir mâh kadar Meşîhat da ba'de'l-istihdâm azl olunup hanesinde ikamet etmek üzere iken Tunus'tan gelen Çerkes Hayreddin Paşa'nın Sadâretinde doksan altı senesi Rüşdü Paşa Manisa'da olan çiftliğine ve iki mâh sonra Hayrullah Efendi dahi Şeyhülharemlik hizmet-i cihan- kıymetiyle Medine-i Münevvere'ye tesyîr olunmuş idi. Hikmet-i Hûda doksan yedi senesi evâilinde Mekke-i Mükerreme Emiri Şerif Hüseyin Paşa li-ecli'l-maslâha Cidde'ye azîmet ve orada hayvan üzerinde iken bir fakir tarafından çakı ile sol memesi altından darb olunup eser-i darbdan bir gün sonra vefat edip şehid olunduğundan hizmet-i Emâret münhal olmuş idi.

Yukarıda beyan olunduğu veçhile Abdülmuttalib Efendi'nin Dersaadet'den def'i mültezem-i âlî bulunduğundan Şerîf Hüseyin Paşa'nın şehâdet haber-i resmîsi Dersaadet'e vüsûl bulur bulmaz hemen hizmet-i Emâret Abdülmuttalib Efendi'ye tevcih olunup ve yanlarına bir takım erkân-ı harbler ta'yin olunarak vapur-ı mahsûs ile doğru Yenbuulbahr'a ve oradan Medine-i Münevvere'ye gelmiştir.

Abdülmuttalib Efendi gelirken hâk-i pây-i Şahâneden bizzat Hayrullah Efendi'nin azlini rica edip bir kusuru olmadığından şimdilik yerinde dursun bir kusuru olursa o vakit iktizâsına bakılır cevabını aldığından Dersaadet'de Hayrullah Efendiyi azl ettiremiyerek gelmiş idi. Ol vakt Hayrullah Efendi Şeyhülharem bulunduğundan Şeyhülharemlere mahsus olan konağı Abdülmuttalib Efendi için hazırlatmış Ve usul-i teşrifât üzere istikballerine gitmiş ve mükerreren ziyaretlerine dahi gidip hürmet-i mahsûsada bulunmuş ise de müşârüniley Hayrullah Efendi'ye olan adâveti iktizâsı ihzâr ettirdiği konağa inmeyip Îzmirîzâde konağına inerek Seyyid Safi ve emsali gibi münâfikların iğfâli ile "Şeyhülharem dellal takrirlerinden irtikâb ediyor" demelerine binâen o da inanıp devletçe komisyon teşkili mümkün iken mahkemede Hâkim Atâî

Efendinin taht-i riyâsetinde Muhafız Ahmed Paşa, Müfti Mehmed Nabi Efendi ile ve sâir ba'zı kimselerden mürekkeb bir komisyon teşkil eylemiş ise de yel kayadan ne olur, Hayrullah Efendi de irtikâb olmadığı âlemin müsellemi olup o yüzden mahcub olarak diğer günâ Hayrullah Efendi'ye vuku' bulan teklifi şöyle olmuştur ki Şerif Abdullah Paşa'nın Emâretine kadar Haremeyn-i Muhteremeyn'de Cuma günler Hatib Efendiler hutbede Padişah-ı zîşana dua edip nâm-ı âlisini yâd ve zikr eyledikten sonra Emir-i Mekke bulunan zevâtın ismini okurlar imiş. Abdullah Paşa merhum bu usulü lağvedip Abdülmuttalib Efendi iadesini Hayrullah Efendiye bi'l-vâsıta teklif ettirdiğinde Hayrullah Efendi kabul etmemesini ve ef'âl-ı nâ-sezâsından avdetinde teşyiine dahi gitmediğinden ziyadesiyle hiddet edip Yenbuulbahr'a varır varmaz Hayrullah Efendi'nin azlini inhâ edip Dersaadet'te de isti'dad olduğu bilindiğinden derhal Hayrullah Efendi azl olunup iş'âr-ı ahır vukuuna değin tahte'l-hıfz suret-i serîada Mekke'-i Mükerreme'ye gelmiş ve geldiğinin on beşinci günü bilâ-sebeb ve bilâ-irâde-i şahâne zülmen ve adâveten Abdülmuttalib Efendinin re'y-i hodiyle ülfetden ve Beytülharam'a dühûl ve hurûcdan men' ile ikamet eylediği hükümet konağının üst katında taht-ı tevkife almışlardır.

Hayrullah Efendi mahall-i mezkûrda dokuz ay ikamet ettikten sonra Taif'e gelmesi için Şerif Abdülmuttalib Efendi ısrar ederek Vali Safvet Paşa da Şerif'in re'yini tervîc ettiğinden mevsim münasebetiyle Vali ve hey'et-i hükümetle beraber tahte'l-hıfz Taife gelip kışla kapısı üstünde olan bir odaya habs ile kapısına karakol dahi ikame etmişlerdir. Hayrullah Efendi kışla kapısı üstünde oturmakta olsun, orduların perişâniyyeti ve Rusya devletinin galip olup bunca memleketlerin elden gitmesi ve kırk milyon tazminat-ı harbiyye ile müsâlâha olunması bu muvaffakiyyetsizliğin Padişah-ı âlem-penâh Efendimiz hazretlerinin işe müdahalesinden neş'et etti deyû halkın ratb u yâbis güftügûsuna zât-i hazret-i Padişahînin ziyadesiyle canları sıkıldığından halkı ihâfe ile diğer günâ meşgul kılıp dillerini tutturmak ve zâten dahi erkân-ı hal'i lekedar etmek menvî-i zamîr-i Hümâyunları olduğundan vükelâdan Sadrıâzam Said Paşa ve Mahmud Nedim ve Cevdet Paşalar ile kurenâ dahi efkâr-ı Hümâyûnu tervîc ettiklerinden bir suret-i sun'iyyede Midhat Paşa'yı mazhar-ı afv-ı âlî ederek Avrupa'dan Girid ceziresine celb ve biraz arası geçerek Şam Valisi edip birkaç ay sonra İzmir Valisi Hamdi Paşa ile becâyiş icrâ olunup İzmir'den dahi Dersaadet'e ne suretle celb edildiği ve Yıldız sarayı kurbunda teşkil olunan mahkeme-i fevka'l-âdede on nefer zevât ve kesânı

Padişahlık kuvveti ile mahkûm ettirerek doksan sekiz senesi Ramazanının yirmi birinci Sah günü müşârı mumâileyhimi tahte'l-hıfz Taif kal'asına ikame ile muhafazalarına dahi bir bölük asker ta'yin kılınmıştır. Abdülmuttalib Efendi Hayrullah Efendi'den henüz hırsını alamadığından sene-i mezkûre Şevvalinin haftasında bilâ-irâde ve bilâ-muhakeme ve lâ-hüküm mücerred adâvetine mebnî kışla kapısı üstünden kaldırtıp bu cümleye ilhak ettirmiştir.

Hayrullah Efendi'nin Taif kal'asında habsine dâir bir güna irâde-i hazret-i Padişahî olmadığından ol vakt Hicaz Valisi Safvet Paşa Abdülmuttalib Efendi'ye haber gönderip "Hayrullah Efendi hakkında kendilerinde bir irâde varsa fe-bihâ, yok ise hakkında olan irâde-i Seniyye iş'âr-ı ahîr vukuuna değin Mekke-i Mükerreme'de ikamet edeceğinden Hayrullah Efendinin Mekke-i Mükerreme'de ikameti lâzım gelir" diyerek Taif Kal'asında elli beş gün habs olunduktan sonra Mekke-i Mükerreme'ye gönderdiler. Safvet Paşa'nın azliyle Abdülmuttalib Efendi tekrar ısrâr ederek Vali-i cedîd Erzincanî İzzet Paşa da Abdülmuttalip Efendiye muîn olarak iki ay sonuna, Hayrullah Efendi hâsta bulunduğu halde Taif kal'asına gönderilip habs edilmiştir.

Erkân-ı hal'in birkaçı vefat edip hayatta kalanlar da birer birer suretle Dâr-ı Saltanat-ı seniyye'den teb'îd olunmuş ve bu kadar muamele bunlara kifâyet ederken aslı ve vücudu olmayan ve cümlenin ma'lumu bulunan bir madde ki Sultan Abdülaziz Han hazretleri bi-nefsihi kendini i'dâm etmeyip de yed-i âharla itlâf ettirilmiştir diyerek mahkeme-i fevka'l-âdeler teşkil ettirerek enzâr-ı halka karşı bir takım âciz ve fukarayı itham ile mahkûm ettirerek verilen hükm-i karakuşînin icrası Dersaadet'de mümkün olamadığından bu kimseleri Taif kal'asına irsâl ile süngülü karakollar altında yıllarca habs ve tevkif ettirmekte ne ma'na vardır? Devletimizin yeni te'sis ve teşkil etmiş olduğu Adliyye mahkemesinin nâmını lekedâr ettirmek de iyi bir şey midir? Padişahımız Efendimiz hazretlerinin adâlet, merhamet ve şefaât ve uluvv-ı kadir-menzilet ile muttasıf olduklarından zât-ı Hümâyûnlarından böyle bir halin vukuu muntazar değil idi. Ancak eshâb-ı ağrâzın tesvilâtiyle vücud bulduğu gayr-ı münkerdir. İş bu mahkemenin ne suretle teşkil ve cereyan eden muamelesi ve Midhat Paşa'nın İzmir'den Dersaadet'e celbi ve verilen istintaklar ile muamele-i sâdesi Midhat Paşa, merhumun Mir'ât-i Hayret nâmında te'lif eylediği risalede mufassalen beyan olunmuştur. Müşârünileyh bu risalenin: danesini de Hayrullah Efendiye niyâz ederek beray-ı hatır Hayrullah Efendi de yazıp kendisine vermiş ve

vefatiyle eşyaları meyanında zuhûr ettiğinden Vali-i Hicaz Osman Paşa iki nüshayı da hâk-i pây-ı Şahâneye arz ve takdim etmiştir.

Midhat Paşa İzmir'de canını tahlîs için Fransa sefaretine gidip orada alenî muhakeme taleb etmesine mebnî vapur-ı mahsûs ile yerine Vali olan Ali Paşa ve Adliyye Nâzın Cevdet Paşa ve bir takım mustantıklâr beraber gelip alarak vapurda istintaka mübâşeret etmişler. Adliyye Nâzırı Paşa hazretleri bir aralık Midhat Paşa'ya hitâben "Abdülaziz için verilen fetva da yanlıştır" demişler. Adliyye Nâzırı Paşa hazretlerinin bu sözüne teessüf olunur. Zira ilimle şöhreti vardır. Eğer o fetva yanlış ise ikinci verilen fetva dahi yanlış olmak lâzımgelir. Mâdâm ki yanlış idi kendileri Daire-i askeriyye'de Sultan Murad hazretlerine niçin bîat ettiler? Veya Padişahlar ne sebeple hal' olunmalan hakkında İmam Mâverdî'nin "Ahkâm-ı Sultaniyye" ismiyle müsemmâ olan kitabını bir kere mütalâa edip de bu sözü öyle söylemek lâzım gelirdi. Abdülmuttalib Efendi'nin son defâki Emâretinde dahi isyan etmek üzere birçok cephane tedariki ve Urban ile muhaberesi ve sâir gûnâ tedbirâtı taraf-ı hükümet-i Seniyyeden haber alınıp derhal meştâda ikamet ettiği konağın etrafı bir gece asâkir-i Şahâne ile muhasara olunup şafakla beraber kendisi alınarak Taif kışlasında kâin hastahane ittisâlindeki daireye ikame ile habs ve tevkif olunmuştur. Hayrullah Efendi'nin men cerrebe'l-mücerreb ilâh sözü çıktı. Bu daire eski isyanında dahi ikamet ve habs olunduğu dairedir. İki mâh sonra müsaade olunup Mekke-i Mükerreme'de Beyaziyye'de konaklannda taht-ı tevkifde olarak vefatına değin kimesne ile ülfet etmiyerek ikamet etmiştir."

SONUÇ

Sultan Abdülaziz Dönemi; siyasi, iktisadi, askeri ve kültürel alanlarda birçok önemli gelişmelere sahne olmuş bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. 1861 yılında Osmanlı tahtına çıkan Sultan Abdülaziz, Osmanlı donanmasını dünyanın ikinci büyük donanması haline getirmiş, kara ordusunu güçlendirmiş, askeri ve diğer alanlardaki yenileşme ve gelişmelere büyük önem vermiştir. Sultan Abdülaziz, 1867 yılında gerçekleştirdiği Avrupa Seyahati vesilesiyle Avrupa'yı tanıma ve gelişmişliklerini yakından görme fırsatını bulmuştur.

İngiltere, Fransa gibi büyük devletler Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını bekledikleri bir dönemde, Osmanlı'nın hızla gelişmesi, Mahmud Nedim Paşa dönemlerinde Rusya ile yakınlaşması ve ismi geçen devletlerin politikalarına ters politikalar üretmesi gibi faktörler üzerine, Osmanlı Devleti'ni ve Sultan Abdülaziz'i kendileri için bir tehtid olarak algılamışlardı. Ne hazindir ki Sultan Abdülaziz'i tahttan indirmek ve Osmanlı Devleti'nin ilerlemesini önlemek için bu devletler, Osmanlı Devleti içerisindeki bazı devlet adamlarıyla işbirliği yapmışlardır. Tarih boyunca mevcut yönetimlere darbe yapabilmek için bazı ortamların oluşturulması gerekmektedir; Ülke ekonomisi zayıflatılır, mevcut yönetim aleyhine kamuoyu oluşturulup yönetim itibarsızlaştırılır ve darbe için hukuki gerekçeler kamuoyuna sunularak halk bir nevi ikna edilir ya da darbe karşısında durması engellenir. Sultan Abdülaziz'in saltanatında da; Osmanlı idaresi 1875 Muharrem Kararnamesi ile maliyesinin iflasını açıklamış ardından 10 Mayıs 1876'da Medrese talebeleri ayaklandırılarak iktidar aleyhinde kamuoyu oluşturulmuştur. Neticede 30 Mayıs 1876 tarihinde Sultan Abdülaziz'e karşı darbe yapılmış ve ardından Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi tarafından konunun hukuki gerekçesi kamuoyuna sunulmuştur.

Darbenin askeri kanadının öncüsü Hüseyin Avni Paşa, Fransız dostu Charles Mismer'e söylemiş olduğu gibi darbe için İngiltere ve Fransa'nın desteğini almıştı. Darbenin siyasi kanadını temsil eden Midhat Paşa ise Fransız araştırmacı Michel de Greece'ye göre İngiliz Büyükelçisi Henry Elliot'tan para alarak Sultan Abdülaziz'i tahttan indirmek için faaliyet göstermişti.

Darbenin hukuki ve dini kanadını temsilen Şeyhülislam Hasan Hayullah Efendi'yi görmekteyiz. Hasan Hayrullah Efendi, 1853 yılında Sultan Abdülmecid'in ikinci imamı olarak Osmanlı sarayına intisab etmiş, 1861 yılında Sultan Abdülaziz'in birinci imamı olmuştur. Sultan Abdülaziz, Hasan Hayrullah Efendi'yi 1862'de Bursa'ya, 1863'te Mısır'a, 1867'de Avrupa Seyahati'nde yanında götümüştür. Sultan Abdülaziz, İlmi olarak yüksek seviyede olmamasına karşın Hayrullah Efendi'yi ilmiyenin en yüksek makamı addedilen Şeyhülislamlık makamına iki kez getirmiştir. İlki 42 gün, ikincisi bir yıl iki ay on dört gün süren Şeyhülislamlık dönemleri olmuştur. Hasan Hayrullah Efendi, ikinci şeyhülislamlığı döneminde, Sultan Abdülaziz'in ve Sultan Beşinci Murad'ın hal' fetvalarını vererek tahttan indirilmelerine neden olmuş ve bu yönüyle ön plana çıkmıştır. Hasan Hayrullah Efendi'nin darbeye destek vermesinin nedeni; 42 günlük kısa süren şeyhülislamlık vazifesinden kendisini azl eden Sultan Abdülaziz'e karşı beslediği kin ve darbeye destek vererek uzun yıllar şeyhülislam olarak kalma arzusudur.

Bu çalışmamızda 30 Mayıs Askeri darbesinin dini ve hukuki kanadını temsil eden Hasan Hayrullah Efendi'nin, darbedeki görevi ve etkisi üzerinde yoğunlaştık. Hasan Hayrullah Efendi'nin, Sultan Abdülaziz hakkında vermiş olduğu hal' fetvasını maddeler halinde inceleyip, dini ve hukuki açıdan ele aldık. Yapılan araştırmalar ve ortaya konulan belgeler ışığında; Sultan Abdülaziz hakkında verilen hal' fetvasının, hukukun siyasallaşmasını gösteren önemli bir vesika olduğu gerçeği ortaya çıkmıştır. Hasan Hayrullah Efendi, Sultan Abdülaziz'in ölümü meselesinde şer'i ilâmı(dini ölüm raporu) yanlış yazarak kamuoyunun yanlış bilgilendirilmesine neden olmuştur.

Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi, 1880 yılında Medine'de Şeyhülharemlik vazifesi esnasında, Sultan Abdülaziz'in hal' ve ölümü meselesini inceleyen Yıldız Mahkemesi kapsamında suçlu bulunarak yargılanmadan tutuklanmıştır. Hayrullah Efendi'nin, Midhat ve Rüşdü Paşaların sorgulanmaları sırasında olayla ilişkili olarak sıkça adının geçmesine rağmen yargılanmaması, şeyhülislamlık görevinde bulunmuş dini bir şahsiyet olmasından kaynaklanmaktaydı. Padişah, şeyhülislamlık sıfatı nedeni ile bir zamanlar Sultan Abdülaziz'in ve kendisinin dini alanda vekilliğini yapmış olan bu kişinin açıkça yargılanmasının, izlemekte olduğu İslamcı politikaya, gerek ulemanın ve halkın tepkisini çekmesi

açısından, gerekse de dünya müslümanlarının göstereceği tepki açısından ters düşeceğine inanarak gerek duymadı. Taif Kalesinde 18 yıl hapis hayatı yaşayan Hasan Hayrullah Efendi'nin ailesiyle olan yazışmaları, hapis hayatıyla alakalı bilgi ve belgeler arşiv ile kaynaklar taranmak suretiyle ortaya çıkarılmıştır. Konuya nesnellik katmak adına, Hasan Hayrullah Efendi'nin kendisine yöneltilen tüm suçlamalara cevap verdiği, kendi kaleminden savunması da çalışmamız içerisinde yer almıştır.

Bu çalışma sonucunda hakkında kısıtlı bilgiler bulunan Hasan Hayrullah Efendi ile alakalı müstakil bir çalışma ortaya çıkarılmış olup, siyasi tarih alanında da literatüre katkıda bulunulmuştur.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

1. 1. Osmanlı Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA)

- İrade Dahiliye (İ.DH.)
- Yıldız Parakende Evrak-ı Hazine-i Hassa Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HH)
- Yıldız Tasnifi Parekende Evrakı Müfettişlik ve Komiserlikler Tahriratı (Y.PRK.MK.)
- Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.)
- Yıldız Esas Evrakı (Y..EE.)
- Yıldız Perakende Evrakı Name-i Hümayunlar (Y.PRK.NMH)
- Mühime Kalemi Belgeleri (A.DVN.MHM.)
- Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT)
- Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO.)
- Sadaret Mektubi Kalemi Mühime Kalemi (A.}MKT.MHM.)
- Meclis-i Vükela (MV)

1. 2. Meşihat Arşivi

- Meşihat Arzları nr.1, s.192.

1. 3. Şeriyye Sicilleri Arşivi

- 523 / B Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi Dosyası

1. 4. Eski Tarihli Basma Eserler

- Mehmed Memduh Paşa: **Hal'ler ve İclaslar,** Matba-i Hayriye ve Şürekası, İstanbul 1329.
- Ahmed Saib: **Vak'ay-i Sultan Abdülaziz**, Mısır 1320.
- Ahmed Saib: **Tarih-i Sultan Murad-ı Hamis**, Hindiye Matbaası, Mısır 1321.
- Tevfik Nureddin: **Sultan Aziz'in Hal'i ve İntiharı**, Kostantiniyye, 1324.
- Tevfik Nureddin: **Sultan Murad'ın Cülûs ve Hal'i,** Karabet Matbaası, Kostantiniyye, 1324.

1. 5. Hatıralar

- Fahri Bey: **İbretnümâ**, Yay. Haz: Bekir Sıtkı Baykal, TTK Basımevi, Ankara, 1968.
- MİSMER, Charles**, İslam Dünyasından Hatıralar**, Bedir Yayınevi, İstanbul 1975.
- Mithat Paşa: **Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret)**, I. ve II. Cilt, Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğu, Temel Yayınları, İst.1997.
- Ali Haydar Mithat: **Hatıralarım 1872-1946**, Akçit Yayınları.

2. Süreli Yayınlar

2. 1. Gazeteler ve Dergiler

- Basiret
- Vakit
- Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
- Belleten
- Hayat Tarih Mecmuası
- Türk Tarih Encümeni Mecmuası

3. İnceleme Eserler

- Abdurrahman Şeref: Tarih Musâhabeleri, Sad. Enver Koray, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.
- Ahmed Cevdet Paşa: Maruzat,Haz. Dr. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İst. 1980.
- AKSUN, Zıya Nur: Osmanlı Tarıhı 4. Cild, Ötüken Neşriyat, Istanbul 1994.
- ----------: Darbe Kurbanı Sultan Abdülaziz Han, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009.
- AKSÜT, Ali Kemal: Sultan Abdülaziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati, Ahmet Saitoğlu Kitabevi, İst. 1944.
- AKTEPE, Münir: Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, C.XV, TTK Yayınları, Ankara 1993.
- ALTUNSU, Abdülkadir: Osmanlı Şeyhülislamları, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1972.
- ALPGÜVENÇ, Can: Sultan Abdülaziz ve Darbeci Paşalar, Kaynak Yayınları, İstanbul 2011.
- Basiretçi Ali: İstanbul'da Yarım Asırlık Vak'a-i Mühime, Haz: Nuri Sağlam, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997.
- DANİŞMEND, İsmail Hami: İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi 4.Cild, Türkiye Yayınları, İstanbul 1972.
- ----------: İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi 5. Cild, Türkiye Yayınları, İstanbul 1973.
- KAHRAMAN, Seyit Ali – GALİTEKİN, Ahmed Nezih – DADAŞ Cevdet: İlmiye Salnamesi, Osmanlı İlmiye Teşkilatı ve Şeyhülislamlar, İşaret Yayınları, İstanbul 1999.
- İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal: Son Sadrazamlar 1. Cild, Dergah Yayınları, İstanbul 1982.
- ----------: Son Sadrazamlar 3. Cild, Dergah Yayınları, İstanbul 1982.
- KARAL, Enver Ziya: Osmanlı Tarihi 3. Cild, TTK yayınları, Ankara.
- KUTAY, Cemal: Sultan Abdülazız'ın Avrupa Seyahatı, Boğaziçi Yayınları, Istanbul 1991.

- Mahmud Celaleddin Paşa:, Mir'at-ı Hakikat, Haz: İsmet Miroğlu, Berekat Yayınevi, İstanbul 1983.
- Mehmed Memduh Paşa: Tanzimat'tan Meşrutiyet'e I: Mir‟ ât-i Şuûnât,, Sad: Hayati Develi, Nehir Yayınları, İstanbul, 1990.
- MISIROĞLU, Kadir: Sultan Abdülaziz, Sebil Yayınları, İstanbul 2011.
- ÖZTUNA, Yılmaz: Bir Darbenin Anatomisi, Babıali Kültür Yayınları, İstanbul 2011.
- PAKALIN, Mehmed Zeki: Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, MEB Basımevi, İstanbul 1983.
- ----------: Mithat Paşa, Ahmet Said Matbaası, İstanbul 1940.
- ----------: Hüseyin Avni Paşa, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1941.
- GALİP, Ali Rıza: Mehmed, 19. Yüzyılda Devleti Yönetenler Ya Da Sonun Başlangıcı, Milenyum Yayınları, İstanbul 2002.
- Süleyman Hüsnü Paşa: Darbe ve Muamma, Haz: Faruk Yılmaz, İz Yayıncılık, İstanbul 2011.
- ŞEHSUVAROĞLU, Haluk Y: Sultan Aziz, Naşiri: İbrahim Halil Çığıraçan, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1949.
- TOPUZ, Hıfzı: Taif'te Ölüm, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi, TTK Yayınları, Ankara 2000.
- ----------: Midhat Paşa ve Taif Mahkûmları, TTK Yayınları, Ankara 1992.
- ----------: Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- ----------: Osmanlı Tarihi 6. Cild, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- ÜNAL, Mehmed Ali: Osmanlı Müesseseleri Tarihi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Isparta 1997.
- YAKUT, Esra: Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din, Kitab Yayınevi, İstanbul 2005.
- YURDAKUL, İlhami: Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform, Iletışım Yayınları, Istanbul 2008.

4. Makaleler, Ansiklopedi Maddeleri

- AYDIN, Mehmet Akif: **"Hal'",** DİA C.15, İstanbul 1997, s.218-221.
- ABDURRAHMAN Şeref Efendi: **"Sultan Abdülaziz'in Vefatı-İntihar mı, Katl mi?",** Türk Tarih Encümeni Mecmuası, XIV/6 (83), s.321-335, İstanbul 1340,
- Ali Emîrî Efendi: **"Meşîhat-i İslâmiyye Târihçesi**", İlmiye Sâlnâmesi, İstanbul 1334, s. 304-320.
- FEDAYİ, Cemal: **"Şeyhülislamlık Kurumu"**, Osmanlı Ansiklopedisi 6.Cild, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.447-453.
- GÜRFIRAT, Baha: **"Pertevniyal Valide Sultan'ın Hatıratı: Sergüzeştname",** Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 2. sayı, İstanbul 1966, s.57-59.
- İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal: **"Hatıra-i Âtıf",** Türk Tarih Encümeni Mecmuası, XV/7 (84), s.40-54, İstanbul, 1341.
- **_____**: **"Sultan Abdülaziz'e Dair",** Türk Tarih Encümeni Mecmuası, XV/9 (86), s.117-195, İstanbul 1341**.**
- İPŞİRLİ, Mehmet: "Hayrullah Efendi", Diyanet İslam Ansiklopedisi 17. Cild, s.75-76, İstanbul 1998.
- ----------: **"Şeyhülislamlık",** Diyanet İslam Ansiklopedisi 39. Cild, , s. 91-96, İst. 2010.
- İPŞİRLİ, Mehmet: Sultan II. Abdülhamid'i Tahta Çıkaran ve Tahttan İndiren Fetvalar, **Sultan İkinci Abdülhamid ve Dönemi,** Editör: Coşkun Yılmaz, Sultanbeyli Belediyesi, s.39, İst. 2012.
- KÜÇÜK, Cevdet: **"Abdülaziz",** Diyanet İslam Ansiklopedisi 1. Cild, s.179-185, İstanbul 1988.
- KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri: **"Şeyhülharem"** DİA 39.Cild, , s. 90-91 İstanbul 2010.
- KRAMERS, J.H.: **"Şeyhü'l-islam"** İslam Ansklopedisi C.11, Milli Eğitim Basımevi, s.485-489, İst. 1979.
- ONGUNSU, Abdülhamid: **"Abdülaziz",** MEB İslam Ansiklopedisi C.1, s.57-60, İstanbul 1950.

- SERTOĞLU, Mithat: **"Sultan Aziz'in Mabeyn Başkatibi Atıf Bey'in Hatıraları",** Hayat Tarih Mecmuası 11.Sayı, , s.65 – 72, İstanbul 1965.
- SUBAŞI, Turgut: **"Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz",** Türkler Ansiklopedisi 12. Cild, s.753-781, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- ŞEHSUVAROĞLU, Bedri: **Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati**, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, sayı 1, s.41-52 İstanbul 1966.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: **"Sultan Abdülaziz Vak'asına Dâir Vak'anüvis Lütfi Efendi'nin Bir Risalesi",** Belleten, c. VII/2, sayı 28, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1943.

5. Tezler

- ÖRSTEN, Seda: **"Fetva",** Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Ana Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.

EKLER

EK-1

Sultan Abdulaziz'in Hal'i Hakkında Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin Fetva Süreti

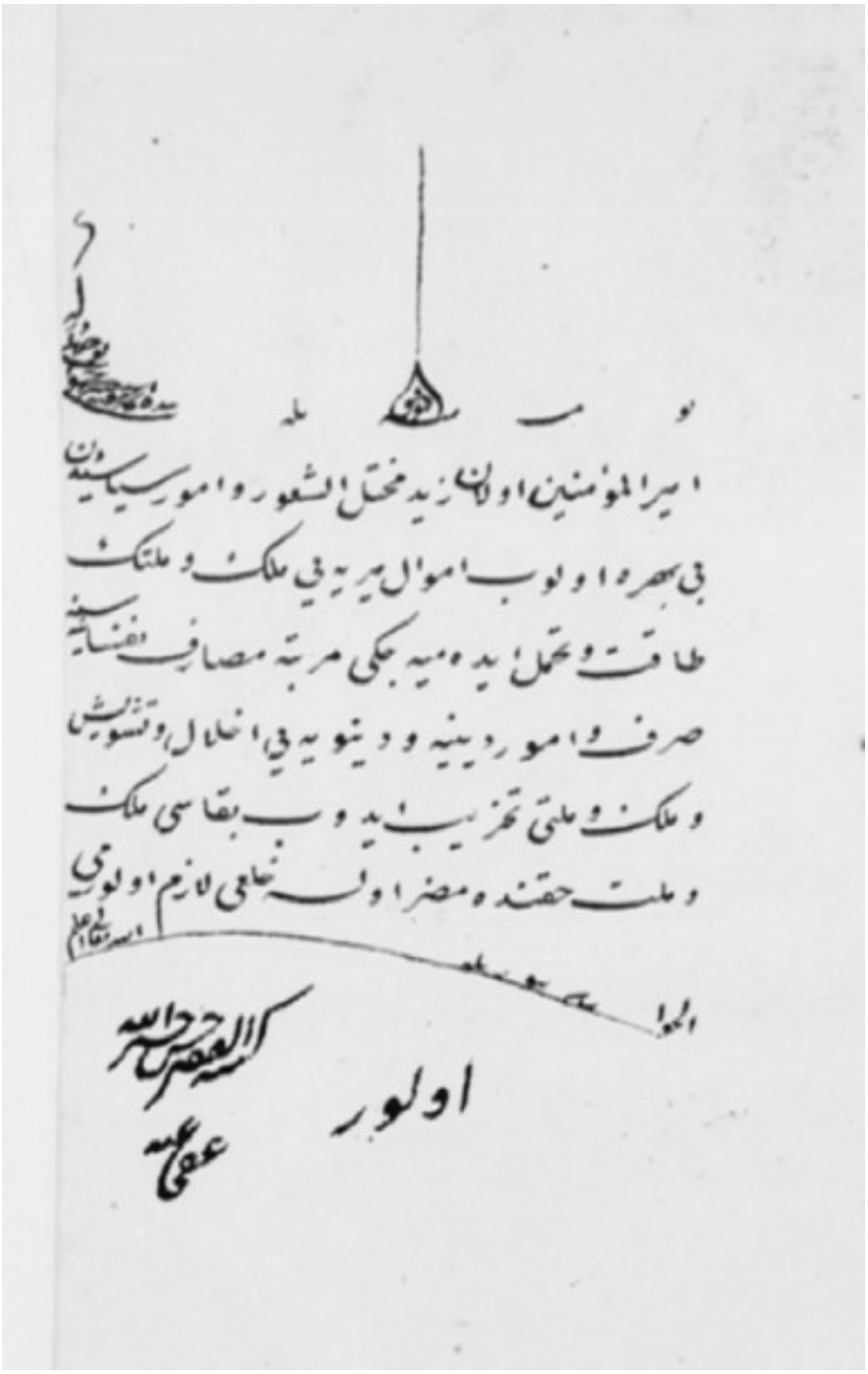
BOA, Y.EE. 21/28

"Emirü'l-mü'minin olan zeyd muhtellü'ş-şuûr ve umûr-ı siyâsiyeden bî-behre olub emval-i mîrîyeyi mülk ü milletin tâkat ve tahammül edemeyeceği mertebe mesârif-i nefsâniyesine sarf ve umur-ı dînîyye ve dünyevîyeyi ihlâl ü teşvîş ve mülk ü milleti tahrib edip bekâsı mülk ü millet hakkında muzır olsa hal'i lâzım olur mu?

El cevab: Allâh-u teâlâ a'lem olur.

Ketebehü'l-fakîr Hasan Hayrullah
Afâ anhü"[235]

[235] **BOA,Y.EE., 21 28**

EK-2

Hasan Hayrullah Efendi'nin Hizmet Cetveli

Şeriyye Sicilleri Arşivi/ 523-B

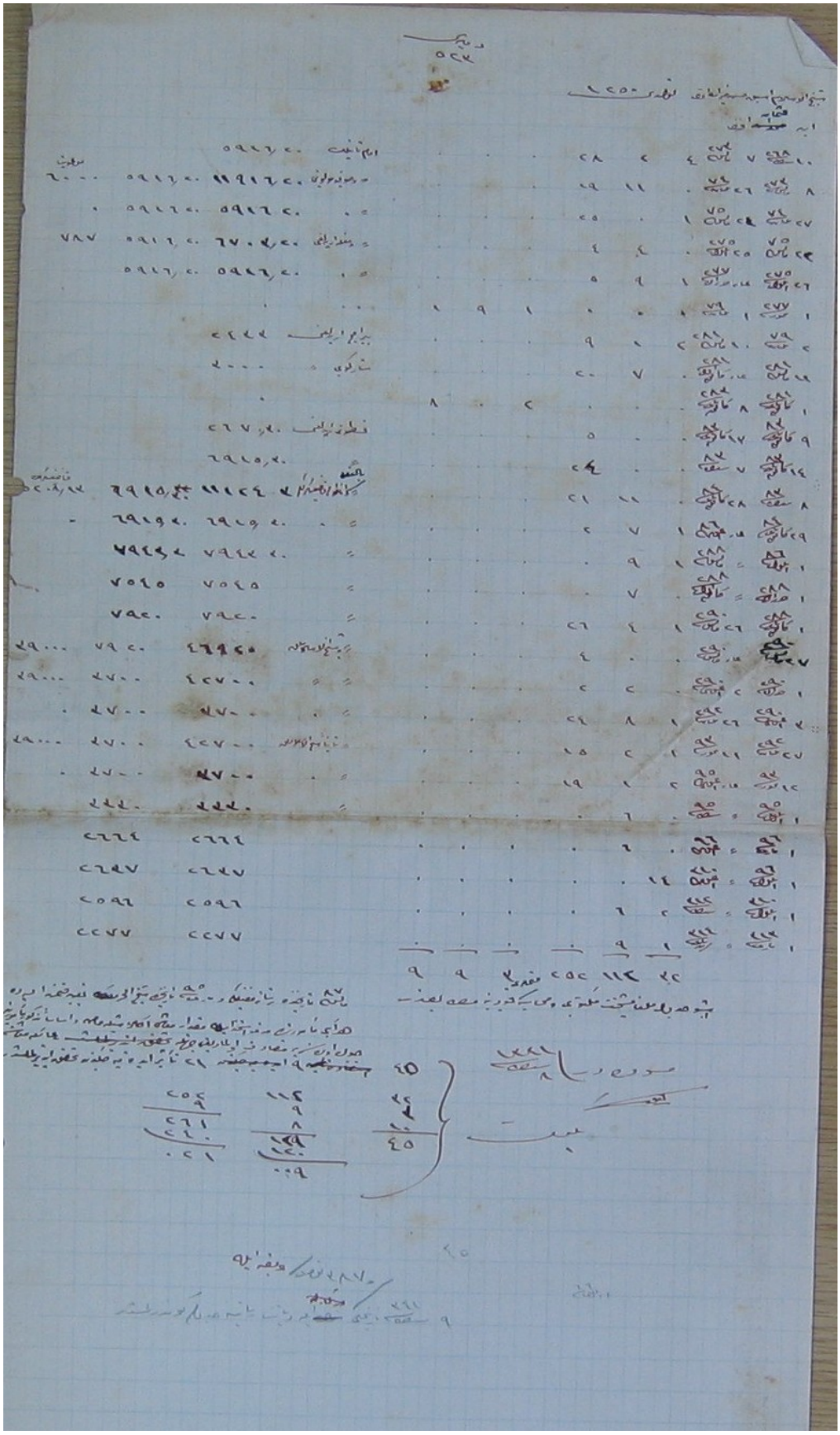
Dosyası	523															
Şeyhülislam-i esbak Hayrullahî İbn-i Osman Efendi	Tevellüdü 1230								İmam-Sânîlik	5916 20						
10 Şubat sene 1268	7 Mayıs sene 1273	4	2	28					İmam-Sânîlik ve Sofya Mevâ'ijeti	11916 20	5916 20	Mevâ'ijet	6000			
8 Mayıs sene 1273	26 Mart 1274		11	19					İmam-Sânîlik	5916 20	5916 20					
27 Mart sene 1274	21 Mayıs sene 1275	1		25					İmam-Sânîlik ve Mağâra Arpalığı	6708 20	5916 20	787				
22 Mayıs sene 1275	25 Eylûl sene 1275		4	4					İmam-Sânîlik	5916 20	5916 20					
26 Eylûl sene 1275	Gâye-i Hazîn sene 1277	1	9	5		1	9	1	Bayramiç Arpalığı	2483						
1 Temmuz sene 1277	1 Nisan sene 1279								Çanıcıy Arpalığı	3000						
2 Nisan sene 1279	10 Mayıs sene 1281	2	1	9					Hasta monu Arpalığı	267 30						
11 Mayıs sene 1281	Gâye-i Kânûn-i evvel sene 1281		7	20				8		6915 30						
1 Kânûn-i sânî sene 1283	8 Kânûn-i sânî sene 1283				2				Hasta monu Arpalığı							
9 Kânûn-i sânî sene 1283	13 Kânûn-i sânî sene 1283			5					"	267 30						
14 Kânûn-i sânî sene 1283	7 Şubat sene 1283			24					"	6915 30						
8 Şubat sene 1283	28 Kânûn-i sânî sene 1284		11	21					" ..... Anadolu Kassâmiyeti	11124 30	6915 30	kassâmiyetlik	5208 13			
29 Kânûn-i sânî sene 1284	Gâye-i Ağustos sene 1286	1	7	2					Hasta monu Arpalığı	6915 30	6915 30					
1 Eylûl sene 1286	Gâye-i Mayıs sene 1288	1	9						"	7948 30	7948 30					
1 Hazîran sene 1288	Gâye-i Kânûn-i evvel sene 1288		7						"	7545	7545					
1 Kânûn-i sânî sene 1288	26 Mayıs sene 1290	1	4	26					"	7920	7920					
27 Mayıs sene 1290	Gâye-i Mayıs sene 1290			4					Hasta monu Arpalığı ve Şeyhülislâmlık	46920	7920	39000				
1 Hazîran sene 1290	2 Ağustos sene 1290	2	2						" "	42700	3700	39000				
3 Ağustos sene 1290	26 Nisan sene 1292	1	8	24					Hasta monu Arpalığı	3700	3700					
27 Nisan sene 1292	11 Temmuz sene 1293	1	2	15					Hasta monu Arpalığı ve Şeyhülislâmlık	3330	3330					
12 Temmuz sene 1293	Gâye-i Ağustos sene 1295	2	1	19					"	2664	2664					
1 Eylûl sene 1295	Gâye-i Şubat sene 1295		6						"	2637	2637					
1 Mart sene 1296	Gâye-i Ağustos sene 1296		6							2296	2296					
1 Eylûl sene 1296	Gâye-i Ağustos sene 1310	14								2277	2277					
2 Eylûl sene 1310	Gâye-i Şubat sene 1312	2	6													
1 Mart sene 1313	Gâye-i Teşrîn-i sânî sene 1344	1	9													
									YEKÛN							
		32	112	252	3	9	9									

Mayıs 1287 tarihinde .... Mufettîşliğe ve Mart 1295 tarihinde Şeyhülislâmlığa tâyîn olunmuş iken memuriyetle .... ethemâ miyâ mâ'şa mâ'şa mâ'şa ve esâsen .... cetvel 10 senesiye .... olmadığı cihetle .... maâşına tesîr edeceğinden tashîh kuk ettirilmemiştir[1].

Müsvedded dir.
Fî 8 Şubat sene 1341 imzâ

İş bu cetvel mülga meşîhat mektûbî ve mühâsebe maâsmları kayıdına mutâbıkdır.

45		
32	112	252
3	9	9
10	8	
45	129	261
	120	240
	9	21

EK-3

Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin Midhat Paşa'nın Ailesine Gönderdiği Taziye Mektubu

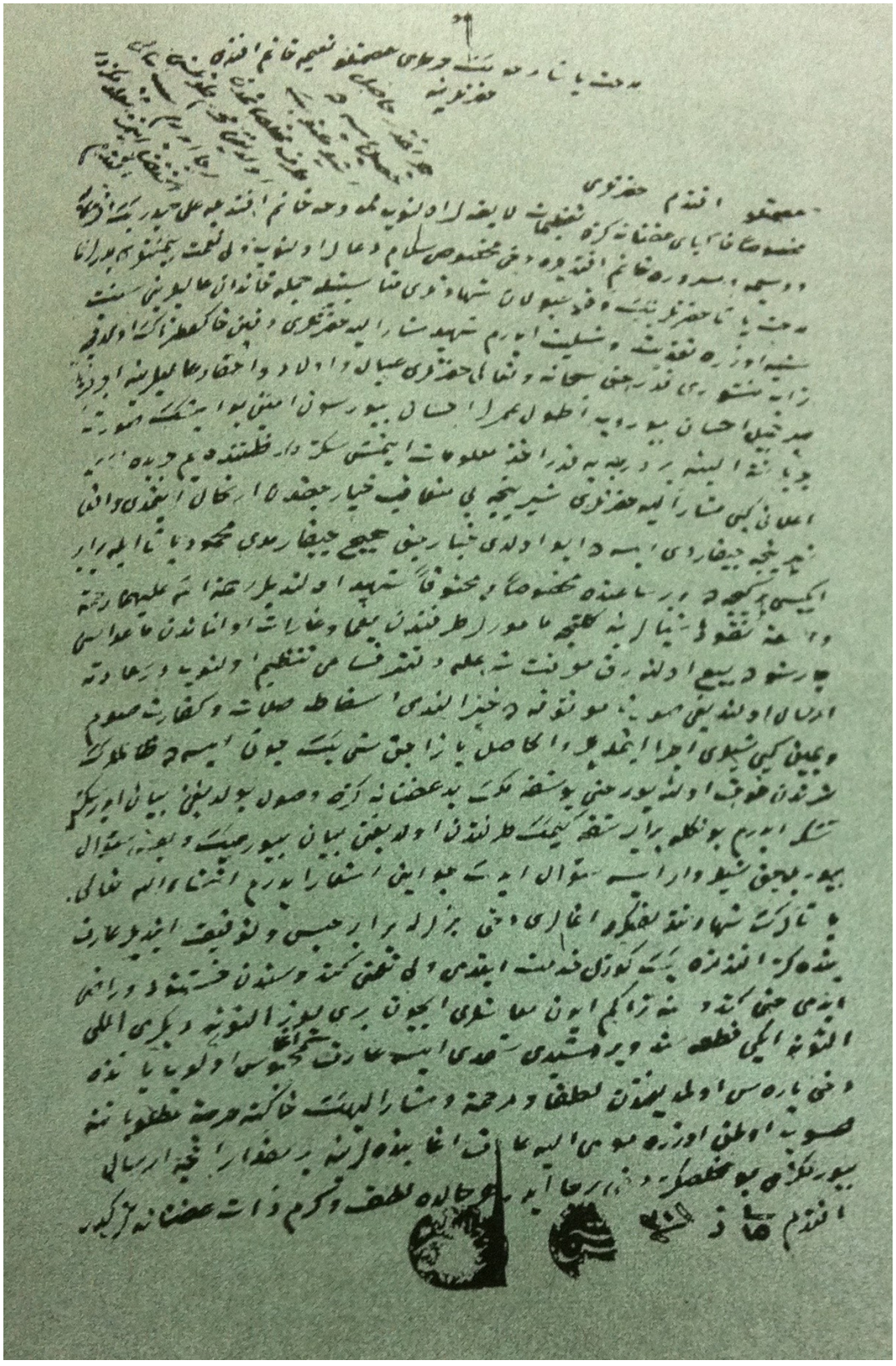
Midhat Paşa merhumun âile-i muhteremeleri hanım efendiler hazerâtına

Mahsusen hâkipay-i ismetpenâhîlerinize tazimat**-ı** lâyikalar olunup Memduha Hanımefendi ile Ali Haydar Beyefendinin ve Vesime ve Mesrure hanımefendilere dahi mahsusen selâm ve dualar olunup velinimet-i biminnetimiz pederleri Midhat Paşa hazretlerinin vuku bulan şehadetleri münasebetiyle cümle hânedan-ı âilelerini sünnet-i seniye üzere taziyet ve tesliyet ederim. Şehid-i müşarünileyh hazretleri defin-i kâk-i ıtırnâk oldukça turab-ı mesturu kadar Hak subhanehu ve tealâ hazretleri ıyal ve evlad ve ahfadı âlielerine sabr-ı cemil ihsan buyursun, işin suret-i cereyanından elbet bir dereceye kadar ahz-ı malûmat etmişsinizdir zannındayım Ceridelerin îlânı gibi müşarünileyh hazretleri şirpençeyi müteakip hıyarcıktan irtihal etmedi; vakıa şirpençe çıkardıysa da iyi oldu; hıyarcık hiç çıkarmadı. Mahmud Paşa ile beraber ikisi bir gecede ve bir saatte mahsusen ve mahnukan şehid olundular; Rahmetullahi aleyhima rahmeten vâsia.

Nukûd ve eşyalarına gelince memurlar tarafından yağma ve garet olunandan maadası çarşıda bey, olunarak marifet-i şer'iyle ve defter-i kasamı tanzim olunup Dersaadete irsal olunduğuna dair mevsukan haber alındı, ıskat ı sâlât ve kefaret-i savm gibi şeyleri icra etmediler; velhasıl yazacak şey pek çok ise de zalimlerin şerrinden havf olunuyor; hatta bu şukkamın yed-i ismetpenahilerinize vusul bulduğunu beyan ederseniz teşekkür ederim, bununla beraber şukka kimin tarafından olduğunu beyan buyurmayınız, bazı sual edilecek şeyler var ise sual ediniz, cevabını iş'ar ederim.

İnşallahüteâlâ paşaların şahadetinden sonra ağaları dahî bendenizle beraber hapis ve tevkif etmezler. Arif bendeniz paşa efendimize pek güzel hizmet etti, velinimeti kendisinden hoşnud ve razı etti; hatta kendisine teraküm eden maaşları için biri yüz altın diğeri elli altın iki kıt'a senet vermişti. Şimdi ise Arif Ağa mahbus olup yanında dahi parası olmadığından lütfen ve merhameten müşârunileyhin hâkine hürmeten mahsup olmak üzere mumaileyh Arif Ağa bendelerine bir miktar akçe irsal buyurmanızı bu muhlisiniz dahi rica eder. Her halde lütf ve kerem zât-ı ismetpenâhîlerinizindir efendim." 15 Zilhicce 1301

Es-seyyid Hasan Hayrullah

EK-4

Şeyhülislam ve Şeyhülharem-i sâbık Hasan Hayrullah Efendi'nin Taif Kalesinden Hanımı Fatma Zehra Hanıma göndermiş olduğu mektp

Y. EE, 18/115-1, Y. EE, 18/115-2-1

Bi mennihî Te'âlâ

Dersaadet'de Boğaziçi'nde Kuruçeşme'de esbak Şeyhülharam Hayrullah Efendi'nin haremi iffetlü Fatımatü'z-Zehra Hanım Efendi'ye

**

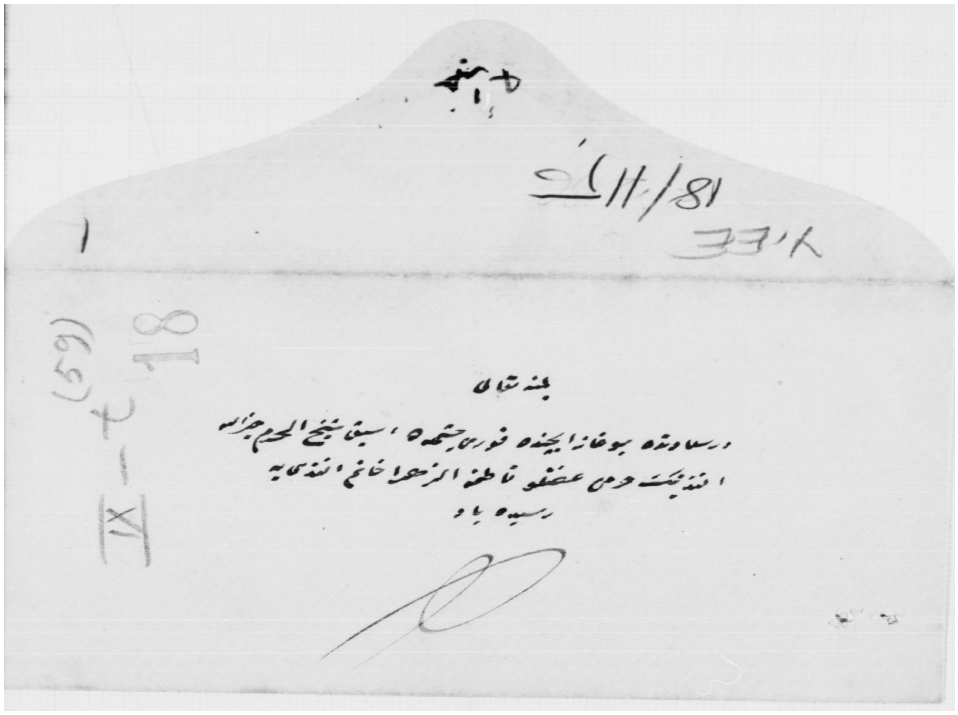
İffetlü Haremim Fatımatü'z-zehrâ Hanım Efendi'ye

İffetlü haremim hanım efendi

Mahsûsan selam olunup du'ânızı niyaz ederim. Evlâd ve ahfâdım hanımlarla beylerin gözlerinden öperim ve du'âlarını niyaz ederim. Li'llâhi'l-hamd ve'l-minne işbu târîhe kadar vücûdum sıhhat ve âfiyet üzere olup du'âi's-sultân sebebi'l-gufrân mantûk-ı âlîsi vechile dünya ve ukbâda bâ'is-i necâtımız olan zıll-ı zalîl-i âlihî Pâdişâh-ı âlem-penâh eyyedallâhu mülkehû ve saltanatahû ve nasarallâhu alâ a'dâehû efendimiz hazretlerinin âcizâne du'â-yı vâcibü'l-edâları hidmet-i mefharetiyle meşgûlüm. Ma'lûmunuzdur ki bu dünyâ-yı deniyyenin ni'metiyle mikneti tev'em olup ni'am-ı ilâhiyyeye edâsı vâcib olan şükre kusurumdan zarûret ciheti ziyadesiyle galebe edip hâricde bir hanede ikâmet eden câriyenizi idâreden âciz bulunduğumdan şiddet-i muzâyaka cihetiyle vakt-i münâsebelerde akçe ve öldünüz mü kaldınız mı ne halde bulunduğunuzu müş'ir işbu mektûbum yedinize ne tarîk ile vâsıl olursa yine o tarîk ile mektûbunuzun sür'at-i irsâlinden himmet-i iffetânenizi dirîğ etmemenizi ve cümlenizi hıfz-ı samedâniyeye tevdî' ile hatm-i güftâr ederim efendim.

Fî 19 Za sene [1]303

Halîleniz
Es-Seyyid Hüseyin Hayrullah

بنده شاه

رسانده بوغاز ایچنده فوریچمه ، سپه سالار الحج جزائه
الله بک حرم عصمتلو فاطمه ارزهرا خانم افندی حضرتلرینه
رسیده باد

عصمتلو حرم خانم افندی

مخصوص سلام و لبوسه دعا کزی تیار ایدرم اولاد و احفاد و خانه زاد بکلرک کوزلرندن اوپرم و دعالرینی
تیار ایدرم الله الحمد و المنه اشبو تاریخه قدر وجود مسعود و عافیت اوزره اولوب دعاء السلطانیه سبب
العصمتلو مشلوق عالمیان وجهله دنیا و عقبا باعث بخائمز اولان ظل ظلیل الله پادشاه عالمپناه ایدامه
الله سلطنته و نصره الله علی اعدائه افندمز حضرتلرینک عاجزانه دعاء واجب الاداسی خدمت سفارتپناه
مشغول معلوم عالیلرکه بو دنیای دنیه نک تقلبی تقتضی نوعاً اولوب نعم الرهینه اداسی واجب اولان
شکره تصور بندن ضرورت جهتی زیاده سیله علیه ایدوب خارجده برخانه ده اقامت ایدن جاریه کزی اولوقت
عاجز بولندیغندن ستت مضایقه جهتیله وقت مناسبه ارده اقچه واولاد یکزی فالده یکزمی نه خالده بولنلکی
سزه اشبو مکتوبم یه کزه نه طریق ایله واصل اولورسه بنه اوطریق ایله مکتوبکزک سرعت ارسالیله ذات
عصمتپناه کزی دریغ ایتمه مکزی وجله کزی حفظ صمدانیه یه تودیع ایله ختم کفتار ایدرم افندم ۱۹ ذی

EK-5

Hayrullah Efendinin vefatı hakkındaki rapor sureti

Y.EE. 21/41-3

Mevkufînden Hayrullah Efendi

Fevt 28 Eylül 314

Tâif kal'ası mevkufîninden Şeyhü'l-islam-ı esbak H a y r u l a h E f e n di şehr-i hal-i Rumînin sekizinci pazartesi günü saat dokuza çeyrek kalarak vefat etmekle cenazesi mevkufîn muhafaza memuru Kaimmakam Izzetlu N u r i B e y tarafından Tâif Hastahânesi gasilhânesine getirilip Tâif Nahiye müdür vekili Abdullah Şermi Efendi ve Tâif Emîri Siyâdetlû Şerif Râci Efendi ve Tâif naibi Şeyh Bekir Kemal Efendi ve Nahiye Meclisi âzaları mevcut olduğu halde müteveffa marifet-i âcizânemizle muayene olundukta orta boylu, uzun çehreli, elâ gözlü, ak sakallı ve bıyıklı tahminen yetmiş yaşında nihayet derecede zâifü'l-bünye olup sath-i harici-i bedeni müdekkikane lede'l-muayene, hunk, cerh¸ darb ve tesemmüm misillu bir güna alâim ve âsâr müşahede olunmadığını ve mutavassıt derecede fıtık magbin-i eymen ve eyseri ve hal-i hayatında müdavatına memur bulunan rüfekamızdan Tâif hastahânesi tabib-i evveli Binbaşı rif'atlu Ali Tahir Efendi 'den müteveffanın duçar olduğu ilel ü emraz istifsar edildikte bir seneden beri iltihab-ı mesane-i müzmin ve usret-i hazm-ı miğde-i hastalıklarına mübtelâ bulunduğu misillu sekiz mahdan beri dahi fıtık magbin-i eymen ve eyser zuhur eylediği ve bununla beraber habsi'l-bevl ve müteakiben selisi'l-bevl illetlerine de giriftar olduğu cihetle vücudü gün begün kesb-i nehâfet etmiş ve ilel-i salif-ül-arzın devam ve iştidadı merkumun ecel-i mev'udiyle vefatını mucib olmuş olduğu edilen muayene-i âcizanemizden anlaşılmağla işbu bir kıt'a rapor nüshateyn olarak arz ve takdim kılındı. 24 Cemaziyelevvel, Sene 316 ve 28 Eylül sene 314.

Hicaz Fırkası sertabibi Miralay Mehmed bin Mehmed
Tâif hastahânesi tabib-I evveli Binbaşı Es-seyyid Ali Tahir
Hastahâne-i mezkûr tabib-i sânisi Kolağası Abdullah Sıdkı
Hastane-i mezkûr etıbbasından Kolağası Mehmed bin Edhem

Bu mühürlerden sonra merhumun muayenesinde bulunmuş olan Taif kaymakamı, nahiye müdürü, naib ve nahiye meclisi azalarının tasdikleri vardır.

EK – 6

HASAN HAYRULLAH EFENDİ'NİN KRONOLOJİSİ

1834 – İstanbul Kasımpaşa'da doğdu.

1852 – Arpacılar Sofusu Şeyh Ahmed'in kızı Fatma Zehra Hanım ile evlendi.

1853 – Sultan Abdülmecid'in ikinci imamı olarak saraya intisab etti

Temmuz 1861 – Sultan Abdülaziz'in birinci imamı oldu

Ekim 1861 – İkinci rütbeden mecidiye nişanı aldı.

1861 – Bayramiç Arpalık olarak verildi.

1862 – Sultan Abdülaziz'in Bursa Seyahatinde yer aldı.

Kasım 1862 – Birinci rütbeden mecidiye nişanı aldı.

1863 – Sultan Abdülaziz'in Mısır Seyahatinde yer aldı.

1863 – Şarköy Arpalık olarak verildi.

1863 – Anadolu Kazaskerliği payesine ulaştı..

1865 – Kastamonu Arpalık olarak verildi.

1867 – Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahatinde yer aldı.

1868 – Anadolu Kazaskeri oldu.

11 Haziran 1874 – 1. defa Şeyhülislam oldu..

19 Temmuz 1874 – Şeyhülislamlıktan azledildi.

12 Mayıs 1876 – 2. defa Şeyhülislam oldu.

31 Mayıs 1876 – Sultan Abdülaziz hakkında hal' fetvasını verdi.

31 Ağustos 1876 – Sultan Beşinci Murad hakkında hal' fetvasını verdi.

26 Temmuz 1877 – Şeyhülislamlıktan azledildi.

Haziran 1879 – Medine'de Şeyhülharem oldu.

8 Ağustos 1880 – Şeyhülharemlikten azledildi.

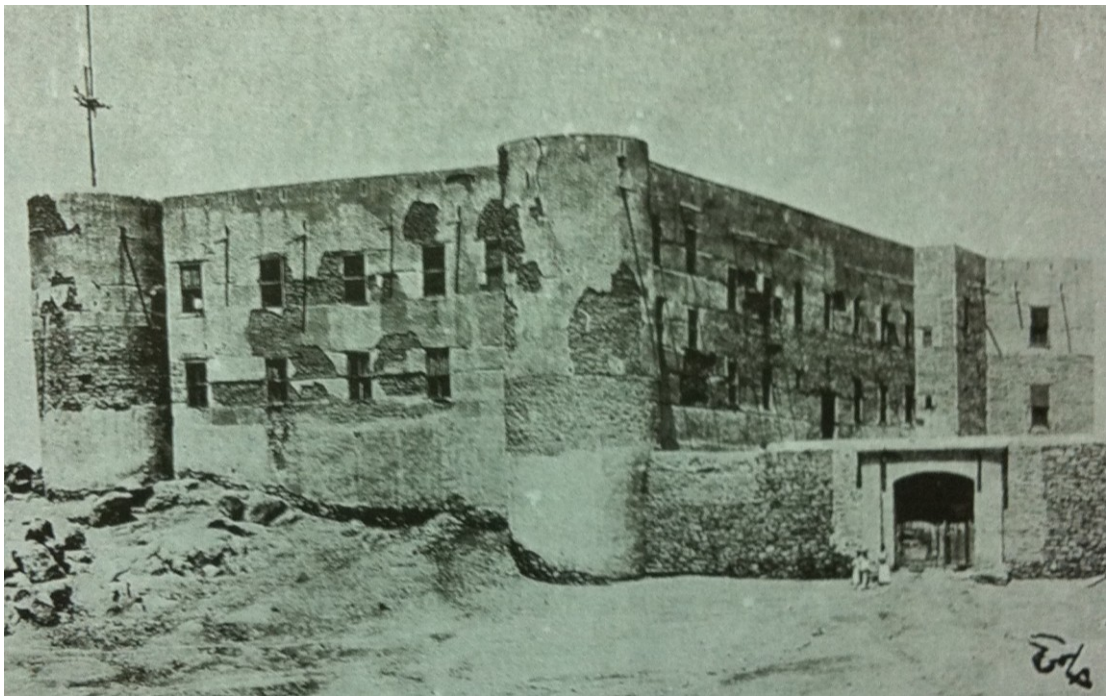
1881 – İkinci evliliğini Mekke'de Hayriye Hanım ile yaptı.

1882 – Yıldız Mahkemeleri neticesinde Taif Kalesinde hapse atıldı.

9 Ekim 1898 – Taif Kalesi'nde vefat etti.

EK – 7

Hasan Hayrullah Efendi'nin Mahpus iken vefât ettiği Tâif Kalesi

EK – 8

Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin Soyağacı

ŞEYHÜLİSLAM HASAN HAYRULLAH EFENDİ

1834 (İstanbul) – 9 Ekim 1898 (Tâif)

1. HANIMI
FATMA ZEHRA HANIM

ÇOCUKLARI

1 – SIDIKA
- ASIM (1912 yılında Said Paşa kabinesinde Hariciye Nazırlığı yapmıştır. Avcı Asım Bey olarak ta anılır)
- ARİF
- ŞADİYE

2 – BEDRİYE
- MUHTAR
- REFİA

3 – SERVET

2. HANIMI
HAYRİYE HANIM

ÇOCUKLARI

1 – MEHMED MEKKİ BEY

1. Hanımı:	Fatma Zehra Hanım 1888'de vefat etmiştir.
Kızı:	Sıdıka Hanım 1882' de vefat etmiştir.
Kızı:	Servet Hanım 1890'da vefat etmiştir.